

**TÜRK KÜLTÜRÜNDE DEMİR VE
DEMİRCİLİK (VI-XII. YÜZYILLAR)**

Mehmet YAĞCI

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA

Eylül, 2015

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRK KÜLTÜRÜNDE DEMİR VE DEMİRCİLİK (VI-
XII. YÜZYILLAR)**

Hazırlayan
Mehmet YAĞCI

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA

AFYONKARAHİSAR 2015

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)**” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

10.09.2015

Mehmet Yağcı

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

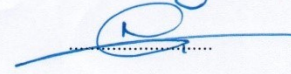
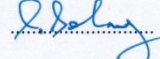
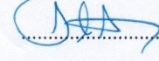
JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA

Jüri Üyeleri : Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

: Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU

İmza

Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans öğrencisi Mehmet YAĞCI'nın "**Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI.-XII. Yüzyıllar)**" başlıklı tezi, 05.06.2015 günü saat 10:30'da Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DEMİR VE DEMİRCİLİK (VI-XII. YÜZYILLAR)

Mehmet YAĞCI

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Haziran 2015

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA

Demircilik, Türk tarih ve kültüründe sade bir ekonomik uğraş olmanın çok ötesindedir. Demiri ilk kez işleyip ona şekil vererek Demir Çağı'nı başlatan millet olan Türkler için demircilik adeta bir töredir. Türkler demirden aldıkları kuvvet ile cihan hâkimiyeti ülkülerini gerçekleştirdikleri için ona olağanüstü değer atfetmişlerdir. Dolayısıyla demir eski Türk dinine sirayet etmiş, dini törenlerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Ayrıca çeşitli Türk geleneklerinde de demir ile ilgili uygulamalar görülmüştür. Türkler demir üzerine ant içmiş, yeminlerinde üst bir kuvvet olarak onu şahit tutmuşlardır. Ergenekon Destanı başta olmak üzere birçok destanda da Türklerin demirciliği ile ilgili bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Türklerin demir işçiliğiyle ortaya koyduğu sanat eserleri hâlen sanat tarihçilerini büyülemektedir. Bütün bu özellikleri sebebiyle demir, Türk isimlerinde, unvanlarında, atasözleri ve deyimlerinde en çok kullanılan unsurlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Bütün bu manevi değerinin yanı sıra demir Türk ekonomisi için çok önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Dünyanın en önemli demir tüccarlarından olan Türkler, Çin'den Roma'ya kadar uzanan geniş topraklarda demir ticareti yapmış, vergilerini demir ile ödemiş, demir ile tahsil etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Demir, Demircilik, Demir Çağı, Şamanizm.

ABSTRACT

IRON AND BLACKSMITHING IN TURKISH CULTURE (VII-XII. CENTURIES)

Mehmet YAĞCI

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

June 2015

Advisor: Asst. Prof. Selim KAYA

Blacksmithing, is far from being simply an economic deal in Turkish history and culture. Blacksmithing is almost a tradition for the Turks, who process iron for the first time, giving it a form and started the Iron Age. Turks are gave the iron an exceptional value, because they achieved their ideals of world domination by the force of iron. Therefore, iron has spread to the old Turkish religion and it has become an indispensable element of religious ceremonies. Also, variety of applications related to iron in Turkish traditions has been seen. Turks have sworn on iron, they saw it as a superior force to kept their swear. Blacksmithing of Turk's is stated in many epic, especially Ergenekon Epic. Turkish art of ironwork that still fascinates the art historian. Because of all these features of iron, it is drawing attention as one of the most used elements for the Turks, in their names, proverbs and expressions. Addition to all these moral values, iron has become a very important source of revenue for the Turkish economy. The Turks, one of the world's most important iron merchants, made the iron trade vast lands extending from China to Rome, paid and collected their taxes with iron.

Key Words: Turkish Culture, Iron, Blacksmithing, Iron Age, Shamanism.

ÖN SÖZ

Demircilik, Türklerin cihan hâkimiyeti ülkülerini gerçekleştirmelerinde en önemli âmidir. Demirciliğin Türk tarih ve kültüründeki önemine karşın bu konu ile ilgili birkaç makale dışında derli toplu bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple “Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)” adlı tezimiz bu alandaki boşluğu doldurmak ve demirin Türk kültüründeki önemini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm’de tarihi çağlar ile ilgili özet bilgiler aktarıldıktan sonra Demir Çağı’ndan ve daha sonra anlatılacaklara temel olması maksadıyla demir ve demircilik ile ilgili genel bilgilerden bahsedilmiştir. İkinci Bölüm’de hakkında çeşitli iddialar bulunan ve önemli bir metalürji merkezi olması dolayısıyla ele alınması gereken Türklerin anayurdu ve Türk coğrafyasında bulunan diğer metalürji merkezleri irdelenmiş, daha sonra Ön-Türk kavimlerinden başlanarak demircilik ile iştilal eden bütün Türk kavim ve devletleri hakkında bilgiler verilmiştir. Araştırmamızın en kapsamlı bölümü olan Üçüncü Bölüm’de Türk kültüründe demirin önemini ortaya koymak için eski Türk inancı ve Şamanizm’in yanı sıra çeşitli Türk gelenekleri ve ibadetlerinde demirin rolü incelenmiştir. Türk destan ve efsanelerinde demir ve demircilik ile ilgili bilgiler tahlil edilmiş; ayrıca demirin silah üretiminde, sanatta, kişi ve yer adlandırılmalarında, atasözleri ve deyimlerde kullanımı da ortaya konulmuştur. Dördüncü Bölüm’de ise demirin maddi boyutu ele alınmış; Türk ekonomisinde demirciliğin yeri, Türkler tarafından yapılan demir ticareti ve demirin vergi tahsil aracı olarak kullanımı gibi önemli konular anlatılmıştır. Araştırmalarımız sonucunda elde edilen bilgilerin ağırlıklı kısmı İkinci ve Üçüncü Bölüm ile ilgili olduğundan bu bölümler diğerlerine nazaran daha çok yer kaplamıştır. Bu durum tamamen bilgilerin konulara göre dağılımından kaynaklanmaktadır.

Burada tezin hazırlanmasında emeği ve katkısı olan bazı isimleri anmam gerekmektedir. Öncelikle değerli katkılarından ve sağladığı kolaylıklardan ötürü danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Selim Kaya’ya; gerek tez konunun tespiti gerekse yazım aşamasındaki yardımlarından dolayı muhterem hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu

Yücel'e teşekkürü bir borç bilirim. Fikirleriyle ufkumu açan, çalışmamla ilgili her konuda yardımcı olan değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'na ve Yrd. Doç. Dr. Sefer Solmaz'a Őükranlarımı sunarım. Sayın hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim Balık da tez yazım sürecinde her zaman yanımda olmuş, önemli katkıları ile çalışmamın son haline gelmesinde büyük emek sarf etmiştir. Bu sebeple kendisine müteŐekkirim. Ayrıca Uygurca bazı metinlerin tercümesi konusunda yardımını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Ahmet Karaman'a da Őükranlarımı sunarım. Çalışma arkadaşlarım Arş. Grv. Dr. Hasan Hüseyin Güneş, Arş. Grv. Fatih Özaslan ve Arş. Grv. Rahime Fişne'ye de benim için oldukça zor geçen bu süreçte beni anlayışla karşılayıp, kahrımı çektikleri ve bölüm ile ilgili birçok işi uhdelerine alarak çalışmam için gerekli olan zamanı sağladıkları için teşekkür ederim.

Son olarak maddî-manevî desteklerini üzerimden hiç eksik etmeyen aileme ve tez sebebiyle düğün hazırlıkları boyunca yalnız bıraktığım eşim Sümeyya Orhan Yağcı'ya ne kadar teşekkür etsem azdır.

Mehmet YAĞCI

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMİR VE DEMİRCİLİK HAKKINDA GENEL BİLGİ

1. TAŞ ÇAĞI	4
2. TUNÇ ÇAĞI.....	6
3. DEMİR ÇAĞI	7
3.1. DEMİR ÜRETİM YÖNTEMLERİ	11
3.2. DEMİRCİNİN TOPLUMDAKİ YERİ.....	14
3.3. MEDENİYET TASAVVURUNDA DEMİRİN ÖNEMİ	16
3.4. DEMİRCİLİK İLE İLGİLİ ÂLETLER	17

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER VE DEMİRCİLİK

1. TÜRKLERİN ANAYURDU	22
1.1. TÜRK GÖÇ VE YAYILMALARI.....	24
2. TÜRK COĞRAFYASINDA METALÜRJİ MERKEZLERİ	26
2.1. ALTAY BÖLGESİ.....	27
2.2. GÜNEY SİBİRYA-YENİSEY BÖLGESİ	28
2.3. MAVERAÜNNEHR BÖLGESİ.....	29
2.4. DOĞU TÜRKİSTAN	30
3. TÜRKLERİN DEMİRCİLİĞİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR	31
4. DEMİRCİ TÜRK BOYLARI VE DEVLETLERİ	34
4.1. ÖN-TÜRK BOYLARI DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK.....	34
4.2. BÜYÜK HUN DEVLETİ DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	38
4.3. GÖK-TÜRKLER DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	41
4.4. AVARLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	46
4.5. UYGURLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	48
4.6. KIRGIZLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	50

4.7. BULGARLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	51
4.8. DİĞER TÜRK BOYLARI VE DEVLETLERİ DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK	52
5. TÜRKLERDE DEMİR TEKNOLOJİSİ	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DEMİR

1. İSLÂMİYET ÖNCESİ TÜRK İNANCI VE DEMİR	62
1.1. ŞAMAN İNANCI VE RİTÜELLERİNDE DEMİR	66
1.2. ŞAMAN KIYAFETİ VE ÇALGILARINDA DEMİR	77
2. TÜRK GELENEĞİNDE DEMİR.....	80
2.1. TÜRK ANT TÖRENLERİNDE DEMİR	82
2.2. DAĞLAMA	85
2.3. GÜNLÜK HAYATTA KULLANILAN DEMİR EŞYALAR	88
3. TÜRK DESTAN VE EFSANELERİNDE DEMİR.....	92
3.1. ALP ER TUNGA DESTANI.....	93
3.2. OĞUZ KAĞAN DESTANI.....	94
3.3. ERGENEKON DESTANI.....	96
3.4. MANAS DESTANI.....	102
3.5. DEDE KORKUT HİKÂYELERİ.....	104
3.6. DİĞER TÜRK DESTAN VE EFSANELERİNDE DEMİR	105
4. TÜRK SİLAHLARINDA DEMİR	106
5. TÜRK SANATINDA DEMİR.....	113
6. İSİMLERDE DEMİR	117
6.1. COĞRAFİ İSİMLERDE DEMİR.....	117
6.2. ŞAHİS İSİM VE UNVANLARINDA DEMİR.....	120
7. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE DEMİR.....	123

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK EKONOMİSİ VE DEMİR

1. TÜRK BOZKIR EKONOMİSİNİN KAYNAKLARI	126
2. TÜRKLERDE TARIM VE DEMİR	129
3. TÜRKLERDE DEMİR TİCARETİ.....	131
4. VERGİ TAHSİL ARACI OLARAK DEMİR	137
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA	145

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
Bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
ev.	:	Çeviren
DLT	:	<i>Divan-ü Lûgat-it-Türk</i>
M.Ö.	:	Milattan Önce
s.	:	Sayfa
S:	:	Sayı

GİRİŞ

Demircilik, Türkler için sade bir ekonomik uğraş olmanın çok ötesinde, adeta bir töredir. Demir Çağı'nı başlatan millet olan ve tarih sahnesine "Altaylı demirciler" olarak çıkan Türkler, tarihlerinin ilk dönemlerinden beri demircilikleri ile ün salmış bir millettir. Türk tarih ve kültüründeki önemine rağmen Türklerin demirciliği üzerine yapılmış yayın sayısı oldukça azdır. Bu çalışma alandaki boşluğu doldurmak amacıyla hazırlanmıştır. Öncelikle konu ile ilgili daha önce yayımlanmış bazı çalışmalardan bahsetmekte yarar vardır.

Türklerin demirciliği ile ilgili ilk çalışma Prof. Dr. Abdülkadir İnan'ın "Türklerde Demircilik Sanatı (Tarihte ve Folklorunda)"¹ adlı makalesidir. Nicelik olarak küçük gibi görünse de Türk demirciliğinin genel hatlarıyla ele alındığı tek eser olan bu makale, çalışmamız boyunca bize rehberlik etmiştir.

Eski Türk dininde ve bu dine sirayet etmiş Şamanizm'de demir oldukça önemli bir unsurdur. Bu önemden hareketle Mehmet Çeribaş tarafından hazırlanan "Türklerde Demirciler ve Şamanlar"² adlı makale de konumuz ile ilgili yapılan araştırmalardandır. Makalede genel olarak Türk kültüründe demirciler ile şamanların benzer hususiyetlere sahip olduğu ve benzer işlevler gördüğü yönünde önemli bulgular paylaşılmıştır.

İçerik olarak doğrudan Türklerle ilgili olmasa da Fikret Türkmen ve Ferah Türker tarafından hazırlanan "Geleneklerde ve İnançlarda Demir"³ adlı makale de konumuz açısından önemlidir. Meselelerin derinine inilmeden özet biçiminde ele alındığı bu çalışma konumuz kapsamında yer aldığı için burada zikredilmelidir. Bu makalede genel olarak insanlarda demire atfedilen kutsiyet vurgulanmış, bunun Türk, Çin vb. milletlerdeki yansımalarına yer verilmiştir.

¹ Abdülkadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda", *Makaleler ve İncelemeler Cilt II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.229-231.

² Mehmet Çeribaş, "Türklerde Demirciler ve Şamanlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 42, 2007, s.113-121.

³ Fikret Türkmen ve Ferah Türker, "Geleneklerde ve İnançlarda Demir", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 1, 2014, s.1-8.

Serkan Şen tarafından yazılan “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış”⁴ adlı makale Türk ekonomisinde madencilğin yerinin irdelendiği önemli bir çalışmadır. Makalede sadece demircilik değil, altın, gümüş vb. bütün madencilik faaliyetlerinin üzerinde durulmaktadır.

Yabancı literatürde de Türk demirciliği üzerine yayınlanmış çalışma çok azdır. Bunlar arasında en önemlisi Rus bilim adamı Nikolai M. Ziniakov tarafından hazırlanan “Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries A.D.”⁵ adlı makaledir. Bu çalışma tarihi bilgilerin yanı sıra saha araştırması ve kimyasal sonuçlar içermesi bakımından da çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ziniakov bu araştırmasıyla Türklerdeki demircilik teknolojisindeki gelişmişliği gözler önüne sermektedir.

Türk demirciliği üzerine yayınlanmış bir diğer çalışma da Muallâ Uydu Yücel tarafından hazırlanan “The Importance of Iron in Turkish History”⁶ adlı makaledir. Yabancı literatürde konu özelinde tek çalışma olması dolayısıyla önemli olan bu makale, Türk kültür ve inancında demirin yeri ve önemini ortaya koymaktadır.

Konumuz ile ilgili en kapsamlı çalışma Mircea Eliade'nin *Forgerons et Alchimistes*⁷ adlı eseridir. Eserin geneline bakıldığında Türklerle ilgili veri çok az olmasına rağmen, bu çalışma farklı toplumlardaki demir ve demirci algısını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

Görüldüğü üzere Türk tarih ve kültüründe önemli bir unsur olan demir ile ilgili az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu tezin hazırlanmasının amacı bu alandaki boşluğu doldurmak, Türk tarih ve kültüründe demirin önemini ortaya koymaktır. Ancak bu durum bir tezin boyutlarını aşacağı için belli sınırlılıklar getirmek lüzumu hâsıl olmuştur. Bu sebeple konu Türk tarihinin en erken devirlerinden başlanarak

⁴ Serkan Şen, “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 3, 2008, s.162-172.

⁵ Nikolai M. Ziniakov, “Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries A.D.”, *Arctic Anthropology*, Cilt: XXV, Sayı: 2, 1988, s.84.100.

⁶ Muallâ Uydu Yücel, “The Importance of Iron in Turkish History”, *Humanities and Social Sciences Review*, C. I, S. 2, 2012, s.197-203.

⁷ Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Çev: Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

M.S. XII. yüzyıla kadar işlenmiştir. Ancak konunun ağırlık kısmı Türk tarihinin klasik dönemi olarak ifade edebileceğimiz Orta Çağ'da toplanmıştır.

Türk yazılı belgeleri Türk tarihine nispetle çok geç bir dönemde başlamaktadır. Bu sebeple Türk tarihi ve kültürü ile ilgili bilgiler yabancı milletlerin yazdıklarından elde edilmektedir. Özellikle Çin, Arap, Fars, Grek ve Rus kaynakları Türklerle ilgili çok önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Bahsi geçen milletlerin Türklerle ilgili ana kaynaklarının çoğu Türkçeye tercüme edilmiştir. Özellikle Çin yıllıkları ve Arap kaynaklarının tercümesi bu çalışma boyunca en önemli başvuru kaynaklarımız olmuştur. Ayrıca klasik dönemdeki Türk kaynaklarında da konumuz ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Bunların yanı sıra yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yazılan çeşitli araştırma eserleri de konumuz ile ilgili yol gösterici olmuştur.

Şüphesiz demircilik sadece tarihi bilgilerle irdelenebilecek basit bir konu değildir. Bu amaçla çalışmamız boyunca tarihi eserlerin yanı sıra arkeoloji, sanat tarihi, metalürji, madencilik, coğrafya ve dil bilimleri gibi farklı bilim dalları ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Her biri farklı uzmanlıklar gerektiren bu bilim dallarından yararlanırken bir tarihçi olarak en azından konu kapsamında temel eserler gözden geçirilmeye çalışılmış, bazı alanlarda ise ayrıntılı incelemelerde bulunulmuştur. Çalışmamızda bizi en çok zorlayan husus bu farklı bilim dalları ile ilgili bilgilerin özümseyip tarihi bilgilerle harmanlanması ve teknik bilgilerin kolay anlaşılabilmesi adına en basit şekilde aktarılması olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMİR VE DEMİRCİLİK HAKKINDA GENEL BİLGİ

Bilim adamları yaklaşık 200 yıldır, çeşitli incelemeler ve gözlemler sonucu insanlık tarihini bazı kıstaslara göre tasnif etmeye çalışmışlardır. Bu tasniflerde insanlığın sosyo-ekonomik hayatını değiştiren teknolojik gelişmeler temel alınmıştır. Danimarka Milli Müzesi'nin kurucu müdürü olan Christian Jürgensen Thomsen (1786-1865), 1819 yılında, müze bünyesinde yer alan eserlerin üretildikleri maddelerden yola çıkarak tarihi, “Taş Çağı”, “Tunç Çağı” ve “Demir Çağı” olmak üzere üç kültür evresine sınıflandırmıştır. Thomsen'in bu tasnifi “Üç Çağ Sistemi” olarak bilinmektedir.⁸ Bu sistem günümüz bilim adamlarının kullandığı tasniflerin temelini oluşturmuştur. Ancak bu tasnif belli bir kesinlik ifade etmemektedir. Zira bu çağlar farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ortaya çıkabilmektedir. Kendi içlerinde de çeşitli dönemlere ayrılan bu çağları şu şekilde sıralamak mümkündür:⁹

Taş Çağı: M.Ö. 50.000-M.Ö. 3.000

Tunç Çağı: M.Ö. 3.000-M.Ö. 1.200

Demir Çağı: M.Ö. 1.200-M.Ö. 500

1. TAŞ ÇAĞI

Taş Çağı, insanlık tarihinin en uzun evresini kapsamaktadır. Eski Taş Çağı'nda insanlar kendilerini vahşi hayvanlardan korumak, beslenmek, avlanmak ve hatta kendi aralarındaki mücadelelerde kullanmak üzere taş âletler yapmaya başlamışlardır. Genellikle doğada var olan taşları, ya daha sert olan başka taşlarla yontarak işlemişler ya da doğal halde çevrelerinde bulunan ve çok az bir rötuşla âlet haline gelebilen parçaları kullanmışlardır. Ara Taş Çağı'nda toplayıcılık ve avcılık sürdürülmüş, buna karşın Eski Taş Çağı'nda kullanılan kaba âletlerin yerini ince işçilikli küçük taş âletler almıştır.¹⁰ Ara Taş Çağı'ndan Yeni Taş Çağı'na geçişte insanların mağaraları terk ederek açık alanlarda yerleşim yerleri kurdukları, ancak

⁸ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s.26.

⁹ Zeki Tez, *Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011, s.28-29. Burada verilen tarihler genel kabulü yansıtmak amacıyla verilmiştir. Ancak bu çağların başlangıç tarihleri coğrafyaya göre değişkenlik göstermektedir.

¹⁰ Bahar, *a.g.e.*, s.30-31.

bir süre daha toplayıcılık ve avcılık geleneklerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır.¹¹ Yeni Taş Çağı'nda insanlar küçük çaplı ziraî faaliyetler neticesinde besin üretimine başlamışlardır. Üretimde gerekli ihtiyaçları karşılamak üzere, toprağı işlemek ve ekinleri biçmek için kazma, orak vb. gibi tarım âletleri geliştirilmiştir. Ayrıca sığır, koyun, keçi yetiştiriciliği de bu dönemde görülen yeniliklerdendir. Bu çağda taş işçiliğinde hayli ilerleme kaydedilmiş ve çağın sonunda gelişmiş bir taş sanatı tekniğine sahip olunmuştur. İleride de görüleceği üzere bu tecrübe madenlerin işlenmesinde çok büyük yarar sağlamıştır.¹²

Doğada var olan maden cevherlerinden dövme ve dökme gibi yöntemlerle metallerin elde edilmesine metalürji adı verilmektedir.¹³ Taş Çağı ile Tunç Çağı arasında bir ara dönem olarak dikkati çeken Bakır-Taş Çağı'nda (M.Ö. 5000-M.Ö. 3000) âlet yapımında taşın yanında ilk kez metaller kullanılmaya başlanmıştır. Bu metal bakırdır. Bakır cevheri ilk kez M.Ö. 5000'li yıllarda eritilmiştir. Bakır eritme tekniğinin bir rastlantı sonucu keşfedildiği düşünülmektedir. Bu çağda insanlar malahit denilen yeşil bir taşı rastgele ateşe atmışlar ve bu taşın erime eşiğinin de düşük olması sebebiyle kırmızı bir maden elde etmişlerdir. Bazen cevher yüzeyinde yumru biçiminde ham bakır da bulduklarından, eriterek elde ettikleri bu madenin bakır olduğunu anlamışlardır. Bakır düşük sıcaklıklarda eritilebilen, dövme yöntemiyle kolayca sertleştirilip, şekillendirilebilen bir maden olduğundan âlet yapımında kullanımı hızla yaygınlaşmıştır. Ancak bakırın yumuşak ve kırılğan yapısı silah üretiminde kullanımını önlemiştir. Bakır eritilmesi işleminde döküm kalıpları kilden yapılmıştır. M.Ö. 3000'li yıllarda Mezopotamya'da geliştirilen bir yöntemle göre dökümü yapılacak eşyanın modeli balmumu ya da benzeri bir malzemedden yapılmakta; sonra üzeri kil ile kaplanarak ateşte pişirilmekteydi. Ateşte sertleşen kalıptaki bir delikten eriyen balmumu aktıktan sonra, eritilen bakır içeri dökülmekte ve kalıp kırıldıktan sonra istenen âlet elde edilmekteydi.¹⁴

¹¹ Bahar, *a.g.e.*, s.32; Vere Gordon Childe, *The Story of Tools*, Cobbett Publishing Co. Ltd., Londra 1944, s.2-3.

¹² Childe, *a.g.e.*, s.8-9;

N. Collinos-Tenthorey, "Ön-Asya'da Demir", *Ülkü*, S. 63, Ankara 1938, s.266.

¹³ Tez, *Madencilik*, s.10.

¹⁴ Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2000, s.23; Arthur C. Reardon (Ed.), *Metallurgy for the Non-Metallurgist*, ASM International 2011, s.73-74.

Bakır-Taş Çağı'nda, Anadolu'da köy nitelikli yerleşim yerlerinde ikamet devam ederken, Mezopotamya'da ise kentleşme süreci başlamıştır. Âlet yapımında maden kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte farklı bölgeler arasında ticaret başlamış, ekonomik vasıtalarla kültürel ilişkiler de gelişmiştir.¹⁵

2. TUNÇ ÇAĞI

M.Ö. 3000'li yıllarda metalürjistler hali hazırda işlemeyi bildikleri bakır madenini kalay ile belli oranlarda karıştırarak bakırdan daha dayanıklı ve daha sert olan yepyeni bir maddenin, tuncun keşfini gerçekleştirmişlerdir. Bakıra nazaran daha dayanıklı ve kullanışlı olan tunç, bu özelliği ile silah üretimi için de elverişlidir. Tuncun keşfi medeniyet tarihinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki demirin keşfi ve yaygınlaşmasına kadar çok uzun bir süre bütün âlet ve silahlar tunçtan yapılmıştır. Tuncun eritilmesi bir tesadüften çok, başlı başına bir keşiftir. Bu keşifle birlikte Tunç Çağı başlamıştır. Tuncun erime eşiği, içeriğindeki kalay miktarına göre değişkenlik göstermekle birlikte, 950-1050°C'dir. İnce işçilik yapılabilmesi için eriyen madenin daha uzun süre sıvı olarak kalması gerekmektedir. Bunu sağlamak için duyulan yüksek sıcaklıklara erişmek amacıyla kökeni çanak-çömlek pişirmede kullanılan fırınlara dayanan bir fırın tekniği geliştirilmiştir.¹⁶

Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla, ortalama olarak tunçtaki bakır oranı %90, kalay oranı ise %10 civarındadır. Bu buluntularda kalay oranı arttıkça tuncun sertliğinin de attığı gözlemlenmiştir. Ancak tuncun içeriğinde %10'u aşan oranda kalay bulunursa, bu durum, tuncun gevrekleşerek kolay kırılabilir bir hale gelmesine ve bakırın sağladığı esnekliğin kaybolmasına sebep olmaktadır. Tunçtaki kalay oranının bakıra nazaran daha az olmasının bir diğer sebebi de iyi kalitede kalay bulmanın zorluğudur. Bilindiği üzere bakır yeryüzünde bol bulunan bir madendir, ancak kalay için aynı şeyi söylememiz mümkün görünmemektedir. Kalay yeryüzünün büyük bölümü için genellikle uzak bölgelerden ticarî ilişkiler sonucu elde edilen bir madendir. Bu sebeple tunç üretimi ekonomik olarak pahalıya mâl olmaktadır ve tunç sadece bazı önemli silahlar ve âletlerin üretiminde

¹⁵ Bahar, *a.g.e.*, s.33.

¹⁶ Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.73 ve 75; Birgit Brandau ve Hartmut Schickert, *Hititler*, Çev: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003, s.217.

kullanılmaktaydı. Kalayın elde edilmesinin güçlüğü sebebiyle Tunç Çağı boyunca ham madde sıkıntısı çekilmiştir.¹⁷

Tunç Çağı halkının kendi iyi kurulmuş teknolojilerini bırakarak niçin demir gibi yeni bir malzemeye geçiş yaptıkları sorusunun cevaplarından biri de aslında bu hammadde sorunudur. Diğer bütün üstünlükleri bir kenara bırakıldığında dahi, demir kaynaklarının, bakır ve kalaya göre daha zengin olması bile tunçtan demire geçiş için yeterli bir sebeptir. Öyle ki yerkabuğunun yüzde 5'i demirden ibaretken, bakır ve kalayın oranı, sırasıyla milyonda 50 ve milyonda 3'tür. Hem hammadde bolluğu, hem de demir cevherinin yerkabuğunun yüzey kısmından elde edilebilmesi ve yeraltı madenciliği gerektirmemesi gibi sebeplerden demir metalürjisi gelişme imkânı bularak tuncun yerini almıştır.¹⁸

3. DEMİR ÇAĞI

İlk dönemlerde demir, çeşitli dillerde “cennetten gelen taş” anlamına gelen isimlerle anılmıştır. Göktaşları genelde büyük miktarda meteorit demir içermekte olduğundan eski insanlar demire “cennetten gelen taş” ismini vermişlerdir.¹⁹ Demir metalürjisinin gelişmediği dönemlerde insanlar göktaşları aracılığıyla elde ettikleri bu demirleri kullanmışlardır. Kur'an-ı Kerim'de de demirin gökten indirildiği yönünde bir ayet mevcuttur.²⁰ İçeriğindeki nikel oranı sayesinde günümüzde demirin göktaşı ya da yeryüzü kaynaklı olduğu tespit edilebilmektedir. Nikel oranının yüksek olması o demirin gök menşeli olduğunun kanıtı sayılmaktadır. Menşei gök olan

¹⁷ Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.75-76; Tez; *Madencilik*, s.14.

¹⁸ R. E. Hummel, *Understanding Materials Science*, Springer, New York 2004, s.128; Tez, *Kimya*, s.34-35.

¹⁹ Arthur C. Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.77-78.

²⁰ “Biz kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için (çeşitli) yararlar bulunan demiri de indirdik. ” (Hadid: 25) ayetinde *enzelnâ*/indirdik tabiri kullanılmıştır. Ancak bu tabirin maddi bir indirme olup olmadığı muğlak bir konu olarak bazı müfessirler arasında tartışma konusudur. Kimi yorumcular bu tabirin, demirin önemine binâen kullanıldığını söylemekte ve Kur'an için de Kadir suresinin ilk ayetinde aynı tabirin kullanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla demirin indirilmesi hadisesinin maddi yükseklikten yine maddi bir alçak yere indirildiği anlamına gelmediğini ifade etmektedirler. Ancak Kur'an'da zulmedenlere gökyüzünden azap indirilmesi (Bakara: 59), farklı konularda suyun (A'râf: 57, Yunus: 24, Hicr: 22, Kehf: 45, Hac: 5, Muminun: 18, Lokman: 10, Fussilet: 39) ve askerlerin indirilmesi (Yâsîn: 28), bulutlardan yağmurun (Nebe: 14) indirilmesi gibi ayetlerdeki *enzelnâ*/indirdik tabiri Hadid suresindeki bu indirmenin gökyüzüyle bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Muhtelif ayetlerde Kur'an'ın indirilmesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu iniş kutsal bir mertebeden yeryüzünden indirilişine işaret etmektedir. Nitekim hadis literatüründeki bazı rivayetlerde Kur'an'ın yedinci semadan üçüncü semaya ve oradan da birinci semaya indirildiğine dair aktarımlar bulunmaktadır. Bu yorumların İslam kozmolojisiyle birebir örtüştüğünü vurgulamak yerinde olacaktır. Dolayısıyla demirin indirilme hadisesinin de bu çerçevede değerlendirilebileceği de göz ardı edilmemelidir.

demir ilk dönemlerde pek bilinmediğinden ve nadir bulunduğundan çok kıymetliydi. Mısır'da M.Ö. VI. binyıla tarihlenen göktaşı kaynaklı demir süs eşyaları bulunmuştur. M.Ö. III. binyılda yapılan piramitlerde de meteorit demire rastlanmıştır. Bu sebeple Mısırlılar demire “göğün armağanı” demişlerdir.²¹ Bilindiği üzere Kâbe-i Muazzama'da bulunan Hacer-ül Esved'in de cennetten yeryüzüne indiğine ve kutsallığının göksel menşeyinden kaynaklandığına inanılmaktadır.²² Eski Türklerin de demirle tanışması muhtemelen gök vesilesiyle olmuştur. Türklerdeki Demir Kazık²³ inancı demirin gök unsuru sayıldığıının en önemli kanıtıdır. Ayrıca geç dönemlerde de gök kaynaklı demirlerin kullanıldığı, hatta Köroğlu'nun yıldırım menşeli demirden doğaüstü bir kılıç yaptığı rivayet edilmektedir.²⁴

İster gökten gelsin isterse yerkabuğundan elde edilsin, demir her durumda kutsiyet atfedilen bir unsur olmuştur. Demire verilen bu önem en iptidâî kavimlerden en gelişmiş kavimlere kadar hemen her kültürde görülmektedir. Göktaşlarından elde edilen demirlerin daha önce demir gibi bir nesne ile karşılaşmamış olan dönem halklarının üzerinde yaratacağı etki malûmdur. Zira hem gök²⁵ kaynaklı olması, hem de daha önce görülmemiş olması meteorit demirleri ilk insanlar nezdinde kutsal kılmıştır. Dini açıdan bakıldığında göktaşları, bilinmeyen bir âlemden, göksel kutsallıkla yüklü olarak yeryüzüne inmektedirler. Göğü, yani bizatihi Tanrı'yı temsil etmektedirler. Gökten gelen demirlere atfedilen kutsiyet ve bazı toplumlarda bu demirlerin neredeyse Tanrı ile eş tutulması bu sebeptendir.²⁶

²¹ Collinos-Tenthorey, *a.g.m.*, s.264-265; Brandau ve Schickert, *a.g.e.*, s.214-215.

²² Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, Çev: Zâkir Kadirî Ugan ve Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.162-163; Elsebeth Thomsen, “New Light on the Origin of the Holy Black Stone of the Ka'ba”, *Meteoritics*, C. XV, S. 1, 1980, s.88.

²³ Eski Türkler Kutup Yıldızı'nı göğün direği olarak görmüşler ve ona Demir Kazık adını vermişlerdir. İlerleyen bölümlerde konu üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

²⁴ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s.31; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s.127. Türklerde yıldırım kaynaklı demir inancı için ayrıca bkz. Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*; C. II, Çev: Reşit Rahmet Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.470, Beyit: 6549.

²⁵ Gök her daim erişilmezliği, yüceliği ve sonsuzluğu simgelemiştir. İnsanoğlu tarih boyunca bu özelliklerinden dolayı göğe kutsiyet atfetmiştir. Bu durum özellikle eski Türk inancında kendini göstermektedir. Bilindiği üzere eski Türkler Gök-Tanrı inancındaydılar. Türklerde gök, Tanrı'nın mekânı olarak tasavvur edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Şen, *İslam Öncesi Türk İnanış ve Düşüncesinde Gök*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s.1-4, vd.

²⁶ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.19-20, 28.

Demir yer kabuğunda en bol bulunan madenlerden biridir.²⁷ Demirin insanlar tarafından kullanımı tunç kadar eskidir, ancak uzun süre demirin tek kaynağı göktaşları olmuştur. Bu sebeple, demir metalürjisi gelişene kadar, demir süsler ve silahlar çok değerli olmuş ve sadece törensel amaçlarla kullanılmıştır. Dolayısıyla göktaşı kaynaklı olup çok eski tarihlerde farklı bölgelerde görülen demir kullanımı Demir Çağı'nı başlatacak yoğunlukta değildir. Meselâ M.Ö. III. binyıllarda Ege bölgesinde demir kullanımı görülmektedir. Bu bölgenin Demir Çağı'na girişi ise M.Ö. I. binyıla tekabül etmektedir. Bunun sebebi ilk dönemlerde demirin çok değerli ve işlenmesinin zor olmasıdır. Demirin ilk üretiminin, bakır madeni içerisindeki demirin eritilmesi suretiyle meydana geldiği ve bu yeni madenin de bakır ve tunç gibi şekillendirilmeye çalışıldığı düşünülmektedir. Ancak demirin yeterince ısıtılmadan tavlanması mümkün olmadığından bu yeni maden ilk başlarda yararsız bulunmuştur. Bu deney demirin sadece kızıl ateşte tavlanabileceği keşfedilene kadar tekrarlanmıştır. Dolayısıyla bölgede M.Ö. I. binyıllara kadar, âlet ve silah yapımında demir kullanılamamıştır.²⁸

Demir metalürjisinin keşfi ile medeniyet tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir değişim meydana gelmiştir. Demirin üretimi belki de insanlık tarihinin en önemli teknolojik hamlelerinden biridir. Demir doğada bol miktarda bulunması ve yeraltı madenciliği gerektirmemesi sebebiyle erişimi kolay bir madendir. Ayrıca bakır ya da tunç ile kıyas kabul etmeyen sağlamlığı sebebiyle de her türlü eşya, âlet ve silah üretimi için uygundur. Demir metalürjisi kısa sürede gelişim göstermiş ve endüstrileşmiştir. Bu durumu Yakınçağ olarak adlandırılan dönemde meydana gelen Sanayi Devrimi ile kıyaslamak mümkündür. Demirden üretilen tarım âletleri zirai faaliyetleri kolaylaştırırken, demir silahlara sahip olan kavimler diğerleri üzerinde tartışılmaz bir üstünlük kurmuşlardır. Öyle ki ilk demir silahlar, savaş tarihinde top ve tüfeğin icat edildiği dönemde yaptıkları kadar etki oluşturmuştur. Zira dönemin en gelişmiş ve en sağlam teknolojisi demirdir. Bu sebeple demir stratejik bir maden

²⁷ Demir'in yer kabuğundaki madenler arasındaki oranıyla ilgili %5 ilâ %7 arasında değişen rakamlar verilmektedir. Tez, *Kimya*, s.34-35; Hakkı Fahri Özdemir, "Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XVI, S. 1, 2007, s.503.

²⁸ Robert James Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Brill, Leiden 1950, s.417-418; Collinos-Tenthorey, a.g.m., s.264-265.

olmuş, birçok ülkede zaman zaman ihracatı yasaklanmış ve demir ocakları üzerinde devlet tekeli uygulanmıştır.

Metaller yerkabuğunda cevher olarak adlandırılan kimyasal bileşikler halinde bulunmaktadırlar. Cevherler, metal üretiminin hammaddesini oluşturan, ekonomik değere sahip, bir ya da birkaç mineralden meydana gelen kayalar şeklindedirler. Cevherler arasında yerkabuğunda en sık rastlanılanlarından biri de demirdir.²⁹ Demir, Kimya ilminde (Fe) simgesiyle ifade edilen, doğada saf olarak bulunmayan, içeriğinde büyük oranda karbon (C), silis (Si) ve kükürt (S) barındıran bir elementtir. Saf demirin ticarî ya da askerî hiçbir değeri yoktur. Fakat diğer yandan demirin, karbon gibi bazı yabancı elementlerle az miktarda karışımıyla oluşan bileşim her açıdan paha biçilemez bir ürün olmaktadır.³⁰

Demir Çağı'nın M.Ö. XII. yüzyılda Anadolu'da, Hititler tarafından başlatıldığı yönünde genel bir kabul³¹ bulunmaktaysa da bu kabul gerçekçi görünmemektedir. Bahsi geçen dönemden daha önceleri de Anadolu ve hatta başka coğrafyalarda demir kullanımının görüldüğü bilinmektedir. Ancak bunlar genelde göktaşı menşeli, kullanımı ve üretimi sınırlı olan demirlerdir. Demir Çağı esasen bu madenden bol miktarda silah ve âlet üretilmesi ile başlatılmalıdır. Bu çapta bir üretim de ilk olarak Altay ve Yenisey bölgelerinde görülmüştür. Bilindiği üzere Altay ve Yenisey bölgeleri yeryüzünün en eski³² metalürji merkezleri arasında yer almaktadır. Alman ilim adamı Walter Ruben, 1936-1937 yılları arasında yaptığı araştırmalar neticesinde Altaylarda en azından M.Ö. XV. yüzyıldan beri yüksek miktarda demir üretimi yapıldığını tespit etmiş ve Altayların Demir Çağı'nın başladığı bölge

²⁹ Tez, *Madencilik*, s.10.

³⁰ M. Suat Çakmak, *Taş Baltadan Makineye Çağlar Boyu Teknoloji*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2007, s.104-107; Hilary Bauerman, *A Treatise on the Metallurgy of Iron*, Virtue and Co., London 1868, s.2.

³¹ Özdemir, a.g.m., s.504-505.

³² Özellikle bazı yabancı yazarlar Altay Bölgesindeki metalürjik faaliyetleri Türklere değil, bölgede bir dönem etkin olan Arî ırklara bağlamakta, Türklerin zamanla bu Arî ırklardan metalürjiyi öğrendiklerini iddia etmektedirler. Türkistan'ın VI. Yüzyılda Türkleştiğini iddia edebilecek kadar ileri giden bu yazarların görüşleri en hafif tabirle tarafgirliktir. Altaylar, Türklerin anayurdu olmakla birlikte antropolojik araştırmalara göre M.Ö. III. binyıldan beri Türk tipi insanların yaşadığı bir bölgedir. Abdülkadir İnan, "Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.36-38; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.3.

olduğunu iddia etmiştir.³³ Türkistan coğrafyasında Demir Çağı'nın başlangıcı ile ilgili verilen en erken tarih M.Ö. XV. yüzyıl iken en geç tarih ise M.Ö. X. yüzyıl başlarıdır.³⁴ Kaldı ki Yakınoğu'nun tamamı ile birlikte Anadolu'da da Demir Çağı'nın başlangıç tarihi olarak M.Ö. XII. yüzyıl değil, en erken M.Ö. X. yüzyıl kabul edilmelidir. Çünkü Yakınoğu'da yapılan arkeolojik araştırmalar bunu ortaya koymaktadır. Arkeolojik araştırmalardan elde edilen bilgilere göre; Yakınoğu'da M.Ö. XII. yüzyılda bütün silahların %3'ü demirden, kalan kısmı ise tunçtan üretilmiştir. M.Ö. XI. yüzyılda demir silah oranı %20'ye yükselmiş, M.Ö. X. yüzyılda ise %50'yi geçmiştir.³⁵ Görüldüğü üzere zaman içerisinde gelişen demir metalürjisine bağlı olarak Yakınoğu'da demir kullanım oranları artmıştır. Ancak M.Ö. X. yüzyılda bu oran %50 seviyesini aşabilmiştir. Kanaatimizce Walter Ruben'in araştırması dikkate alınması gereken önemli sonuçlar ihtiva etmektedir. Buna rağmen Türkistan'da Demir Çağı'nın başlangıcı ile ilgili en geç tarih dikkate alınsa dahi Türklerin Demir Çağı'nın başlatanları arasında olduğu gerçeği değişmemektedir. Kuşkusuz Demir Çağı'nın nerede ve kim tarafından başlatıldığı sorusunun cevabı önemlidir. Ancak daha da önemlisi demirin hangi milletin ruhuna daha çok işlediği ve kültürel geçmişinde daha etkin bir role sahip olduğudur. Türklerin demire atfettiği kutsiyetin yanı sıra demirin Türk kültür ve dini hayatında oynadığı rol göz önüne alındığında Türkleri *demir millet*³⁶ olarak tanımlayanların haklı oldukları görülmektedir.

3.1.DEMİR ÜRETİM YÖNTEMLERİ

Demir üretimi için dövme ve dökme olmak üzere iki ana yöntem mevcuttur. Erken Demir Çağı'nda demir ne eritilebilmiş ne de dökülebilmştir. Zira saf demirin erimesi için gerekli olan sıcaklık 1535°C'dir ve ilk demirciler için bu sıcaklığa erişmek mümkün olmamıştır. Bu yüzden ilk demirciler, soğuk demircilik denilen teknikle,

³³ Walter Ruben, "Milâttan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında", II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1943, s.240; Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.102-103.

³⁴ Nicolo Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s.71; Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia-From Antiquity to the Turkish Expansion*, Markus Wiener Publishers, Princeton 1998, s.57.

³⁵ Colin McEvedy, *İlkçağ Tarih Atlası*, Çev: Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.44.

³⁶ Firdevsî, *Şehnâme*; Çev: Necati Lugal, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994, s.49-50, 554, vd.

demir cevherini orta derece sıcaklıklarda tekrar tekrar ısıtıp dövme suretiyle demir haline dönüştürmüşlerdir. Bu işlem sonucunda “sünger demir” ya da “demir kütük” olarak adlandırılan malzeme elde edilmektedir. Ancak cevher ısıtılarak bir nebze indirildiği halde, yeterli sıcaklıklarda işlem görmediği için, elde edilen demir kütük hâlâ metal dışı maddeler içermektedir. Cüruf olarak adlandırılan bu metal dışı maddeler çekiçle dövülerek demir kütüğünden büyük oranda temizlenmekte, geriye yapısı sıkılaştırılmış, işlenmeye hazır demir kalmaktaydı. Bu demirden üretilen eşyanın ölçülerine göre bir parça alınmakta, bu parça ocakta 900-1000 °C civarında ısıtılmak suretiyle yumuşatılmakta ve örs üzerinde çekiç yardımıyla şekillendirilmekteydi. Ancak yeterli sıcaklıklarda işlem görmediğinden sert kalan demir üzerinde ince işçilik yapılamamakta ve verilen şekiller basit düzeyde kalmaktaydı. Bu ısıtım-dövme yöntemi yeterince tekrarlandığı takdirde demir neredeyse içeriğindeki bütün yabancı elementlerden temizlenebilmekte ve saf demir elde edilebilmekteydi. Ancak saf demir tunçtan dahi yumuşak olduğundan yukarıda da bahsedildiği üzere herhangi bir değeri kalmamaktaydı.³⁷

Karbon demir içerisinde bulunan en önemli elementlerdendir. Eritilen demir, işleme tekniğine göre az ya da çok miktarda karbon içerebilmektedir. Demir işlenirken dövme yöntemiyle karbon içeriği düşürülebilmekte ya da odun kömüründe ısıtılarak artırılabilir. Dövme yöntemi sonucunda odun ateşinde ısıtıldıktan sonra çekiçle dövülen demir hem yapısı sıkılaşmak suretiyle sağlamlaşmakta, hem de ateşle irtibatı sonucu karbon monoksit gazına maruz kalarak karbon içeriği artmaktadır. Dövme işlemi esnasında karbon atomları metalin dışından içine doğru yayılmakta, böylece demirin dış yüzeyi ince ve sert bir karbon tabakasıyla kaplanmaktadır. Bu işleme karbonizasyon-yüzey sertleştirme işlemi denilmektedir. Zira karbon demirin dokusundaki çatlakları kapatarak demiri güçlendiren bir elementtir. Bu karbonizasyon işlemi sonucunda %0.1 ilâ %2 oranında karbon içeren, demirden çok daha sert ve sağlam olan bir malzeme ortaya çıkmaktadır. Bu malzeme “çelik” olarak adlandırılmaktadır. Demirciler zaman içerisinde kılıç vb. şeyleri üretmek için farklı karbon içeriğine sahip demirleri bir arada kullanmayı öğrenmişlerdir. Kılıcın esnek iç tarafında sertleştirilemeyen, karbon içeriği az çelik; keskin olan dış tarafında ise sert

³⁷ Bryan Bunch ve Alexander Helleman, *The History of Science and Technology*, Houghton Mifflin Company, New York, 2004, s.68; Tez, *Kimya*, s.35-36; Çakmak, *a.g.e.*, s.104.

ve dayanıklı olması için sonradan sertleştirilebilen, karbon içeriği çok olan çelik kullanmışlardır.³⁸

Karbon içeriği az olan demir yumuşaktır, yüksek oranda karbon içeren demir ise gevrekleşerek esnekliğini yitirmektedir.³⁹ Karbonlaştırma işlemi sonucunda demiri çelikleştirmeyi keşfeden demirciler, “ürkütme” denilen bir yöntem daha keşfetmişlerdir. Bu yönteme göre; kor ateşte ısıtılan demir ani bir şekilde soğuk suya batırıldığında gevrekliğini yitirmekte, buna karşın sertliğinden hiçbir şey kaybetmemektedir. Bu işlem “ürkütme” ve “çeliğe su verme” olarak adlandırılmıştır.⁴⁰ Ancak bu işlem olumsuz sonuçlar da doğurabilmekteydi. Bazen çeliğe su verildikten sonra malzeme o kadar sertleşmekteydi ki bu durum malzemenin kırılma eğilimine sebep olmaktadır. Bu olumsuzluğu gidermek isteyen demirciler yeni bir yöntem daha bulmuşlardır. Bu yönteme göre; önceden su verilmiş çelik, 600 °C’de kısa süreli ısıtılarak tavlanmakta, bu şekilde sertlikten verilen bir miktar ödün karşılığında malzemenin kırılma eğilimi giderilmektedir.⁴¹

Demir üretimi için kullanılan ikinci yöntem ise dökme yani eritme yöntemidir. Aslında dökme, dövme yöntemine göre teknolojik açıdan daha gelişmiş bir uygulamadır. Bilindiği üzere ham demir, dövme işleminden önce ocaklarda dönem şartlarında erişilebilen en yüksek sıcaklıklarda ısıtılmaktaydı. Bu sıcaklık bakır ve tuncun eritildiği sıcaklıklardan yüksekti. Ancak demirin erimesi için gerekli olan 1535°C’lik sıcaklığa erişmek dönem teknolojisi açısından mümkün olmadığından demir tam olarak eritememekte ve bu işlem sonucunda süngerimsi yapıda bir demir malzeme elde edilmekteydi. Demirin erime noktasının altında çalışan bu fırınlara “demir kütük fırını” adı verilmekteydi. Süngerimsi demirden âlet, silah vb. ürünler üretmek uzun ve zorlu bir süreçti.

Metalürjide en önemli ve en büyük uğraş “demir eritme”dir.⁴² Erken dönemin madencileri, kimyacıları ve bilim adamları olan ilk metalürjistler, zaman içerisinde gözlem güçleri sayesinde demirin fırınlarda eritilerek üretilebileceğini fark etmişlerdir. Eski insanlar, tıpkı bakırda olduğu gibi rüzgâra açık, sarp bir bölgedeki demir

³⁸ Brandau ve Schickert, *a.g.e.*, s.217-218; Tez, *Madencilik*, s.34-36; Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.78, 80-81.

³⁹ Brandau ve Schickert, *a.g.e.*, s.218.

⁴⁰ Tez, *Kimya*, s.25; Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.80-81.

⁴¹ Hummel, *a.g.e.*, s.127; Tez, *Kimya*, s.40.

⁴² Bauerman, *a.g.e.*, s.1.

kaynağını odun ya da kömür ateşi yardımıyla eritmişlerdir. Rüzgâr burada kilit rol oynamaktadır. Zira demirin eritilmesi için gerekli olan sıcaklıklara erişmek ancak rüzgâr yardımıyla mümkün olmuştur. Demirin eritilmesi, bakıra nazaran daha zordur, çünkü demirin erime eşiği çok daha yüksektir. Rüzgârın yanı sıra karbon da demirin eritilme sürecinde önemli rol oynamaktadır. Zira karbon, oksijen ile etkileşime geçerek demirin erimesi için gerekli olan yüksek sıcaklıkları sağlamaya yardımcı olmaktadır. Erken dönemlerden itibaren demir eritme işlemi fırınlarda yapılmıştır. Zaman içerisinde demir eritme fırınları önemli gelişim göstermiştir.⁴³

Demirin bazı olumsuz özellikleri de mevcuttur. En belirgin olumsuz yönü, bazı çelik türleri istisna tutulmakla birlikte, demirin, hava ve nem ile temas ettiğinde paslanıp çürümesidir. Ayrıca ilk çağlarda çok değerli olması sebebiyle her parçası yeniden işlenen ve değerlendirilen demir ile ilgili arkeolojik buluntular da çok kısıtlıdır. Ancak elde edilen buluntulardan demirin hangi yöntemle işlendiğini tespit etmek mümkündür. Bu da demirin içeriğindeki karbon miktarının ölçümü ile sağlanmaktadır. Dökme demirin karbon miktarı %2 ilâ %6 arasında değişmektedir.⁴⁴ Dövme demirde ise bu oranlar %0.05'e kadar düşürülebilmektedir. Demir işlenmesinde kullanılan her iki yöntemin de kendilerine göre fayda ve zararları bulunmaktadır. Dövme demir sağlam ve şekillendirilebilir, ancak az sertlikte ve üretimi uzun; dökme demir ise sert, ucuz ve üretimi hızlı olmasına karşın, yüksek karbon içeriğinden dolayı kırılğan ve bir kez döküldükten sonra tekrar şekillendirilmesi mümkün olmayan bir üründür.⁴⁵ Bu özelliklerin değerlendirilmesi sonucu bazı ürünlerin üretiminde dövme, bazı ürünlerin üretiminde ise dökme yöntemi kullanılmıştır. Mızrak, mızrak ucu, gürz, balta, pala, kılıç, zırh, kalkan vb. askerî ihtiyaçlar ve tarım âletleri dövme yöntemiyle; demirci örsü, kapı, kapı parmaklıkları vb. büyük parçalar ise dökme yöntemiyle üretilmiştir.⁴⁶

3.2.DEMİRCİNİN TOPLUMDAKİ YERİ

Demir teknolojik açıdan büyük bir yenilik olduğu için askerî sonuçlar doğurarak maddi dünyayı etkilemekle, aynı zamanda insanların manevi dünyasını kökten değiştirmiştir. Metalürjinin insanların anlam dünyasında yarattığı etkiler

⁴³ Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.78.

⁴⁴ Bauermann, *a.g.e.*, s.3-4; Brandau ve Schickert, *a.g.e.*, s.214, 217; Tez, *Madencilik*, s.18.

⁴⁵ Reardon (Ed.), *a.g.e.*, s.78-79; Tez, *Kimya*, s.25.

⁴⁶ Çakmak, *a.g.e.*, s.101.

sonucu çok sayıda ritüel, mit ve simge doğmuştur.⁴⁷ Çünkü metalürjide anlaşılmayan ve sır olarak kalan çok mesele vardır. Bazı işlemler sezgi, tesadüf ve şansa bağlı olarak ilerlemektedir. Demirci akkor haline gelmiş demir ve ateşe hükmetmek, körükler aracılığıyla rüzgârı kontrol etmek gibi işlerle olağanüstü güçlere sahipmiş gibi bir intiba uyandırmaktaydı. Bütün bunlar yapılan işin büyüğü olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Bu durum sanayi kültürünün temeli olarak görülmektedir. Bu kültürdeki gelişim sonucu çeşitli toplumlarda demircilerin koruyucuları konumunda bulunan özel tanrılar ortaya çıkmıştır.⁴⁸

Metalürjide yer alan ve sıradan insanların anlamadığı bazı sırlar, insanların gözlem gücü sayesinde çeşitli mitlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Daha önce göktaşları aracılığıyla elde edilen meteorit demirlerden ve göğün Tanrı'nın mekânı olarak algılanmasından bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra çeşitli toplumlarda yer bir ana, maden ocakları ise ana rahmi olarak tasavvur edilmiştir. Yıldırımlar ise gökteki Tanrı ile yerdeki Ana'nın birlikteliğinin bir simgesi olarak görülmüştür. Gök Tanrı, Dölleyici Er, yani yeryüzünün Ulu Ana'sının kocasıdır. Tanrı, yıldırımlar aracılığıyla yeri dövmekte ve bunun sonucunda demir doğmaktadır. Madenlerin tıpkı embriyolar gibi yerin rahminde olgunlaşıp, büyüdükleri ve doğdukları düşüncesi çok erken çağlardan itibaren görülmektedir. İşte demirciler, örslerinde demir döerken Tanrı'nın yaptığı ilk işi taklit etmekte ve zamanın yerine geçerek bu doğum sürecini hızlandırmaktadırlar. Bu işlemde demirciler, Tanrı'nın yardımcıları, fırınlar ise yapay bir rahim vazifesi görmektedir.⁴⁹ Demircilerin öykündüğü Tanrı erkek olarak tasavvur edilmiştir. Demircilik de zaten doğası gereği erkek mesleğidir. Çünkü bu iş olağanüstü güç ve dayanıklılık gerektirmektedir. Günlük rutin olarak onlarca kilo demirin kaldırılması, parçalanması, mümkün olan en şiddetli şekilde dövülmesi, 1000-1500 °C'lik sıcaklıklara dayanılması gibi zorluklar sebebiyle demircilik erkeklere has bir meslek olarak kalmıştır. Bütün bu dini-mitolojik anlamlandırmalar sebebiyle demirciler toplumlarda önem atfedilen, dini ve siyasî açıdan önde gelen şahsiyetler olmuşlardır. Demirciliğin Şamanizm ile olan sıkı ilişkisi ve hükümdar mesleği olarak görülmesi sebebiyle Türklerde de demirciler toplumda özel konuma sahip kişiler

⁴⁷ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.25, 204.

⁴⁸ Ziniakov, a.g.m., s.97.

⁴⁹ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.31-32, 44, 46, 49-50, 61.

olmuşlardır.

Demirci yaptığı işin büyüdü-dini bir içeriğe sahip olduğu iddiasındadır. Bu mesleğin bütün sırları onların tekelindedir. Ancak meslek sırlarını çeşitli ritüellerle sonrakilere aktarırlar. Demirci ham madde arayışı ve sipariş almak için sürekli olarak yer değiştirdiği için, bu göçebelik hali sayesinde çeşitli kültürlerle içli dışlı olarak, meslek ile ilgili mitleri, ritüelleri ve sırları yayma imkânına kavuşmaktadır. Ancak demirciler bu sırları genellikle aile içerisinde tutmaktaydılar. Çünkü kendilerinden sonra aile bireylerinin bu mesleği ve mesleğin sağladığı sosyo-ekonomik kazanımları devam ettirmelerini istemekteydiler.⁵⁰

3.3.MEDENİYET TASAVVURUNDA DEMİRİN ÖNEMİ

Demir, medeniyet tarihinde kendisinden önce hiç görülmemiş büyüklükte bir değişim meydana getirmiştir. Demir kullanımının yaygınlığı o toplumun teknolojik açıdan gelişmişlik seviyesinin tespitinde önemli bir unsur olmuştur.⁵¹ Hadîd Suresi'nde de belirtildiği üzere; demir ölçülü ve iyi niyetli kullanıldığında insanlığa büyük faydalar sağlamıştır. Demir güç, kudret kaynağı olmakla birlikte bunların sembolü olarak da bilinmektedir. Hem dini, hem de kültürel açıdan maddi güç ve siyasi otorite demir ile sembolize edilmiştir.⁵²

Askerî açıdan düşünüldüğünde hâkimiyetin en önemli kaynağı demir olmuştur. Demire hükmeden toplumlar diğerleri üzerinde kolaylıkla hâkim olabilmıştır. Türklerin diğer kavimler üzerinde hâkim olmasında iki unsur çok önemli rol oynamıştır. Bunlar at ve demirdir. Türkler atın sağladığı sürat ve hareketliliğin yanında, demirin sunduğu kudret ile bu kadar geniş sahalarda, sayısız kavim üzerinde hâkim olabilmişlerdir.⁵³

İnsanoğlu inşa ederken de tahrip ederken de demiri araç olarak kullanmıştır. Bu durum ona hükmedenlerin töresine bağlı olarak değişmiştir. Zira zulmedenler de zulme karşı direnenler de en büyük kuvveti demirden almışlardır. Demir ekonomik açıdan da tarihin seyrini değiştirmiştir. Tarih boyunca sanayi demir üzerine kurulmuştur; denilebilir ki demir, sanayinin belkemiğidir. İğneden bıçağa, hançerden

⁵⁰ Eliade, *Demirciler ve Simyacilar*, s.8, 26; Ziniakov, a.g.m., s.95.

⁵¹ Cosmo, a.g.e., s.57.

⁵² Emin Işık, "Hadîd Sûresi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XV, s. 14

⁵³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2007, s.224.

kılıca, toptan tüfeğe her türlü âlet edevat demirden üretilmiştir. Demirden önce de bakır ve tunç gibi madenler çeşitli âlet ve silahların üretiminde kullanılmıştır. Ancak demir, kaynak açısından zenginliği, maliyetinin ucuzluğu ve sağlamlığı sebebiyle kendinden önceki bütün madenleri bertaraf etmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır'ın Fahreddin-i Razi'den aktardığına göre demirin insanlığa katkısı, altından kat be kat fazla olmuştur. Zira altın olmasaydı insanlık için herhangi bir kayıp olmazdı. Çünkü altın ekonomik değer dışında insanlık için herhangi bir şey ifade etmemektedir. Kaldı ki küçük bir kâğıt parçası tedavüle sokulmak suretiyle altının yeri doldurulabilmektedir. Bu şekilde altının değeri ortadan kaldırılmasa dahi onun yerine başka bir şeyin kullanılabilmesi görülmüştür. Ancak demirin olmadığı bir dünyada medeniyetin hali hazırdaki gelişmişliğini yakalaması mümkün değildir. Yani insanlık altından çok demire muhtaçtır. Belki de bu sebeple demir, altından çok ve kolay bulunur kılınmıştır.⁵⁴

3.4.DEMİRCİLİK İLE İLGİLİ ÂLETLER

Demirin fırınlarda eritilebilmesi için gerekli sıcaklığa erişmek ancak yeterli şiddet ve miktarda hava takviyesi ile mümkün olmuştur. İlk zamanlarda demirciler bu hava takviyesini sağlamak için rüzgâra açık, sarp alanlarda demir eritme fırınlarını kurmuşlardır. Ancak bu durumun kısıtlayıcılığı ortadadır. İşte bu kısıtlamayı ortadan kaldırmak için gerekli hava takviyesini gerçekleştirecek başka yollar aranmıştır. Bu arayış sonunda körük dediğimiz âlet keşfedilmiştir.

Körüklerin çalışma sistemi şöyledir: İçi havayla doldurulan deri tulumların üzerinden bastırılmak suretiyle içindeki hava ince bir borudan ocaktaki kömürün üzerine sevk edilmekte ve bu hava desteğiyle ateş harlanarak sıcaklık yükselmektedir.⁵⁵ Körüklerin gelişimini inceleyen birçok yazar, körüklerin ilk örneklerinin deri körükler olduğunu, bu körüklerin hayvan derilerinin (genelde keçi derilerinin) birbirilerine dikilmesi ve çeşitli işlemlerden geçirilmesi suretiyle oluşturulduğunu ifade etmektedirler. Yine bu yazarlara göre deri körüklerin kökeni Türkistan'a⁵⁶ dayanmaktadır. Deri körükler daha sonra Türkistan'dan Yakın Doğu'ya,

⁵⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. VII, Eser Neşriyat, İstanbul 1982, Hadid Suresi, 25. Ayet Tefsiri, s.4757-4759.

⁵⁵ Çakmak, *a.g.e.*, s.104-107.

⁵⁶ Birçok kaynakta Türkistan coğrafyası Orta Asya olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu durum Sovyetler Birliği'nin Türk adını bu coğrafyadan silmek adına uyguladığı ideolojik uygulamalardan

buradan da Avrupa ve Afrika'ya yayılmıştır.⁵⁷ İlerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değinileceği üzere, Türklerde demirciliğin yanında en önemli ekonomik uğraşın hayvancılık (özellikle koyun-keçi gibi küçükbaş hayvancılığı) olduğu göz önüne alındığında bu durum daha da önem kazanmaktadır. Çünkü demircilik başta olmak üzere bütün metalürjik alanlarda, maden eritme ocaklarının en önemli âletlerinden biri körüklerdir. Körüklerin ilk örneklerinin deri körükler olması ve bunların da kökeninin Türkistan'a dayanması Türklerin demirciliği ile ilgili bilgileri destekleyen başka bir unsurdur.

Körüğün icadı ve kullanımı madencilik kültürünün bir tezahürüdür. Türklerde körük hem fırınlarda, hem de evlerde kullanılmaktaydı. Evlerde kullanılan körük daha küçük ve basit olmaktadır. Türk Kültürünün en önemli kaynaklarından biri olan Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde kuyumcu ve demirci körüğünün varlığından bahsedilmekte, ayrıca "ateşi körüklemek" tabiri de kullanılmaktadır.⁵⁸ Günümüz Türklerinde de demirci körüğünün karşılığı olarak körük sözü söylenmektedir. Yudahin'in Kırgız sözlüğünde "köörük" demirci körüğünün karşılığı olarak geçmektedir.⁵⁹ Kuman-Kıpçaklar da bu âleti "kürük" sözüyle ifade etmektedirler.⁶⁰

Aşağıdaki resimde de görüleceği üzere körüğün üzerinde bir ağırlık bulunmaktadır. Bu ağırlık sayesinde körük aşağı inmekte ve ocağa doğru basınçlı hava üfleemektedir. Körüğü yukarı çekmek üzere ağaçtan bir manivela yapılmıştır. Bu manivelanın bir ucu ip ile körüğe bağlanmış, diğer ucunda ise işçiler vardır. İşçi manivela kolunu aşağı çekince körük yukarı kalkmakta ve körüğün içine basınçlı hava dolmaktadır. İşçi manivela kolunu bıraktığında körük, üzerindeki ağırlıktan ötürü yavaş yavaş aşağı inerek, ocağa basınçlı hava üfleemektedir. Bu sistem sayesinde

biridir. Benzer bir durum Doğu Türkistan için de geçerlidir. Kaynaklarda bu bölge Çince'de "Yeni Topraklar" manasına gelen Xin-jiang-Sincan adıyla anılmaktadır. Verilen adın manasından da belli olduğu üzere burası Çin'in doğal sınırlarına dâhil olmayan, sonradan işgal edilen bir bölgedir. Bu sebeple kaynaklarda Orta Asya olarak adlandırılan yerler tezimizde Türkistan, Xin-jiang-Sincan olarak adlandırılan yerler ise Doğu Türkistan olarak geçmektedir.

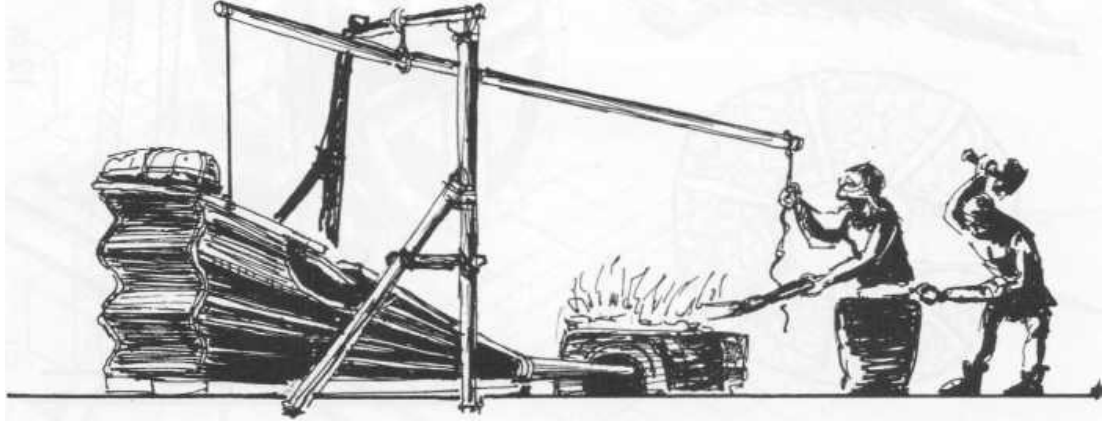
⁵⁷ Forbes, *a.g.e.*, s.114-115. Ayrıca bilindiği üzere Ergenekon Destanı'nda demir dağı eritmek için kullanılan körüklerden bahsedilmektedir. Bu konu Türk Destanları ve Efsanelerinde Demir adlı kısımda ayrıntılı olarak irdelenecektir.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev: Besim Atalay, Ankara 1998, s.391; Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, C. III, Çev: Besim Atalay, Ankara 1999, s.341.

⁵⁹ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. II, Çev: Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s.505.

⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.277, 279.

körüklerde yarı otomatik bir teknolojik gelişme sağlanmıştır. Körüğün üstünde, körük yukarı çıkarken açılan (emme), aşağı inerken kapanan (basma) bir klape (akışkanın geçmesini sağlayan ya da engelleyen sübap) vardır.⁶¹

Resim 1. Demirci ocağı ve körük.

Dövme yöntemi anlatılırken çekiçten sıkça bahsedilmiştir. Türkler çekice “çekük”⁶² adını vermişlerdi. Çekiç demircilikte kullanılan önemli bir âlettir. Zira demire vurulan her çekiç darbesi onun yapısını daha da sıkılaştırıp sağlamlaştırmaktadır. Ayrıca çekiç demire şekil vermek amacıyla da kullanılmaktadır. Çekiç de bilindiği üzere demirden üretilen bir âlettir. Ortası boş bir demir kütlesine ahşap ya da demir bir kol geçirilmesi suretiyle oluşturulmaktadır.

Demir dövme işlemi yapılırken kullanılan önemli âletlerden biri de “örs”tür. Örs de çekiç gibi demirden üretilmektedir. Örs üretiminde genellikle dökme yöntemi kullanılmaktadır.⁶³ Üretilen malzemenin ebatlarına göre kabaca işlenen demir parçası örsün üzerine konularak çekiç yardımıyla dövülmekte ve şekillendirilmektedir. Bu esnada örs, işlenen demire yatak vazifesi görmektedir.

⁶¹ Çakmak, *a.g.e.*, s.105.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, C. II, Çev: Besim Atalay, Ankara 1998, s.287

⁶³ Çakmak, *a.g.e.*, s.101.

*Resim 2. Örs ve çekik.*⁶⁴

Kılıç, hançer, balta, bıçak, orak vb. ürünlerde aranılan en önemli özellikler sağlamlık ve keskinliktir. Bu ürünleri sağlamlaştırmak için dövme, su verme gibi yöntemlerin kullanıldığı anlatılmıştı. Bahsi geçen ürünleri keskinleştirmek için ise “bileği taşı” ya da “bileği demiri” denilen âletler kullanılmıştır. Türkler de çok eskiden beri demir ürünlerini, bileği demiri aracılığıyla keskinleştirmişlerdir. Bu bileme fiili Türkçede “**kikmek**” kelimesiyle ifade edilmiştir. Çin’deki Sung hanedanı tarafından X. yüzyılın sonlarına doğru Kao-ch’ang Uygurlarına elçi olarak gönderilen Wang Yen-te, Uygurları anlatırken, onların demir işlemedeki maharetlerinin yanı sıra kullandıkları çeşitli âletlerden de bahsetmektedir. Wang Yen-te, Uygurların bileği demirini “demiri yiyen taş” manasında “ch’ih-t’ieh shih” kelimesiyle ifade etmektedir.⁶⁵

⁶⁴ <http://www.stil-fer.it/img/slide/01.jpg> (03.03.2015).

⁶⁵ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.53, 66.

Dövme yöntemiyle üretilen ürünlere çekiç yardımıyla şekil verildiğinden, ancak verilen şeklin basit düzeyde kaldığından bahsedilmiştir. Dökme demire ise bir kez döküldükten sonra şekil vermek mümkün değildi. İnce işçilik gereken durumlarda çekiç yetersiz kalmaktaydı. Burada “eğe” adı verilen âlet devreye girmektedir. Eğe sayesinde çekicinin ulaşamadığı yerlere ulaşmak ve demiri yontmak suretiyle istenilen şekle sokmak mümkün hale gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud da “eğe” sözünden bahsederken “O, bana demir eğelemekte yardım etti” manasına gelen “ol manga temür egeşdi” cümlesini aktarmaktadır.⁶⁶

Demir dövme işlemi esnasında, bir elde çekiç demir dövülürken diğer elde de kızgın demiri tutmak için maşa kullanılmaktaydı. İşte bu maşaya Türkler “ateş maşası” ve “kıskaç” adını vermişlerdir. Türkler, hayat şartlarının gereği olarak yurtlarında da demircilik işiyle uğraştıkları için bu kıskaçların küçük örneklerinin meskenlerde de kullanıldığı düşünülmektedir.⁶⁷

Demirciler yaptıkları işin büyüğü yanından ötürü çeşitli toplumlarda kutsiyet atfedilen kişiler olmuşlardır. Bunun bir tezahürü olarak demirci âletleri de kutsaldı. Çekiç, körük ve örs canlı, mucizevi varlıklar olarak görülmekteydi. Bunların kendilerine ait büyüsel-dinsel güçleri olduğuna inanılmaktaydı.⁶⁸

⁶⁶ DLT, C. I, s.187.

⁶⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, s.283-284.

⁶⁸ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.30.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER VE DEMİRCİLİK

Demir, Türklerin hem maddi hem de manevi dünyasına damga vurmuştur. Türk kültüründe demirin yaratmış olduğu manevi etkiyi anlatmadan önce bunların maddi delillerini ortaya koymak uygun olacaktır. Bundan dolayı bu bölümde öncelikle tarihi kaynaklar ve arkeolojik buluntular ışığında Türk coğrafyasında bulunan metalürji merkezleri ele alınmalıdır. Ancak başta Altay bölgesi olmak üzere bahsi geçen bölgelerle ilgili farklı kavimlere aidiyet noktasında bazı iddialar bulunduğundan Türklerin anayurdunun tespiti ve buradan nerelere, hangi tarihlerde yayıldıkları belirtilmek durumundadır. Böylece metalürji merkezleri anlatılırken bölgenin hangi tarihte Türk yurdu olduğu bilindiğinden verilen bilgilerin Türklere ait olduğu yönünde herhangi bir şüphe kalmayacaktır. Türk coğrafyasında bulunan metalürji merkezleri anlatıldıktan sonra Demirci Türk boy ve devletleri ele alınacaktır.

1. TÜRKLERİN ANAYURDU

Türkler tarih boyunca çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve hükmetmişlerdir. Dolayısıyla Türklerin anayurdunun tespiti için gerekli olan veriler çok geniş bir coğrafyaya yayılmış durumdadır ve bu durum anayurtla ilgili değişik görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihçiler Çin yıllıklarına dayanarak Altay Dağlarını⁶⁹ Türklerin anayurdu olarak kabul etmektedirler. Ancak bu konuda çeşitli ilim adamları tarafından ortaya atılan farklı iddialar mevcuttur. Türklerin anayurdunu tespit iddiasında olan bu ilim adamları İrtiş-Ural veya Altay-Kırgız bozkırları arası, Baykal Gölü çevresi, Aral Gölü civarı, Tanrı Dağlarının batı ve kuzey yamaçları, Altay Dağlarının doğusu ve güneyi, Kingan Dağları, Mançurya gibi çok geniş bir coğrafyayı işaret etmektedirler. Esasen adı geçen bölgelerin hepsi siyasî ve kültürel açıdan Türklerin hâkim olduğu coğrafyalardır. Ancak Türk anayurdu ile ilgili dar ve kesin bir sınır çizmek hayli zor olmuştur. Son araştırmalar göstermektedir ki anayurdun Ural-Altay Dağları arasında kabul edilmesi, hatta bu sahaya Hazar Denizinin kuzeydoğusundaki bozkırların da dâhil edilmesi uygundur. Çünkü M.Ö. 1500'lü yıllara ait dilbilimsel malzemeler, Türklerin o tarihlerde hem kuzeybatıdaki Urallı

⁶⁹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev: Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.14, 61; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.95, 110, 141.

Altay bölgesi iklimi insan yaşamı için uygun, bitki örtüsü zengin, bereketli ve geniş otlaklara sahip, su kaynakları bol, tarım ve hayvancılığa oldukça elverişli, yeraltı kaynakları açısından zengin bir coğrafyadır. Dünyanın en güzel yerlerinden biri olan Altaylar, kültürlerin korunması ve geleceğe taşınması açısından da çok uygun bir bölgedir.⁷² Bütün bu özellikleri sebebiyle Altaylar Türkler açısından yaşanılabilir bir saha olmuş ve Türkler buradan dünyaya yayılmışlardır.

Türklerin anayurdu konumunda olan Altaylar, Türkistan'ın kalbi durumundadır. Türkistan coğrafyasının sınırlarını çizecek olursak; bölge Batıda; Hazar Denizi ve Ural Dağlarının güney kesimleri, Doğuda; Altay, Altın Dağları ve Doğu Türkistan'ın doğu uçları, Güneyde; Horasan ve Küpet Dağları, Afganistan'ın kuzey bölgesi, Hindikuş Dağları, Kuzeyde ise; Buzdağı ve Ural Dağlarından başlayarak Kazakistan'ın kuzey bozkırları, Cungarya ve Sibiry bozkırları tarafından çevrelenmektedir.⁷³

1.1.TÜRK GÖÇ VE YAYILMALARI

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Türklerin hâkim olduğu coğrafya güneyde Hindikuş, Altın ve Karanlık dağlar; kuzeyde ise Ural-Altay dağları ile çevrili geniş bir bozkırdır. Türkistan'ı güneyden ve kuzeyden kuşatan bu dağlar okyanuslardan gelen yağmur yüklü bulutların iç kesimlere geçmelerini engellemektedir. Bu sebeple Türkistan coğrafyası yazları sıcak ve kurak, kışları sert ve yağışlı bir iklime sahiptir. Yaz ve kış ayları arasında da çok büyük sıcaklık farkları vardı ve bu sebeple ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanan Türkler sürülerinin selâmeti için yazlık-kışlık topraklar arasında küçük çaplı olarak yer değiştirmekteydiler. Tabii olarak coğrafyanın sahip olduğu iklim, insanların fiziki ve ruhi yapısını şekillendirmekle birlikte ekonomik uğraşlarını da kısıtlamaktaydı. Türk boyları eski çağlardan itibaren tarım ile meşgul olmaktaydı, ancak tarıma elverişli topraklar kısıtlıydı ve bu sebeple zirai mahsuller yeterli değildi. Dolayısıyla asıl ekonomik faaliyet olarak hayvancılık görülmekteydi. Zira bölge geniş otlaklardan meydana gelmesi dolayısıyla doğal olarak hayvancılığa elverişliydi.

⁷² Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.200; Wilhelm Radloff, *Sibiry'a'dan*, C. I-I, Çev: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s.22.

⁷³ Hasan Bahar, "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1994, s.234.

Türk göç ve yayılmalarının temel sebepleri, zaman zaman iklimde meydana gelen değişikliklerin meydana getirdiği bazı sorunlardır. İklim değişiklikleri sonucu otlakların kuruması, büyük hayvan sürülerine sahip olan Türk boylarında kıtlıklar görülmesine sebep olmuştur. Ayrıca bazı dönemlerde yaşanan iç ya da dış baskılar da Türk göç ve yayılmalarının sebepleri arasındadır. Bütün bu olumsuzluklar Türklerin zaman zaman yeni otlaklar ve yurtlar edinmek amacıyla göç etmesine ve yayılmasına neden olmuştur. Görüldüğü üzere Türk göçleri, göçebelik kavramına izafe edildiği üzere sebepsiz, amaçsız, başıboş bir yer değiştirme hareketi değildi. Türkler, Göçebe değil, Bozkır Kültür⁷⁴ dairesine mensuptu. Türk-Bozkır Kültürünün iki temel unsuru olan at ve demir, Göçebe Kültüründe mevcut değildi. At, göçebe kültürüne sonradan girmişti, demir ise tipik göçebe olan Moğollarda XIII. yüzyılda dahi bilinmemekteydi.⁷⁵

Türkler, tarihlerinin ilk dönemlerinden beri belirtilen sebeplerden çeşitli coğrafyalara göç etmişlerdir. Milat öncesi dönemlerde 1700'lü yıllarda Baykal Gölü civarına, 1500'lerde Don Nehri havalisine, 1300'lerde Kazakistan ve Maveraünnehr'e, 1100'lerde Çin'in kuzey bölgesindeki Kansu-Ordos civarına, 1000'lerde Kuzey Hindistan'a büyük çapta Türk göçleri olmuştur. M.Ö. I. yüzyılda Hun Devleti, merkezi otoritenin zayıflaması ve Çin baskıları sonucu Doğu ve Batı Hunları olarak ikiye ayrılmıştır. Hunların Batı kolu M.Ö.52'den itibaren Orhun bölgesinden, Batı Türkistan'a doğru hareket etmiştir. Milat sonrasında da Hun dağılışı devam etmiş, Doğu Hun Devleti, Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Hunların Kuzey kolu önce I. yüzyılda Batı Türkistan'a gelmiş, oradan da IV. yüzyıl sonlarında Kafkaslar üzerinden Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları aşarak Orta Avrupa'ya kadar gitmiş ve tarihte "Kavimler Göçü" olarak adlandırılan büyük göç hareketini başlatmıştır. Avrupa Hun Devleti'ni vücuda getiren Türk göçü bu olmuştur. Hunların bir kısmı ise Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyine geçerek burada hâkim olmuş ve Akhun Devleti'ni kurmuşlardır. V. yüzyılın ilk yarısında Sibirler, Aral'ın kuzeyinden hareket ederek Kafkaslara gelirken; ikinci yarısında ise Ogurlar, Sibirya'nın güneybatısından Ukrayna'nın güneyindeki bozkırlara yerleşmişlerdir. VI. yüzyıl ortalarında Avarlar, Batı Türkistan topraklarından yola çıkarak Hunlarla aynı yolu

⁷⁴ Bozkır Kültürü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.213-227.

⁷⁵ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.32-35, 55.

takip ederek Orta Avrupa'ya kadar ilerlemişlerdir. VII. yüzyılın sonlarında Bulgarlar, Karadeniz'in kuzeyinden İdil Nehri kıyılarına ve oradan da Balkanlara erişmişlerdir. IX. yüzyılın başlarında Macarlarla birlikte hareket eden bazı Türk boyları da, Kafkasları aşarak Orta Avrupa'ya gelmişlerdir. Kırgızların baskısı sonucu 840 yılında devletleri yıkılan Uygurlar, Türklerin kadim başkenti Ötüken'i kaybetmiş ve Orhun bölgesinden sürülmüşlerdir. IX-XI. yüzyıllar arasında birbirinin ardı sıra aynı yolu takip eden Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar Hazar Denzinin kuzey bölgelerinden Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasına varmışlardır. Özellikle Kuman-Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yerleşmesi önemli sonuçlar doğurmuş ve bölge uzun süre Deşt-i Kıpçak olarak anılmıştır. XI ve XIII. yüzyıllarda Maverünnehr bölgesinden hareket eden Türk boylarının, İran üzerinden Anadolu ve Mezopotamya bölgesine yaptıkları göç şüphesiz Türk tarihinin en önemli göç hareketi olmuştur. Bu bölgede önce Selçuklu sonra da Osmanlı gibi büyük devletler kurulmuş; Türkler, Asya, Avrupa ve Afrika'da at koşturur hale gelmişlerdir.⁷⁶

Görüldüğü üzere Türkler, tarih boyunca hareket halinde olmuşlar ve kadim dünyanın neredeyse tamamında bir iz bırakmışlardır. Türkler özellikle Karadeniz'in Kuzeyi ve Doğu Avrupa'daki bozkırlara yoğun göçler gerçekleştirmişlerdir. Bu göç hareketleri Türk ve Avrupa tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu sebeple Türk coğrafyasında bulunan metalürji merkezleri anlatılırken önceliğimiz Türkistan sahası olmakla birlikte, Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'daki Türk toprakları da irdelenecektir. Kronolojik uyum çerçevesinde adı geçen bölgelerde bulunan demir kaynakları ve metalürji merkezleri ortaya konulacaktır.

2. TÜRK COĞRAFYASINDA METALÜRJİ MERKEZLERİ

Metalürji merkezi olarak zikredeceğimiz, demir eritilen ve işlenen yerlere eski Türkler "temürlük" adını vermişlerdi. Bütün Türk şehirlerinde demirciler bulunmaktaydı.⁷⁷ Tarihi ve arkeolojik veriler incelendiğinde hemen hemen bütün Türk coğrafyasında irili ufaklı metalürji merkezleri göze çarpmaktaysa da bunlar arasında en önemlileri Altaylar, Güney Sibiryayeni Bölgese, Maverünnehr ve Doğu Türkistan'dır. Bu dört merkez ile ilgili kısa bilgiler verildikten sonra doğu-batı

⁷⁶ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s.45-46.

⁷⁷ DLT, C. I, s.506; Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 1975, s.88-89.

yönünde Mançurya'dan Fransa içlerine, kuzey-güney yönünde ise Çin-Hindistan-İran'dan Sibiryaya ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Doğu Avrupa'ya uzanan milyonlarca km²'lik coğrafyada bulunan metalürji merkezleri kronolojik biçimde anlatılacaktır.

2.1.ALTAY BÖLGESİ

Altay bölgesi tarih boyunca altın, demir ve gümüş gibi yeraltı kaynaklarının zenginliği ile bilinen önemli bir coğrafyadır. Bölgenin bu zenginliği, üzerinde yaşayan milletin demir işlemedeki maharetiyle birleşince, bölge henüz İpek Yolu'nun faal olmadığı zamanlarda bile Doğu ve Batı arasında demir ticareti açısından kavşak noktası olarak dikkat çekmiştir. Altay madeni ürünlerinin taşındığı bu yola da taşınan mallar ve malların menşei dolayısıyla "Altın Yol" denilmiştir. Altay bölgesinde işlenen altın, gümüş, bakır ve demir gibi madeni ürünler hem doğu hem de batıda hayli rağbet görmüştür. Tarihi ve arkeolojik veriler göstermektedir ki; Altay Türkleri çok eski dönemlerinden beri demiri bilmekte ve işlemekteydi. Birçok yerde bulunan demir cürufu yatakları bunun kanıtıdır.⁷⁸ Daha önce de belirtildiği üzere Demir Çağı'nı başlatacak düzeyde demir üretimi M.Ö. XV. yüzyılda bu coğrafyada görülmüştür. Bu sebeple Altay havalisi yeryüzündeki en eski metalürji merkezlerindedir.

Altın, gümüş, bakır gibi madenler açısından da zengin olmasına karşın Altaylarda demircilik zanaatı diğerlerine nazaran daha fazla gelişmiştir. Altaylı ustaların ürünleri kaliteleri ve ince işçilikleri sebebiyle ün salmışlardır. Altay bölgesinde akla gelebilecek her çeşit demir ürünü üretilmiştir. Özellikle Altaylı ustaların demiri çelikleştirmedeki maharetleri sınırları aşmıştır. Bölgede araştırmalar yapan ünlü Rus bilim adamı Wilhelm Radloff, ziyaret ettiği bir demircinin maharetleri karşısında hayran kalmıştır.⁷⁹

⁷⁸ Radloff, *Sibiryadan*, C. I-I, s.22; Wilhelm Radloff, *Sibiryadan*, C. II-I, Çev: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s.136; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, s.3; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010, s.84; Ruben, a.g.m.; s.240; Yüsupcan Yasin, "Karahanlılara Kadar Türklerde Madencilik", *Orkun Dergisi*, S. 118. Bkz. http://www.orkun.org.tr/asp/orkun.asp?Makale_nu=*YNYP*-WVJDWIFTBSF!P*R/YLPHYDIWUHL*YNYP,WVJDWIFTB8!P*R/YLPHYDIWUHL&B1=Makaleye+Bak&Tip=Makale (02.02.2015)

⁷⁹ Radloff, *Sibiryadan*, C. I-II, s.303.

Altay metalürji merkezleri tezimizde ele aldığımız zaman diliminde, devrinin en gelişmiş teknolojisine sahip olmuştur. Dönem teknolojisi açısından düşünüldüğünde mükemmel düzeyde diyebileceğimiz tesislerin bulunduğu Altaylarda, nüfusun bir bölümünün demir cevheri araştırmak ve eritmek üzere özel olarak yetişmiş, alanında uzmanlaşmış kişilerden oluştuğu ve demirciliğin bölge halkının sosyo-ekonomik yapısında çok önemli bir uğraş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca demir işlemede kullanılan âletlerden yola çıkarak özgün demircilik yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir.⁸⁰

2.2.GÜNEY SİBİRYA-YENİSEY BÖLGESİ

Altayların kuzeyinde yer alan Güney Sibirya bölgesi, Türk kültürünün kuzey sınırını teşkil etmesi bakımından oldukça önemli bir coğrafyadır. Uç konumda bulunmasına rağmen Güney Sibirya ilerleyen süreçte Türkistan'ı etkileyen bütün kültürel gelişmelerin merkezi olmuştur.

Güney Sibirya bölgesi kadim Türk yurtlarından biridir. Dilbilimi alanında yapılan araştırmalar da bunu ortaya koymaktadır. Ön-Türk dilini araştıran uzmanlar Türkçe'nin kökeniyle ilgili yaptıkları araştırmalarda, Türkçe'nin M.Ö. 3000-500 yılları arasında Batı, Orta ve Güney Sibirya'da konuşulduğu sonucuna varmışlardır. Elde edilen sonuçlardaki demir ve demircilik ile ilgili kelime varlığından dolayı bölgede yaşayan Türklerin çok eski dönemlerden itibaren demir işlemeyi bildikleri düşünülmektedir.⁸¹

M.Ö. I. binyılda Demir Çağı'na giren Güney Sibirya sınırları içerisinde Minusinsk, Tuba, Abakan, Yenisey ve Baykal bölgeleri gibi çok önemli metalürji merkezleri bulunmaktadır. Bölgede çok eski devirlerden beri demir işlendiği yönünde bilgiler mevcut olup, arkeolojik araştırmalarda çok sayıda demir döküm ocağı ve demircilik ile ilgili âlet tespit edilmiştir. Bölgede yaşayan Türkler sadece demir çıkarmakla kalmamışlar, ayrıca bu demiri işlemedeki maharetleriyle büyük bir şöhret kazanmışlardır. Türkistan'ın en önemli metalürji merkezlerinden biri olan Minusinsk'da Demir Çağı'ndan çok daha önceleri demir bilinmekte ve işlenmekteydi. Ayrıca Yenisey bölgesi de dünyanın en eski metalürji merkezleri

⁸⁰ Vasiliy Sovonov, "Eskiçağ Türk Döneminde Altaylar", *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s.138.

⁸¹ Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History*, Oxford University Press, New York 2005, s.17.

arasında yer almaktaydı. Günümüzde dahi Yenisey bölgesi, Abakan ve Tuba civarında yüksek kalitede demir cevherleri bulunmaktadır.⁸²

2.3.MAVERAÜNNEHR BÖLGESİ

Maveraünnehr bölgesi Türkistan'ın güneybatısında, Seyhun ile Ceyhun nehirleri arasında kalan yerdir. Ön-Türkler, M.Ö. 1300'lü yıllarda bölgeye yerleşmişlerdir. Aşağı Türkistan⁸³ olarak adlandırılan bu bölge, tarih boyunca İran-Turan mücadelelerine ev sahipliği yapmış, zaman zaman da iki kavim arasında el değiştirmiştir.

Maveraünnehr yer altı kaynakları açısından çok zengin bir bölge olup en önemli yer altı kaynağı demirdir. Bölgede bulunan Fergana ve Semerkand gibi şehirler demir ürünleri ile meşhurdur. Türkistan'ın kapısı⁸⁴ olarak adlandırılan Fergana vadisi maden kaynakları açısından zengin bir bölge olup, gelişmiş bir maden endüstrisine sahiptir. Fergana dağlarının kuzey bölgelerinde gümüş, altın ve demir madeni çıkarılmaktaydı; ancak en iyi maden kaynakları Fergana'nın güneyinde bulunmuştur. Ticaret yolları da bu bölgeden geçmekteydi. İsfahan kömür kaynakları bakımından zengindi ve bu kaynaklar bölgede demir sanayinin kurulmasında önemli rol oynamıştı. İsfahan Vadisi, Fergana'dan gelen madenlerin işlendiği ve çeşitli çelik ürünlerin üretildiği büyük bir döküm merkeziydi. Yazılı kaynaklar, IX. yüzyılda 1330 parça demir çubuğun İsfahan bölgesinden hilâfet hazinesine vergi olarak ödendiğini göstermektedir. Fergana metal ürünleri, özellikle silahları Bağdad'da hayli rağbet görmekteydi.⁸⁵ Semerkand ve civarındaki dağlar maden çıkarma ve işleme bakımından önemli birer merkezdi. Fergana ve Semerkand bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda çok sayıda metalürji merkezi tespit edilmiş, cüraf kalıntılarına rastlanmıştır.⁸⁶

⁸² Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.218-219; Karl Jettmar, "Metallurgy in Early Steppes", *Artibus Asiae*, C. XXXIII, S. 1/2, 1971, s.13; Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.102-103.

⁸³ Zekeriyâ Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004, s.68-74.

⁸⁴ V. Minorsky, *Hudûd al-âlam: Regions of the World*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, s.115-116; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, Çev: Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.71-72.

⁸⁵ Abdulkahor Saidov vd., "The Ferghana Valley: The Pre-Colonial Legacy", *Ferghana Valley*, Ed: Frederick S. Starr vd., M. E. Sharpe, New York 2011, s.18; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s.254; Abdulhalık Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayii", *Belleten*, S. 232, Ankara 1998, s.533.

⁸⁶ Peter B. Golden, *Central Asia in World History*, Oxford University Press, New York 2011, s.19; Negmatov, a.g.m., s.445.

Fergana'daki gelişmiş demir sanayinin bölge halkına Çinliler tarafından öğretildiği yönünde bir iddia mevcuttur.⁸⁷ Bu iddiaya göre Fergana halkı demir işlemeyi bilmiyordu ve onlar bu ilmi Çinlilerden almışlardı. Ancak bu durum tarihi bilgilerimize uymamaktadır. Zira son araştırmalara göre, Fergana başta olmak üzere, Türkistan'ın birçok yerinde Demir Çağı -geç tarihler temel alındığında dahi- M.Ö. I. binyılda başlatılmaktadır. Çin'de ise M.Ö. III. yüzyıla kadar Demir Çağı'ndan bahsetmemiz mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu iddia yanlıştır. Demir metalürjisinin erken dönemde en önemli merkezlerinden biri Fergana bölgesi olmuştur. Burada geliştirilen demir işleme tekniği çok kısa sürede, Doğu Türkistan başta olmak üzere bozkır coğrafyasının büyük bölümüne yayılmıştır. Doğu Türkistan, Çin ile Türk ülkeleri arasında her daim sınır vazifesi görmüş önemli bir bölgedir. Sınır olması dolayısıyla da iki bölge arasında karşılıklı kültürel etkileşim yaşanmıştır. Dolayısıyla Çinli demirciler, Doğu Türkistan aracılığıyla demir işleme tekniğini öğrenmiş ve meteorit demir yerine eritilmiş demiri kullanmaya başlamışlardır.⁸⁸

2.4.DOĞU TÜRKİSTAN

M.Ö. 1100'lü yıllardan itibaren Ön-Türk boylarının egemenliğinde olan Doğu Türkistan, sahip olduğu coğrafi imkânlar sebebiyle, Çin, Hindistan, Kore, Mançurya gibi komşuları ile Türkistan arasında köprü vazifesi gören önemli bir kültür, ticaret ve ilim merkezidir. Doğu Türkistan, tarih boyunca çok önemli bir medeniyet merkezi olmuştur. M.Ö. II. yüzyılın sonlarına kadar Türk egemenliğinde kalmış, bu dönemde bir süreliğine Çin işgaline uğramıştır. Ancak bu işgal kalıcı olamamış, çıkan isyanlar neticesinde 107-108 yıllarında Çin bölgeden elini çekmek durumunda kalmıştır.⁸⁹

⁸⁷ V. V. Barthold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.22.

⁸⁸ Barthold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, s.22; Cosmo, *a.g.e.*, s.39-40; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.3; Donald B. Wagner, *Science and Civilisation in China*, C. V, Ed: Joseph Needham, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.102. Çinliler Hun İmparatorluğu'nun bilinen ilk hükümdarı T'ou-man devrinde (M.Ö. III. Yüzyıl) Hunların en verimli otlaklarından biri olan Ordos bölgesini ele geçirmiştir. Ordos o döneme kadar Çinlilerin ulaştığı batıdaki en uç sınır olmuştur. Çinlilerin Fergana'ya ulaşması ise yaklaşık yüz yıl sonrasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla M.Ö. I. binyılda Demir Çağı'na giren Fergana bölgesinin demir işlemeyi Çinlilerden öğrenmesi imkânsızdır. Doğu Türkistan bölgesindeki hâkimiyet mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken, İstanbul 2013, s.19-20 vd.

⁸⁹ Taşağıl, *Kök Teng'i'nin Çocukları*, s.45; Yıldırım, *a.g.e.*, s.20-22.

M.Ö. I. binyılın başlarında Demir Çağı'na giren Doğu Türkistan'ın sınırları içerisinde Kaşgar, Yarkent, Kuça ve Tarım havaisi gibi önemli metalürji merkezleri mevcuttur. Hem tarihi kanıtlar hem de arkeolojik malzemeler bunu doğrulamaktadır.⁹⁰ Doğu Türkistan arkeolojisinde göze çarpan en önemli özellik demir üretimidir. Buluntular arasındaki demir nesnelere bölge kültürlerinin menşinin tespitinde önemli rol oynamaktadır. Metal üretimiyle ilgili, özellikle demir döküm ve çelik üretimiyle ilgili buluntular hem konar-göçer hem de yerleşik kültürlerde göze çarpmaktadır. Gerçi bazı buluntular Han dönemine tarihlense de bölgede metalürjinin Han Hanedanına bağlı işgalcilerin bölgeye erişiminden çok önce geliştiği bilinmektedir.⁹¹ Zira daha önce de bahsedildiği üzere demir eritme tekniği Fergana'dan Doğu Türkistan'a, buradan da Çin'e geçmiştir.

3. TÜRKLERİN DEMİRCİLİĞİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR

Tarihi kayıtlar, arkeolojik ve dilbilimi alanında yapılan araştırmalar Türklerin demirci bir millet olduğunu ve hatta demirin ilk olarak Türkler tarafından işlenip eritildiğini belirtmektedirler. Buna karşın bazı Arap, Bizans ve Çin kaynaklarında Türklerin demir işlemeyi bilmedikleri yönünde kayıtlar da mevcuttur. XI. yüzyılda yaşayan İranlı tarihçi Gerdîzî'nin *Zeyn el-ahbâr* adlı eserinde "Onların ülkesinde demir yoktur. Oklarını ve mızraklarını kemikten yaparlar" şeklinde bir bilgi bulunmaktadır.⁹² Yine İranlı büyük âlimlerden Ebû Reyhan el-Bîrûnî de; Oğuz ülkesinde demir olmadığı ya da az olduğu için demir yerine bakır kullanıldığı yönünde bir kayıt aktarmaktadır.⁹³ Bazı kaynaklarda ise Avrupa Hunları esas alınarak Türklerin "göçebe olmaları dolayısıyla" yanlarında yeterli hammadde bulunduramayacakları ve bu sebeple de demir işleyebilme ihtimallerinin dahi düşünölemeyeceği, dolayısıyla onların sahip oldukları silah vb. demir eşyaların ya takas ya da ganimet yoluyla elde edildiği gibi mantıkî açıdan zorlama bir iddia dile getirilmektedir.⁹⁴

Bahsi geçen İslâm kaynaklarında bulunan bilgiler, o ülkeler ve boylarda demir kaynağı olmadığını açıkça ifade etmektedir. Şüphesiz ki demir, dünyada en bol bulunan

⁹⁰ Cosmo, a.g.e., s.71.

⁹¹ Cosmo, a.g.m., s.1108.

⁹² Gerdîzî, *Zeyn el-Ahbar*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.90.

⁹³ Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fi ma'rifet el cevâhir*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.204.

⁹⁴ Elizabeth A. Thompson, *Hunlar*, Çev: M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s.18, 75.

madenler arasında olsa da demir kaynağının olmadığı ya da az olduğu bazı coğrafyaların bulunması çok doğaldır. Ancak Asya bozkırlarından, Avrupa'nın kalbine kadar karşılaştığı bütün düşmanları mağlup ederek, Hazar Denizi'nden Atlas Okyanusu'na kadar uzanan topraklarda hüküm süren Hun atlılarının düşmanlarının cephaneleriyle silahlandığı düşüncesi oldukça saçmadır.⁹⁵ Ayrıca demircilikleri konusunda herhangi bir şüphe bulunmayan Asya Hunlarının bakiyeleri olan Avrupa Hunlarının demir işlemeyi bilmemeleri de pek mantıklı değildir. Zaten demircilik, Avrupa Hunları arasında en gözde mesleklerden biri olmuştur. Hun demircileri demirden ürettikleri üç kanatlı, baklava biçimli ok ve mızrak uçlarıyla savaş teknolojisinde devrim yapmışlardır.⁹⁶

Tarihi, edebi ve arkeolojik bütün kaynaklar Türklerin mahir demirciler oldukları konusunda ittifak halindedir. Öyle ki Türkler hakkında söz söyleyen yabancıların Türk tarifinde demir olmazsa olmaz bir unsur olarak dikkati çekmektedir. Birkaç örnek verecek olursak; çok eski dönemlerdeki İran-Turan savaşlarını betimleyen Firdevsî, *Şehnâme* adlı ünlü eserinde Türkleri “bayrağı, zırhı, bileği demirden” bir millet olarak tasvir etmekte ve bu sebeple Türklerle savaşırken “yeryüzünün demirden bir dağ”⁹⁷ haline geldiğini söylemektedir. El-Makdisî'nin *Ahsen el-tekâsîm fi ma'rifet el-ekalîm* adlı eserinde Hz. Ömer'e gönderilen bir mektuptan bahsedilerek bu mektupta Türklerin “*elbiseleri demirden, yiyecekleri kurutulmuş etten, içkileri ise buzdan*”⁹⁸ bir millet olarak tasvir edildiği aktarılmaktadır. Çin'deki T'ang hanedanının (618-907) kurucu imparatoru Li Yüan “*Ok ve yayın Türklerin pençeleri ve dişleri, zırh ve miğferin ise günlük kıyafetleri*”⁹⁹ olduğunu belirtmektedir. 629 yılında büyük bir kıtlık ve siyasî buhrana düşen Gök-Türk devleti bünyesindeki boyların isyan hazırlığında olduğu Çin yıllıklarında “bütün boylar demir dövüyorlardı”¹⁰⁰ sözleriyle ifade edilmektedir. IX. yüzyıl Arap şâirlerinden İbn al-Rümi ise Türkler hakkındaki bir şiirinde “*Sebat gösterirlerse, demirden bir settirler*”¹⁰¹ ifadesini kullanmaktadır. Yine IX. yüzyıl Arap

⁹⁵ Otto M. Helfen, *The World of the Huns*, University of California Press, London 1973, s.12.

⁹⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.166.

⁹⁷ Firdevsî, *Şehnâme*, C. II, s.49-50, 554; İnan; “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklarda”, s.229.

⁹⁸ Zekeriyâ Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s.171.

⁹⁹ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.174.

¹⁰⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.105.

¹⁰¹ Ramazan Şeşen, “Eski Araplara Göre Türkler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. XV,

âlimlerinden el-Câhiz, *Türklerin Faziletleri*'ni anlatmaya hasrettiği önemli eserinde¹⁰² nasıl ki Yunanlılar felsefe ve ilimde, Çinliler sanatta, İranlılar bürokrasi de mahir iseler, Türklerin de savaş sanatında ve dolayısıyla demircilikte mahir olduklarını ifade etmektedir. O, başka milletlerde bir kılıcın demirini eritenin, döveninin, şekle şemale sokanın, su verip bileyenin ve diğer bütün işlerini yapanların başka başka kişiler olduğunu, buna karşın tek bir Türkün bütün bu işleri yalnız başına yapabildiğini, çünkü Türklerin demircilik konusunda oldukça mahir bir millet olduklarını anlatmaktadır. Türk asıllı şâir İbn Ta'âvîzi de 1176 yılında Miryakefalon zaferini müteakip tebrik amacıyla yazdığı bir şiirinde Türk askerini “*demir gibi*”¹⁰³ sözleriyle nitelemektedir. Türklerde bulunan bir gelenek de konuya ışık tutacak cinstendir: Türklerde asıllarını ispat etmek için yedi göbek atalarını saymak âdettir. Bu âdetin söze dönüşen hali ise “yedi göbekten demirciyim”¹⁰⁴ sözleridir. Görüldüğü üzere birçok farklı kültür ve kaynaktan Türkler, “demir millet”, “demirci millet” olarak tasvir edilmektedir.

Tarihi veriler bir yana arkeolojik araştırmalarda bulunan demir döküm ocakları ve kurganlardan elde edilen çeşitli silah ve âletler bile Türklerin ne kadar usta demirciler olduklarını anlatmaya yeterlidir. Kurganlar Türk kültür dairesinde bulunan mezarlardır ve bu kurganlarda “hayvan üslûbu” ile işlenmiş sayısız demir ve madeni buluntu Türklerin tarihin en eski dönemlerinden itibaren demiri tanıdıklarını ve işlediklerini ortaya koymaktadır. Kaldı ki demir, Türk destan ve efsanelerinin en önemli unsurlarından biridir. Hatta ileride ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, Ergenekon Destanı gibi tamamen demir ve demircilik üzerine kurulu bir destan bile mevcuttur. Dolayısıyla Türklerin demirciliği üzerinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.

İstanbul 1969, s.34-35, n.2; Yakup Civelek, “Eski Arapça Kaynaklarda Türkler”, *Türkler*, C. V, Ankara 2002, s.923.

¹⁰² el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev: Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s.82.

¹⁰³ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s.184.

¹⁰⁴ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi-Türk'ün Soy Ağacı*, Çev: Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009, s.66.

4. DEMİRCİ TÜRK BOYLARI VE DEVLETLERİ

4.1.ÖN-TÜRK BOYLARI DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Büyük Hun Devleti (M.Ö. III. Yüzyıl)'ndan önce Türkistan coğrafyasında yaşayan, kültürel özellikleri Türklerle aynı olan ve bu sebeple Hunların ataları olarak kabul edilen kavimler Ön-Türk boyları başlığı altında irdelenecektir. Bunlar arasında İskitler, Türkistan ve Avrasya coğrafyasında çok önemli izler bırakmış bir kavim olması sebebiyle öne çıkmaktadır. İskitlerin menşei ile ilgili değişik görüşler ortaya atılsa da¹⁰⁵ Çin kaynaklarında Gök-Türklerin ataları olarak kaydedilen *So* kavim adının *Saka*'nın Çince yazımı olduğu tespit edilmiştir. Bilindiği üzere İskit adı Doğu kaynaklarında *Saka* olarak geçmektedir. Ayrıca hayat tarzları ve kültürel özellikleri de İskitlerin Türk kökenli olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁰⁶

Ön-Türk boylarının demir işlemeyi bildikleri ve silahlarını demirden imal ettikleri bilinmektedir.¹⁰⁷ Türk coğrafyasının değişik noktalarında farklı dönemlere ait önemli metalürji merkezi bulunmuştur. Ön-Türk dilini araştıran dil uzmanları Türkçe'nin kökeniyle ilgili yaptıkları araştırmalarda, Türkçe'nin M.Ö. 3000-500 yılları arasında Batı, Orta ve Güney Sibirya'da konuşulduğu sonucuna varmışlardır. Türk dilleri arasında yaygın olan birkaç kelimeden anlaşıldığı üzere Sibirya bölgesindeki Türklerin demircilik ve tarımı bildikleri ortadadır.¹⁰⁸ Bilindiği üzere Afanasyevo, Andronovo ve Karasuk gibi Ön-Türklere ait kültürler hep Güney Sibirya merkezli olmuştur. Bu sebeple Güney Sibirya'nın demirciliğin en önemli merkezlerinden biri olması tesadüf değildir.

Ön-Türk boylarının demirciliğine işaret eden diğer bir bölge de Ural Dağlarıdır. Ural'ın çevre bölgelerinde M.Ö. VII-III. yüzyıllara tarihlenmiş çok sayıda metalürji merkezleri bulunmuştur. İdil Nehri civarında da başka metalürji merkezleri ortaya çıkarılmıştır. Bu merkezlerden tipik İskit metal işçiliğini gösteren silahlar, koşum takımları, kazanlar, mücevherler ve aynalar çıkarılmıştır. İlim adamları İskit Kültürüne ait en eski verilerin Batı'da, İdil Nehri civarında, olduğuna,

¹⁰⁵ İskitlerin kökeni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Yayınevi, Ankara 2008, s. 13-29.

¹⁰⁶ Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s.34; Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 206, 2013, s.3.

¹⁰⁷ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.311.

¹⁰⁸ Findley, *a.g.e.*, s.17.

bu kültürün daha sonra Türkistan bölgesine yayıldığına inanmaktaydılar. Temel bir dizi yenilikler (at binmek, tekerlekli arabalar, metalürji) göz önüne alındığında, İskit kültürünün Türkistan'a Bozkırın Batı-Güneybatı uçlarından girdiği öngörülmektedir. Ancak onlarca yıllık arkeolojik araştırmalar açıkça göstermiştir ki bu kültür, Türkistan'a Güney Sibirya'dan, Tuva, Altay-Sayan bölgesinden gelmiştir. Doğu Türkistan'ın kuzey kesimlerinde, özellikle İli bölgesinde, Güney Sibirya ve Baykal ötesi buluntularına benzer bir örneğimiz daha vardır. Burada da esasen hayli gelişmiş bir metalürji, tarım ve hayvancılığı içeren karma bir göçebe ekonomisi hâkimdir. Bu göçebelerin kültürel ve maddi hayatları Türkistan bozkırlarındaki İskit-Sarmat göçebelerine benzemektedir. Kıyafetler ve diğer özellikler göstermektedir ki bu bölge kültürel ve muhtemelen ticarî olarak Fergana bölgesiyle bağlantılıdır.¹⁰⁹

Doğu Türkistan topraklarına demir eritme tekniğinin nasıl geldiği merak konusudur. Kuşkusuz bu sorunun cevabında İskitler yer almaktadır. Pers kaynaklarında *Saka*, Çin kaynaklarında *Sai* olarak adlandırılan İskitler, M.Ö. I. binyılda İç Avrasya bozkırlarında hüküm sürmüş, son derece hareketli ve Doğu-Batı arasında birçok kültürel etkileşimin kaynağı olan bir kavimdir. Doğu Türkistan topraklarındaki İskit etkisi çok erken dönemlerden itibaren görülmekte olup, bu etkiyi gösteren kesin işaretler mevcuttur. Metalürji bunların en önemlisidir. Ancak demir, Batı Bozkırlarında çok erken dönemlerden itibaren kullanılmakla birlikte, Doğu Bozkırlarında kullanımı Doğu Türkistan kadar erken dönemde başlamamaktadır. Ural dağlarının doğu kesimlerindeki Tuva kurganlarından çıkarılan İskit Demirleri M.Ö. VII. yüzyıla tarihlenmektedir. Arkeolojik malzemeler de göstermektedir ki demir teknolojisi Fergana bölgesinden Doğu Türkistan'a gelmiştir. Burada demir M.Ö. I. binyılda görülmektedir. Ayrıca Doğu Türkistan ve Fergana bölgesi arasında karşılıklı etkileşim olduğunu gösteren kat'î deliller mevcuttur. Doğu Türkistan'a demir eritme teknolojisinin Batı'dan geldiği sonucuna varmak makul bir yaklaşım olacaktır. Diğer yandan demir eritme teknolojisinin Doğu Türkistan aracılığıyla Kansu'ya, Kansu aracılığıyla da Çin'e geçtiği de tartışılmaz bir gerçektir.¹¹⁰

¹⁰⁹ Cosmo, *a.g.e.*, s.35, 40; Cosmo, *a.g.m.*, s.1109.

¹¹⁰ Wagner, *Science and Civilisation in China*, s.97.

Doğu Türkistan, hali hazırdaki Çin sınırlarında demir işleme teknolojisinin en eski kanıtlarını sunmaktadır. Ch'a-wu-hu-kou'daki kurganlarda bulunan demir eserler üzerinde uygulanan radyo karbon testleri, bu eserlerin M.Ö. X-VII. yüzyıllar arasında üretildiğini göstermektedir. Demir eserler arasında iğne-yüzük gibi küçük eşyalar göze çarpmaktadır. Bu bölgede bulunan demir eserler, Çin'de bulunan örneklerinden daha eskidir. Fergana menşeli demir bıçaklar da Doğu Türkistan ve Fergana arasındaki kültürel etkileşimi ortaya koyan başka bir kanıttır. Doğu Türkistan'da demir kullanımıyla ilgili yapılan araştırmalarda son derece ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Bölgede bulunan mezarlardan çıkarılan demirlerde hiçbir Çin etkisi görülmemektedir. Ayrıca eserler üzerinde üç farklı laboratuvar tarafından yapılan radyo karbon testleri sonucunda bu demirlerin şaşırıcı bir şekilde erken döneme denk geldiği görülmüştür. Bu testler sonucunda demirin Doğu Türkistan bölgesinde en azından M.Ö. VIII. yüzyıldan beri kullanıldığı görülmüştür. Doğu Türkistan'da Han Hanedanı'na kadar herhangi bir Çin nüfuzu olmadığı ve eserlerde hiçbir şekilde Çin etkisi görülmediği göz önüne alındığında bu eserlerin Ön-Türk boylarına ait olduğu ortaya çıkmaktadır.¹¹¹

Türkistan'da M.Ö. VII-VI. yüzyıldan kalma, İskitlere ait kurganlarda demir bıçak bulunmuştur. Demir başlangıçta lüks süs eşyaları, mücevher vs. yerine yararlı âletler yapımında kullanılmıştır. Sonraları demir kullanımı yaygınlaştıkça, at donanımları gibi, daha fazla ürün demirden yapılmaya başlanmıştır. İlerleyen süreçte Doğu Türkistan'daki İskit dönemine tarihlenen buluntularda, bu Ön-Türk boylarının en önemli ekonomik faaliyetleri arasında tarımdan çok metalürji ve hayvancılığın bulunduğu görülmüştür.¹¹² İskit kültürü ve sanatının çok güzel bir yansıması olan Pazırık Kurganlarındaki buluntular da İskitlerde metalürjinin hayli gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Görüldüğü kadarıyla İskitlerde madencilik önemli bir ekonomik ve askerî uğraştı. İskitler arasında bronz ve demir âletlerin kullanımı oldukça yaygındı.¹¹³

İranlı meşhur şâir Firdevsî'nin İran-Turan mücadelelerini anlattığı *Şehnâme* adlı eserinde bahsi geçen Türk kavmi de İskitlerdir. Burada Türk hükümdarı Afrasiyâb

¹¹¹ Wagner, *Science and Civilisation in China*, s.91-93; Cosmo, *a.g.e.*, s.40.

¹¹² Cosmo, *a.g.e.*, s.41; Cosmo, *a.g.m.*, s.1112.

¹¹³ Eugene A. Golomshtok ve M. P. Giaznov, "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaeology*, C. XXXVII, S. 1, Ocak-Mart 1933, s.43.

ile Fars hükümdarı arasındaki mücadeleler efsanevi bir üslûpla anlatılmaktadır. Efsanevi Türk hükümdarı Alp Er Tunga olduğu düşünülen Afrasiyab'ın yer altında, yüz sütunlu demir bir sarayda yaşadığı ifade edilmektedir. Eserin tamamında dikkati çeken en önemli husus demirin çok sık kullanılan bir unsur olmasıdır. Türklerle ilgili hemen hemen bütün cümlelerde Türklerin demircilikteki maharetlerine atıf yapılmaktadır: Zal, oğlu Rüstem “Türkler kimdir?” diye sorduğunda, Türkleri; “Ey, oğul! Aklını başına topla da beni dinle! Senin bana sorduğun Türk, erkek bir ejderha gibi savaşı; nefes verirken ateşler saçar; intikam almak için savaşa başladı mıydı bir belâ bulutu kesilir. Onun bayrağı da, elbisesi de karadır. Kolları demir kaplıdır, külâhı da demirdendir. Üzerindeki demir zırh altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bir bayrak vardır. Ondaki kendini iyi koru çünkü çok uyanık ve cesur bir pehlivandır” diyerek tarif etmektedir. Ayrıca eserde İran ve Turan ordularının karşılaşmasında Türk ordularının demirden bir dağ misali yeri-göğü kapladığı tasvir edilmektedir.¹¹⁴

Büyük Hun Devleti kurulmadan bir süre önce, M.Ö. IV. yüzyılın sonlarına doğru Makedonya Kralı Büyük İskender'in İran ve Türkistan'a seferler düzenlediği bilinmektedir. Bu dönemde Ermeni kaynaklarına yansıyan bir bilgi oldukça ilginçtir. İskender, Kür ırmağının yakınlarında Hun (Hun) Türkleriyle karşılaşmıştır. Yarusey olarak adlandırılan bu Türk boyu, Fars hükümdarı Keyhüsrev'in hücumuna uğrayarak mağlup olmuş ve karşılaştıkları İskender tarafından Mesketya bölgesinde Sarkinetin denilen bir yerde iskân edilmişlerdir. Türklerin iskân edildiği yerin adı Gürcü dilinde “Demir çıkarılan yer” manasına gelmektedir.¹¹⁵ Bu rivayetten şunu anlıyoruz ki Keyhüsrev önünden kaçan bu Hun Türkleri demir işlemeyi bilmekteydi ve bu sebeple İskender tarafından, kendileri için silah, âlet vb. demir malzemeler üretmeleri amacıyla demir kaynağı bol olan bir bölgeye yerleştirilmişlerdi.

Ön-Türk boyları arasında demirciliği ile ünlü bir boy daha vardır ki Ting-ling¹¹⁶ olarak adlandırılan bu boy, M.Ö. XII-VII. yüzyıllar arasında görülen Karasuk kültürünün banisi olarak bilinmektedir. Ting-ling'lerin yaşadığı yer olarak Orhun

¹¹⁴ Firdevsî, *Şehnâme*, C. II, s.49-50, 554; İnan; “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda”, s.229; Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, Türkiye 2011, s.208.

¹¹⁵ Sevda A. Süleymanova, “Kafkasya ve Avarlar”, *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s.675; Dan D. Y. Shapira, “Armenian And Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation”, *The World of the Khazars*, Ed: Peter B. Golden vd., Brill, Leiden 2007, s.323.

¹¹⁶ Ting-ling kavmi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Otto Maenchen-Helfen, “The Ting-Ling”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. IV, S. 1, Mayıs 1939, s.77-86.

vadisi ile Güney Sibirya-Yenisey bölgesi arasındaki topraklar gösterilmektedir. Altın ve demirin yaygın olarak kullanıldığı bu dönemde metalürjide büyük bir gelişme yaşanmıştır.¹¹⁷

Wu-sunlar, Büyük Hun Devleti döneminde demirciliği ile öne çıkan bir Türk boyudur. Fergana bölgesinin kuzeydoğu bölgesinde yaşayan Wu-sunların, kültürel özellikleri ve yaşayış tarzları Hunlar ile aynıydı. Öyle ki daha sonra Gök-Türkler döneminde meşhur olacak olan Bozkurt efsanesinin ilk örneği Wu-sunlar döneminde kaydedilmiştir. Çin’de Chao Su eyâletinde bulunan bir Wu-sun kurganında ele geçirilen demir saban ve ayrıca ağaç tabutun dışındaki metal izlerden yola çıkarak onların demiri bildiği ve işlediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan’da yapılan arkeolojik araştırmalar da Wu-sunların en önemli ekonomik faaliyetlerinin metalürji ve hayvancılık olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹⁸

4.2.BÜYÜK HUN DEVLETİ DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Hunların M.Ö. III. yüzyılın sonlarına doğru yay çeken bütün bozkır kavimlerini tek bayrak altında toplayıp Büyük Hun Devleti’ni kurmasının en önemli sebebi hayvancılık ve demir endüstrilerinde yaşanan büyük gelişmedir.¹¹⁹ Dolayısıyla İbrahim Kafesoğlu’nun belirttiği gibi Hunlar, atın sağladığı sürat ve demirin vurucu gücü¹²⁰ ile büyük bir siyasî ve askerî güç olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Bazı Çinli arkeologlar, ideolojik olarak Hunların medeniyete herhangi bir katkısı olamayacak kadar vahşi, ilim ve kültürden yoksun oldukları iddiasındadırlar.¹²¹ Bu sebeple arkeolojik buluntularda Hunlara atfedilen tarım âleti ve çanak çömlek vb. ürünleri ya Çin üretimi ya da Çin’in Hunlar üzerindeki kültürel etkisiyle üretilmiş ürünler olarak görmektedirler. Zira onlara göre “Hunlar çanak-çömlek üretimi, demir eritme teknolojisi ve tarım” gibi alanların hepsinde birden faaliyete bulunamayacağı gibi, bunlardan herhangi birinde bile ustalaşamazlardı. Ancak bu tarz ideolojik

¹¹⁷ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.7-8; Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev: Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.70-72; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s.192.

¹¹⁸ Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s.104-105; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.17-27; Nicolo Di Cosmo, “Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History”, *The Journal of Asian Studies*, C. LIII, S. 4, Kasım 1994, s.1112.

¹¹⁹ N. Ishjants, “Nomads in Eastern Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, Ed: János Harmatta, UNESCO Publishing, Paris 1996, s.153.

¹²⁰ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.224.

¹²¹ Cosmo, a.g.m. s.1099

yaklaşımlardan uzak, olgulara tarafsız bakabilen ilim adamları da mevcuttur. Bunlardan biri olan Çinli âlim Lin Gan, Hunların son derece gelişmiş bir metalürjiye ve demir tarım âletlerinin kullanımı sayesinde de hatırı sayılır bir tarım üretim kapasitesine sahip olduklarını belirtmektedir. Tarım ve metalürjiye ek olarak, Hunların dokumacılık konusunda da yüksek kalitede ürünler ortaya koyduklarını ifade etmektedir.¹²²

Yazılı belgeler yetersiz kaldığından Hunların demirciliği ile ilgili kanıtlar arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Hun yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular göstermektedir ki Hun sanayi üretiminin temelinde demir metalürjisi yer almaktadır. Arkeologlar tarafından genellikle Hunların atalarına atfedilen Ordos bölgesinde M.Ö. IV-III. yüzyıldan kalma yerleşim yerindeki kurganlarda önemli eserler bulunmuştur. Hun ileri gelenlerinin mezarlarında değerli metallerle birlikte az miktarda silah ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bulunan bazı silahlar ve at koşum takımlarından demir kullanımının yaygın hale geldiği göze çarpmaktadır.¹²³ Ulanbatur'un kuzeyinde Noin-Ula adlı yerleşim yerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda ise; Hunların, demir dövmenin yanı sıra demir eritme konusunda da son derece yetenekli olduğu ortaya konulmuştur. Hunlar, dökme demir tekniğini kullanan ilk kavimlerden biridir ve bölgede dökme demirden sayısız eser bulunmuştur. Bu yerleşim yeri, bölgede demir eritildiğini gösteren kömür ve demir cürufu kalıntıları içerdiğinden demircilik tarihi açısından özel bir öneme sahiptir.

Hun devletinin doğu topraklarında da gelişmiş bir madencilik ve demir dökme tekniği mevcuttu. Yarkent dağlarında oldukça zengin demir kaynakları bulunmaktaydı. Öyle ki Yarkent'te demir bir dağ bulunduğu dahi kaydedilmektedir. Yarkent halkı demirden silah, âlet vb. çeşitli eşyalar üretmekteydiler. Yine Noin-Ula kurganlarında bulunan bir çift demir çubuk, Hunların çakmak taşı ile çakmak demirlerini birbirine sürtmek suretiyle ateş yaktıklarını ortaya koymasından oldukça ilginçtir.¹²⁴ Baykal Gölü civarında, İvolgi Nehrinin Selenge Nehri ile

¹²² Cosmo, a.g.m. s.1114.

¹²³ Cosmo, a.g.e., s.84.

¹²⁴ N. Ishjants, a.g.m., s.160; Eregzen Gelegdorj vd., "Transitions in Cast Iron Technology of the Nomads in Mongolia", *Journal of Archaeological Science*, S. 34, 2007, s.1190; Ma Yong ve Sun Yutang, "The Culture of the Xinjiang Region", *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, Ed: János Harmatta, UNESCO Publishing, Paris 1996, s.232; Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi", s.5.

buluştuğu bölgede bulunan yaklaşık 80 evden müteşekkil bir Hun kasabasının meydanında demir işleme atölyeleri, dökme tekniğiyle üretilmiş saban demirleri, saban döküm kalıpları, demir oraklar bulunmuştur. Saban demirlerinin boyutlarından anlaşıldığı kadarıyla Hunların kullandığı sabanlar nispeten küçük yapılmaktaydı. Hun coğrafyasının ve ikliminin tarıma çok da elverişli olmaması sebebiyle tarım üretimi ihtiyacı karşılamamaktaydı. Tarım vadisi Hunların en önemli tahıl ambarı olmasının yanı sıra Altaylar ve Tanrı Dağları ile birlikte en önemli maden bölgeleri arasındadır.¹²⁵ Tarım Nehri boyunca uzanan topraklardaki şehirler demir kaynakları açısından hayli zengindir. Bu konuda Çinli tarihçi Ban-Gu; Çarkilik Şehri'nin dağlarında, Nandu'da, Kum'da, Kurudağ'da ve Küsen'de bol miktarda demir bulunduğunu belirtmektedir. *Buda Memleketi Seyahat Anıları* adlı başka bir Çin kaynağında da Küsen'in kuzeyinde iki yüz li uzaklıkta bir dağ olduğu, bu dağda demir eritildiği ve bu demirler ile 36 şehrin demir ihtiyacının karşılandığı ifade edilmektedir.¹²⁶ Hunlarda demircilik öyle gelişmiştir ki; Türkistan'da bulunan Tsin Hanedanı (265-419) dönemine tarihlenen ahşap belgelerde Hunlara ait ticarî mal olarak sadece "Hun Demiri" ve demirden yapılmış âletler zikredilmektedir.¹²⁷

Hun Devleti'nin gücü ve demircilik konusundaki teknolojik gelişmişliği hafife alınmamalıdır. Demire aşına olup, demir kaynaklarını Pamir'in batısından temin eden Hunlar, dikkate değer bir askerî kuvvet ve mükemmel bir teşkilat ile desteklenmiş ve Erken Dönem Han İmparatorlarına istediklerini yaptırmakta pek de zorlanmamışlardır.¹²⁸ M.Ö. 209-60 yılları arasındaki yaklaşık bir buçuk asırlık dönem, Hun Devleti'nin hızlı yükselişi ve genişleyişine tanıklık etmiştir. Ancak ilerleyen dönemde Çin'in Batı bölgelerinde Hun etkisi ve hâkimiyeti gün geçtikçe azalmıştır. Yaşanan iç çekişmeler sonucu Hunlar Çin'in Batı bölgelerindeki hâkimiyetleriyle birlikte bölgenin askerî ve ekonomik kaynaklarını da kaybetmişlerdir. Çünkü bu

¹²⁵ S. G. Klyashtorny ve T. İ. Sultanov, *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.68; Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.171.

¹²⁶ http://www.orkun.org.tr/asp/orkun.asp?Makale_nu=*YNYYP*-WVJDWIFTBSF!P*R/YLPPYDIWDUHL*YNYYP,WVJDWIFTB8!P*R/YLPPYDIWDUHL&B1=Makaleye+Bak&Tip=Makale (02.02.2015)

¹²⁷ Galina S. Martynova, "The Beginning of the Hunnic Epoch in South Siberia", *Arctic Anthropology*, C. XXV, S. 2, 1988, s.65.; Berthold Laufer, *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*, Field Museum of Natural History, Chicago 1919, s.202.

¹²⁸ Denis Twitchett ve Michael Loewe, *The Cambridge History of China*, C. I, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.462.

bölgeler hem tarım imkânları hem de demir kaynakları açısından oldukça zengindi; dolayısıyla kaybedilen bölgeler Hunlar için herhangi bir toprak parçasından çok daha fazlasını ifade etmekteydi. Demir kaynakları Hunlar için stratejik önemdeydi, zira Hun askerî gücünün temelinde demir yatmaktaydı. Çünkü Hunlar bölgedeki demirden çeşitli silahlar üretmekteydiler.¹²⁹

4.3.GÖK-TÜRKLER DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Gök-Türkler, VI. yüzyılın ortalarına doğru Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşayan Aşina boyu tarafından kurulmuş bir devlettir. Hun bakiyelerinden olduğu hakkında ittifak edilen Aşina boyunun Altaylara nasıl geldiğiyle alakalı değişik bilgiler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Kuzey Wei İmparatoru T'ai-wu-ti tarafından katliama tabi tutulan Türkler arasından elleri ve ayakları kesilen bir çocuk kurtulmuş, kendisini besleyen, büyüten bir kurt sayesinde hayatta kalmıştı. Zaman içerisinde büyüyen çocuk ile kurdun münasebeti sonucunda kurt hamile kalmış ve çocuğa rehberlik ederek onu Turfan'ın kuzey batısındaki bir dağa götürmüştür. Bu dağda bulunan bir mağaradan geçerek otlakları bol, geniş bir alan bulmuşlar ve buraya yerleşmişlerdir. Kurt burada on erkek çocuk doğurmuş, bu çocuklar dışarıdan kızlarla evlenerek zaman içerisinde çoğalmışlardır. Aşina bu çocuklardan biridir. Aşina bunların reisi olmuş ve 500 aileye ulaştıklarında onun önderliğinde mağaradan çıkarak Juan-juanlara sığınmışlardır. Aşina boyunun geleneksel ve kutsal zanaatı demircilikti. Bu sebeple Juan-juanlar Aşina boyunu kabul etmiş ve onlara Altay Dağlarının güney eteklerinde yurt vermiştir. Altay Dağlarının adı miğfere benzediği ve miğfere onların dilinde T'u-chüe denildiği için Aşina boyunun adı Türk olmuştur.¹³⁰

Aşina boyu zaman içerisinde güçlenerek bütün Töles boylarını hâkimiyet altına almıştır. Aşina boyunun reisi Bumin, 546 yılına geldiğinde, yeterince güçlendiğini düşünerek güçlü bir devlet olan Juan-juanlarla elçilik heyeti gönderdi ve Juan-Juan İmparatoru A-na-kuei'nin kızını istedi. Dönemin anlayışına göre ittifak kurmanın en basit yolu iki hanedan arasında kurulan evlilik bağıydı. Ancak bu teklif A-na-kuei tarafından bir hakaret olarak görülmüştü. Zira Bumin onun tebaasıydı. Bu

¹²⁹ Ying-Shih Yü, "The Hsiung-nu", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed: Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.134.

¹³⁰ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.14, 61-62; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.95, 110, 141; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.86; Forbes, *a.g.e.*; s.444; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, s.23; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.35, 91.

sebeple evlilik teklifini şiddetle reddeden A-na-kuei hakaretimiz bir cevap vermiş ve “Sen benim demir işlerimde çalışan kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunmaya cesaret edersin?” demiştir. Görüldüğü üzere Aşına boyu için kutsal bir meslek olan demircilik Juan-juanlarda kölelik olarak görülmektedir. Bu cevabı duyunca hiddetlenen Bumin, Juan-Juanlara savaş açmış ve Juan-Juan İmparatorluğunu tarihten silene kadar demir kılıcını kınına sokmamıştır. Aşına boyu karşısında alınan hezimetleri hazmedemeyen A-na-kuei intihar etmiş, oğlu Teng-şu-tse de Batı Wei İmparatorluğu’na sığınmıştır. Gün geçtikçe güçlenen Gök-Türklerin baskısına dayanamayan Çinliler Teng-şu-tse’yi teslim etmiş ve onun boynu Çinlilerin gözü önünde vurulmuştur.¹³¹

Çin kaynaklarının Gök-Türkler ile ilgili verdiği bazı bilgiler mantiki bir süzgeçten geçirildiğinde ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Çin yıllığı *Chou Shu*’da Gök-Türk Devleti’nin ileri gelenlerinin her yıl belli dönemlerde kurban sunmak üzere atalar mağarasını ziyaret ettikleri belirtilmektedir. Bu ifade yıllıklarda sıkça geçmektedir.¹³² Doğu Türklerinin topraklarında bu tarz mağaralar olduğu hem tarihi kaynaklarda hem de Ergenekon gibi destanlarda görülmektedir. Aslında bu mağaralar Türkler için atalarının mezarları olarak milli yaz mekânlarıdır. Bu durum ve her yıl düzenlenen törenler Sui Shu’da tekrarlanmakta, Batı Türklerinin de devletin ileri gelenleri ile atalar mağarasına gidip kurban kestikleri belirtilmektedir. Türklerin demircilikleriyle ilgili diğer kanıtlar ile birlikte harmanlanınca bu mağaraların aslında demir madenleri olduğunu düşünmek mümkündür.¹³³ Muhtemelen eski bir dönemde demir madeninde yaşanan bir kaza sonucu maden çökmüş ve madende çalışan bütün işçiler ölmüştür. Türklerde demirciliğin hükümdar mesleği olduğu göz önüne alınırsa ölenler arasında Türk ileri gelenlerinin bulunması da mümkündür. Belki de bu sebeple Türkler, bu acı olayı anmak ve atalarının ruhlarını huzura erdirmek amacıyla her yıl belli dönemlerde burayı ziyaret etmekte ve kurban kesmekteydi.

¹³¹ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.17-18, 24; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.96; Gumilev, *Eski Türkler*, s.44, 91; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev: Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.284.

¹³² Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.23; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, s.20.

¹³³ Denis Sinor, “The Establishment and Dissolution of the Türk Empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed: Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.295-296.

VI-VII. yüzyılda Gök-Türk ülkesini ziyaret eden elçi ve seyyahlar da Gök-Türklerin demirciliği ile ilgili ilginç bilgiler vermektedirler. Bu dönemde dünyaca meşhur olan Çin ipeği, uluslararası ticarete önemli bir meta haline gelmişti. 568 yılında Doğu Roma İmparatoru II. Justin, Sasanilere karşı ittifak kurmak amacıyla Gök-Türk ülkesine elçi Zemarkhos'u göndermiştir. Bu ziyaretin sebebi Gök-Türkler ile Doğu Roma arasında güçlü bir devlet olan Sasanilerin iki ülke arasındaki ipek ticaretini engellemesidir. Görüşmeler neticesinde antlaşma sağlanmış ve kısa sürede Sasani Devleti etkisiz hale getirilmişti. Ancak bu ziyareti bizim için ilginç kılan husus Zemarkhos'un Batı Türkistan'da, Soğd bölgesinde, karşılaştığı Türklerin ona demir satmayı teklif etmesidir. Tarih yazarı Menandros, bu teklifi, Türklerin demir madenine sahip olduklarını Doğu Roma'ya belli etmek istedikleri şeklinde yorumlamıştır.¹³⁴ Bu yorumda haklılık payı vardır, çünkü o dönemde Türkler dünyanın en önemli demir üreticileri konumundaydılar. Gök-Türk ve sonrası dönemde Altay-Sayan bölgesinde bulunan demir kaynakları, yalnız Türkler için değil, uluslararası ekonomik ve askerî ilişkiler için de önemli bir unsurdu.¹³⁵

629 yılında Çin'den yola çıkarak yaptığı uzun yolculukta Doğu ve Batı Türkistan'ı da ziyaret eden ünlü Budist Rahip Hüen-Çang'ın gözlemleri de Gök-Türklerin demirciliği ile ilgili önemli bilgiler arasındadır. Kuça Şehri ve halkı hakkında bilgi veren rahip, şehrin etrafındaki dağlarda altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir gibi çok sayıda maden bulunduğunu kaydetmektedir. Türkler hakkında ilginç bilgiler ihtiva eden seyahatnamede; rahibin ziyareti esnasında Türk hanının rahibe hürmeten onu saf demirden üretilmiş bir koltuğa oturttuğu anlatılmaktadır.¹³⁶ Türk hanının otağında saf demirden bir koltuğun varlığından bahsedilmesi oldukça ilgi çekicidir. Koltuk olarak anılan bu oturağın Türk hanının tahtı olması muhtemeldir.

¹³⁴ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protector ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009, s.52-53; Chavannes, *a.g.e.*, s.299; Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev: Müjdat Kayayerli, Ötüken, İstanbul 2001, s.200-201; Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s.55; Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 50, 2010, s.14-16.

¹³⁵ Ziniakov, a.g.m., s.85-86.

¹³⁶ Samuel Beal, *Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629)*, C. I, Trübner & Co., Ludgate Hill, London 1884, s.19; Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV, S. 1-2, 1964, s.21, 28, 32.

Zira taht Türk otağların olmazsa olmaz hükümdarlık alâmetlerinden biridir. Burada Türk hanının kendi tahtına Budist rahibi oturtması da önemlidir. Geleneksel Türk misafirperverliğinin yanı sıra bahsi geçen dönemde Türkler arasında Budizm'in yaygın olması sebebiyle Türk hanının rahibe özel ihtimam göstermesi ve tahtına oturtması anlaşılır bir durumdur.

Altay bölgesi maden kaynakları (özellikle de demir) bakımından oldukça zengindi. Gök-Türk devletinde demir kaynağı olarak zayıf olan bölgeler Altay bölgesindeki kaynaklarla takviye edilmekteydi. Yazılı ve arkeolojik veriler bölgedeki metalürjik gelişmişliğin seviyesini gözler önüne sermektedir. Altayların kuzeyinde, Kazakistan'ın doğu sınırlarında Gök-Türk dönemine tarihlenen çok sayıda demir eritme ocağı bulunmuştur. Altay dağlarında yapılan araştırmalarda çeşit çeşit çelik türleri ele geçirilmiştir. Özellikle Salınçak ve Onugug dağlarında hem yumuşak hem de sert cinsten çelik malzemeye rastlanmıştır. Tuyahta (Tüekta) ve Kuray kurganlarında bulunan çelikler dönemin teknolojik imkânları göz önüne alındığında yüksek kalitesiyle insanı hayrete düşürmektedir. Altayların kuzeydoğusunda, Ulan-Ede yakınlarındaki Aşağı İvolgi adlı yerleşim yerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda da Gök-Türk dönemine ait demir döküm atölyeleri ve demir eritme ocakları bulunmuştur.¹³⁷

Sadece Altaylarda değil, Gök-Türk topraklarının birçok yerinde önemli metalürji merkezleri vardı. Çin kaynaklarında Kaşgar hakkında verilen bilgilerde, Gök-Türk döneminde bölgede demir başta olmak üzere, kalay, tunç vb. madenlerin üretildiği ifade edilmektedir. Kazakistan bozkırları da zengin demir kaynaklarıyla dikkat çekmektedir. Kazakistan coğrafyasında Gök-Türk dönemine tarihlenen çok sayıda demir malzeme ele geçirilmiştir. Doğu Karkaralı bölgesinde Temirçi Dağı adlı bir dağ vardı ve adından da anlaşılacağı üzere bu dağda bol miktarda demir madeni bulunmaktaydı. Ayrıca Gök-Türklerin demir işçiliğinden övgüyle söz edilmekte, *kurç* denilen kaliteli cins çelikten üretilen kılıçların demiri bile kesebildiği, *karacı* ve

¹³⁷ Ziniakov, a.g.m., s.85-86; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.139, 147; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.66.

bilgatekini adı verilen kılıçlarla birlikte, Gök-Türk üretimi işlenmemiş demir levhaların da ülke dışında çok rağbet gördüğü aktarılmaktadır.¹³⁸

Buraya kadar anlatılan tarihi bilgiler ve arkeolojik veriler Gök-Türklerin tarih sahnesine Asya'nın demircileri olarak çıktığı konusunda herhangi bir tereddüt bırakmasa da bazı ilim adamları onların demirciliğini sorgulamaktadırlar. Peter Golden'a göre Gök-Türklerin demiri işleme yeteneğini nasıl kazandıkları konusu net değildir. Aşına boyu muhtemelen yerleşik bir kültürle etkileşim ya da Altaylarda demircilik ile iştiğal eden başka bir kavmin hâkimiyet altına alınması neticesinde demirciliği öğrenmiştir. Golden ayrıca Türk kültürünün ilk örneği olarak gösterilen Afanasyevo ve Andronovo kültürlerini Hint-Avrupa kavimlerine bağlamakta ve Türkistan bölgesinin VI. yüzyıldan sonra Türkleştiğini iddia etmektedir.¹³⁹ Bu tarz iddialar, Batılı tarihçilerin dünyanın geri kalanında olduğu gibi Türkistan'da da meydana gelen bütün medenî gelişmeleri Ârî ırklara bağlama şeklindeki ideolojik saplantılarından kaynaklanmaktadır. Ancak yukarıda da aktarıldığı üzere hem tarihi kaynaklardan hem de arkeolojik araştırmalardan elde ettiğimiz bilgiler Gök-Türklerin demirciliği konusunda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır.

Gök-Türkler kuruluş döneminde ilk olarak Juan-juanları yıktıktan sonra yine bir Türk devleti olan ve Batı-Türkistan, Doğu İran ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren Ak-Hunlar ile sınırdaş olmuştur. Cihan hâkimiyeti ülküsü güden bir devlet için ilk işlerden biri kendi boylarını tek bayrak altında toplamaktır. Tarihi seyir içinde çeşitli sebeplerden ötürü iki devlet karşı karşıya gelmiş ve Ak-Hunlar da Gök-Türklerin gazabından nasiplerini almışlardır. Ak-Hun bakiyeleri ya Gök-Türklerle katılmış ya da başka coğrafyalara göç etmişlerdir. Göç eden ailelerden biri de Mekke'ye ulaşmıştır. Bu aile demircilikteki maharetleriyle tanınan Süreyc ailesidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden çok önce bölgeye yerleşen aile, onun döneminde de demirci bir Türk ailesi olarak tanınmaktaydı. Ailenin reisi Süreyc'in şöhreti yaptığı kılıçların kalitesi sayesinde Arabistan coğrafyasının sınırlarını aşmıştı. Öyle ki

¹³⁸ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.20; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken, İstanbul 2008, s.206; Sercan Ahincanov, *Kıpçaklar: Türk Halklarının Katalizör Boyu*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.251-252.

¹³⁹ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples - Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s.40-42, 126.

ilerleyen zamanlarda iyi bir kılıç ustası çıktığında ona bu Türk ustasını anımsattığı için “Süreyci” denilmiştir.¹⁴⁰

Gök-Türkler askerî ve ekonomik güçlerini demir işlemedeki maharetlerine borçluydular. Demir onlar için günlük hayatın bir parçasıydı. Her ne kadar Juan-juan hükümdarı A-na-küei demirciliği köle mesleği olarak görse de Gök-Türkler için bu kutsal bir meslekti. En küçük rütbedeki askerinden baştaki hakana kadar hemen herkes demircilik işinden anlamaktaydı. Düşünüldüğünde bu durum bir boyun ya da devletin bağımsızlığı için en önemli meselelerden biridir. Zira silah sanayi demir üzerine kuruluydu, ona hükmeden ondan mahrum olana da hükmederdi. Bu sebeple demir stratejik önemde bir maddeydi ve zaman zaman ihracatı yasaklanmaktaydı.

4.4.AVARLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Avarlar, Gök-Türklerin Türkistan’da hâkimiyeti ele almasını müteakip VI. yüzyılın ortalarında batıya doğru göçen ve Macar bozkırlarında güçlü bir devlet kuran önemli bir Türk boyudur. Avar Devleti, VI-IX. yüzyıllar arasında Avrupa tarihine damga vuran devletlerden biri olmuştur. Kadim bozkır devlet geleneğini devam ettiren Avarlar, devlet geleneği olmayan, askerî teşkilattan yoksun komşu Slav kavimleri üzerinde önemli tesirler bırakmışlardır.

Avarların yeni geldikleri Orta Avrupa coğrafyasını ve doğal kaynaklarını tanıması zaman almış, geçiş sürecinde ihtiyaç oldukça çeşitli âletler ve silahlar Doğu Romalı ustalarca Avar zevk ve üslûbunca üretilmiştir. Zaman içerisinde bölgeyi tanıyan Avarlar kendi üslûplarıyla Doğu Romalı ustaların tekniklerini harmanlayarak silah ve çeşitli âletlerin üretimine başlamışlardır. Bu sebeple arkeolojik araştırmalarda bulunan malzemeler, Avarların geç dönemine tekabül etmektedir. Geç Avar döneminde Sirmium kenti, Tuna ve Sava nehirleri boyunca uzanan saha başlıca metalürji merkezleri olarak dikkat çekmektedir.¹⁴¹

Arkeolojik araştırmalar sonucunda, günümüzde Avusturya toprakları içerisinde yer alan Zillingtal’de bulunan Avarlara ait bir yerleşim yerinde elde edilen

¹⁴⁰ Zekeriya Kitapçı, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 1996, s.37.

¹⁴¹ İsmail Mangaltepe, “Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askerî Teçhizat”, *Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular (Oluşum-Teşkilat ve İşlev)*, Ed: Feridun Emecen, İstanbul 2008, s.122-123.

buluntular onlardaki demircilik faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Burası, bölgede Avar dönemine tarihlenen tek yerleşim yeridir. Bu yerleşim yerinde bulunan demir cürufu, demirci fırın ve ocağı bölgenin Avar döneminde demircilik faaliyetleri yürütülen bir alan olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölgede büyük ve dikdörtgen yapıda bir ocak bulunmuştur ve bu ocağın demirci ocağı olduğu düşünülmektedir. Günümüzde Slovakya topraklarında yer alan Eperjes'de de Avar dönemine tarihlenen süngerimsi demir ve cüruf kalıntıları bulunmuştur. Bütün bu arkeolojik keşifler Avarların demirciliği hakkında kesin bilgiler sunmaktadır.¹⁴²

Arkeolojik araştırmalarda Avar yerleşim yerlerinde bulunan demir malzemeler genelde bız, iğne ve bıçak gibi küçük parçalardan oluşmaktadır. Ancak Kamarom adlı yerleşim yerinde VIII-IX. yüzyıldan kalan bir demirci ocağının yanında türünün tek örneği olarak bilinen bir saban demiri bulunmuştur. Bu saban demiri Avarlarda zirai faaliyetler hakkında ipucu vermesi bakımından çok önemli bir buluntudur. Ayrıca bir evin kalıntıları arasında VII-VIII. yüzyıla tarihlenen Avarlara ait bakır kaplamalı demir bir kemere de rastlanmıştır. Avarlar döneminde demircilik faaliyetleri hakkında en önemli kanıtlar onların mezarlarında karşımıza çıkmaktadır. Mezarlarda bulunan demircilik ile ilgili çeşitli âletler o dönemde demircilik zanaatının gelişmişlik seviyesini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Makas, çekiç, pense gibi âletlerin yanı sıra değişik döküm kalıpları, hammadde ve körük kalıntıları, cüruflar, lehimleme demirleri ve tamamlanamamış bazı ürünler Avar demir teknolojisi ve üslûbunu göstermektedir.¹⁴³

Avarlar, Orta Avrupa coğrafyasında bulunan komşu halklar üzerinde siyasî ve askerî açıdan çok önemli etkiler bırakmışlardır. Bilindiği üzere atlı bozkır kültürüne sahip olan Türkler tarafından icat edildiği düşünülen üzengi ve gem gibi teknolojik unsurlar Avrupa'da Avarlar sayesinde tanınmıştır.¹⁴⁴ Her ne kadar eldeki bilgiler az olsa da Avarların kadim Türk mesleği olan demirciliği Orta Avrupa coğrafyasında da sürdürdüğü konusunda herhangi bir şüphe yoktur.

¹⁴² Raimar W. Kory, "Arkeolojik Bir Araştırma-Avar Yerleşimleri", *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s.666-667.

¹⁴³ Kory, a.g.m., s.667-668.

¹⁴⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.117-118.

4.5.UYGURLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Gök-Türklerin yıkılışından sonra kısa bir süre için güçlü bir merkezi otoriteden yoksun kalan Türk boyları, 745 yılında Uygur Kağanlığının kurulmasıyla bu devlete bağlanmışlardır. Uygurlar, Gök-Türk topraklarının tamamında olmasa da büyük bölümünde hâkim olmuştur. Uygurlar devrinde yerleşik hayatın yanı sıra Mani ve Buda dinleri Türkler arasında yaygınlaşmış, konar-göçerlik ve Gök Tanrı inancı gibi kadim Türk geleneklerinden kopuş yaşanmıştır. Ancak dinini ve hayat tarzını değiştiren Türkler, demirci gelenekten ayrılmamıştır.

Türk coğrafyasında yer alan metalürji merkezlerini anlatılırken Uygurların hâkim olduğu Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan demir kaynakları zikredilmiştir. Uygur Devleti'nin ekonomisi tarım, hayvancılık ve metalürjiye dayanmaktaydı. Metalürji ekonomide o kadar önemli pay sahibiydi ki; Kutlug Bilge Kağan döneminde Uygurlar sırf demir kaynaklarını ele geçirmek amacıyla kuzeydeki Kırgızlar üzerine sefer düzenlemişlerdi. Kırgızlara ait demir kaynakları ele geçirildikten sonra demir ticareti yapılan kervan yollarına da hâkim olunarak geniş bir ticaret ağı oluşturulmuştu.¹⁴⁵

Uygurların demircilik konusundaki teknik üstünlüğü komşu kavimler üzerinde de önemli tesirler bırakmıştır. Uygurlarla sıkı bağlara sahip Kitan kavimlerinden I-la'lar demircilik ve metalürjinin diğer kollarındaki seviyelerini Uygurlara borçluydular. Ayrıca, bilindiği üzere Uygur Devleti'nin hüküm sürdüğü dönem, İslâm kuvvetlerinin Türkistan içlerine doğru fetih harekâtlarının yoğunlaştığı zamana denk gelmektedir. Abbasi Halifesi Harun el-Reşid ya da Mehdî döneminde Abbasilerin Semerkand valisi ile Uygurlar arasında bir savaş yaşanmış ve Müslümanlar bu savaşı kazanarak büyük çapta ganimetin yanı sıra çok sayıda esir ele geçirmişlerdir. Bir rivayete göre bu esirler İslâm memleketlerine kâğıt ve silah teknolojilerini getirmişlerdir. İlerleyen dönemde meşhur olan Şam çeliğinden üretilen kılıçların menşei bu esir Uygurlara dayanmaktadır.¹⁴⁶

Hem tarihi kaynaklar hem de çeşitli zamanlarda Uygur ülkesini ziyaret eden

¹⁴⁵ Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s.170; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.188.

¹⁴⁶ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.23-24; Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.55; Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.212.

elçiler Uygurların demirciliği hakkında önemli bilgiler aktarmaktadırlar. X. yüzyılın sonlarına doğru Uygur şehri Beşbalık'a gelen Çin elçisi Wang Yen-Te, şehirde altın, gümüş ve demir üzerinde çalışan çok usta zanaatkarlar bulunduğunu belirtmektedir. Uygurlar uzun süre demircilik konusunda şöhretlerini korumuşlardır. Cengiz Han döneminde Moğollara gelen Çinli elçiler, Moğolların o tarihte bile demir işlemeyi bilmediklerini, Moğol ordularının demir ve silah ihtiyacının Uygurlar tarafından karşılandığını ve Çin'in batı bölgelerindeki demir madenlerini Uygurların işlettiğini ifade etmektedirler.¹⁴⁷ Çeşitli Çin kaynakları Uygur toprağı olan Kaşgar'da altın ve gümüşün yanı sıra bol miktarda demir kaynağı bulunduğunu aktarmaktadırlar. Ayrıca İdrisî de Uygur şehri Cumruk'ta sadece silah sanayine ait bir çarşı bulunduğunu ve ayrıca şehrin demirden dört kapısı bulunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁸

Uygur kaynakları da onların demirciliği hakkında ilginç bilgiler aktarmaktadırlar. Uygur kaynaklarına göre; Uygurlarda tarihi çok eskilere dayanan demircilik "ak demircilik" ve kara demircilik"¹⁴⁹ olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Uygurlar demiri işleme konusundaki hünerlerinin yanı sıra demiri demire ve çeliği demire ekleyip kaynatmakta oldukça da mahirdirler. Uygur demircileri tığ tipindeki bıçak, kılıç, pala, çapa, orak gibi âletlerin sapını demirden, ağzını çelikten yapmaktadırlar. Uygur ustaların kullandıkları lehimle kaynatma tekniği kendilerine has bir buluştur. Uygur demircileri herhangi bir âleti yaparken genelde kalıp kullanmamakta, göz kararı yapmaktadırlar.¹⁵⁰

Arkeolojik araştırmalarda Karabalasagun şehrinde demircilik tezgâhları ve çeşitli demir eşyalar bulunmuştur. Uygurların yerleşik hayata geçip zirai faaliyetlerini artırmaları arkeolojik buluntulara da yansımaktadır. Uygurlara ait demir eserlerde silahların yanı sıra tarım âletleri ve çeşitli ev eşyaları çoğunluğu oluşturmaktadır. Yine Karabalasagun şehrindeki bir kazıda incelenen harabede bulunan demircilik ile ilgili

¹⁴⁷ İzgi, *a.g.e.*; s.66; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.39; Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.212.

¹⁴⁸ Muhaddere N. Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1-2, Ankara 1951, s.106; İdrisî, *Nüzhel elmüşâk fi ihtirâk el-âfâk*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.98. Türk şehirlerinin çoğunda buna benzer demir kapılar bulunmaktadır.

¹⁴⁹ Türklerde Ak-demircilik ve Kara-demircilik inançtan gelen bir tanımlamadır. Konu ile ilgili üçüncü bölümde bilgi verilecektir.

¹⁵⁰ Abdulkérim Raxman vd, *Uygur Örp ve Adetleri*, Uygurca'dan Aktaran: Ahmet Karaman, Şincañ Yaşlar Ösümler Neşriyatı, Ürümqi 1996, s.89-90.

çeşitli kalıntılardan evin bir madenci ustasına ait olduğu tespit edilmiştir.¹⁵¹

4.6.KIRGIZLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Kırgızlar, Asya Hunları devrinden beri kaynaklarda adı geçen köklü bir Türk boyudur. İlk yurtları Baykal Gölünün batısındaki İrtiş Nehri civarındır. Önce Büyük Hun devleti, sonra Gök-Türk, en son olarak da Uygur devleti bünyesinde yer alan Kırgızlar, 840 yılında Uygur devletini yıkarak kendi devletlerini kurmuşlardır. 920 yılında Kitanların baskısı sonucu yıkılan bu devlet Orhun merkezli kurulan son büyük Türk devleti olmuştur. Devletleri yıkılsa da Kırgızlar başka devletler bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Kırgızlar tarihlerinin ilk dönemlerinden itibaren zengin maden kaynaklarının olduğu coğrafyalarda yaşamışlardır. Daha önce bahsi geçen Güney Sibiryaya-Yenisey bölgesi yeryüzünün en eski metalürji merkezleri arasında yer almaktadır. Kırgızlar da uzun süre bu bölgede yaşamışlar ve demircilikle uğraşmışlardır. Yenisey bölgesinde Abakan ve Tuba'da zengin demir kaynakları bulunmaktadır. Milâttan önceki devirlerden itibaren bölgede demircilik faaliyetlerinde bulunulduğu, Kırgızların demiri çok eski devirlerden beri tanıdığı ve bölgedeki demir kaynaklarını Kırgızların işlettikleri bilinmektedir. Kırgızlar demir işçiliği konusundaki maharetleri sebebiyle büyük bir şöhret kazanmışlardır.¹⁵²

Çin kaynaklarında belirtildiğine göre Kırgızların başlıca madenleri altın, kurşun, kalay ve demirdi. Kırgız madenciler her yağmurdan sonra demir aramaya gider ve özel bir çeşit demir çıkarırlardı. *Chia-sha* adlı kaliteli bir cins demirden sağlam ve keskin silahlar üretirlerdi.¹⁵³ Kaynaklar Kırgızların demiri çelikleştirmede oldukça usta olduklarını, en iyi çeliklerin Kırgızlar tarafından üretildiğini belirtmektedir. Hint, Fars ve Arap ustaların özellikle ve ısrarla Kırgız çeliği sipariş ettikleri bilinmektedir. İşte bu cins çelikten üretilen Kırgız kılıçları Türk silahları arasında özel bir yere sahiptir. Arkeolojik buluntularda ele geçirilen 80-90 cm. uzunluğunda bir Kırgız kılıcının her iki tarafının da keskin olduğu saptanmıştır. IX-X. asra tarihlenen bir Kırgız hançerinin ise yekpare olarak üretildiği görülmüştür. Bu ince işçilik isteyen ustaca bir hançer olarak

¹⁵¹ Almas, *a.g.e.*, s.171; Baykara, *a.g.m.*, s.88-89.

¹⁵² Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.218-219; V. V. Barthold, *Orta Asya*, s.208.

¹⁵³ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.84; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.68; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s.178; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.208.

göze çarpmaktadır. Kırgız Devleti'nin temellerinin atıldığı Hakas'ta farklı bölgelerde çok sayıda demir döküm ocağı tespit edilmiştir. Demir dökümü için özellikle çam ormanlarının seçildiği anlaşılmaktadır. Bu seçimin sebebi odun kömürü kaynağına yakın olma düşüncesi olsa gerektir. Yenisey bölgesinde nehir yatağı boyunca Kırgız dönemine ait çok sayıda körüklü fırın bulunmuş, ayrıca kömür ve cüruf kalıntılarına rastlanmıştır. Kırgızların yoğun olarak yerleştiği Isık göl civarında da zengin demir madenleri bulunduğu ve bu madenlerin Kırgızlar tarafından işlendiği bilinmektedir.¹⁵⁴

4.7.BULGARLAR DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Bulgarlar VII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan İdil Nehri kenarına göçen ve daha sonra Balkan coğrafyasına yerleşen bir Türk boyudur. Hem İdil bölgesinde hem de Balkanlarda güçlü Bulgar devletleri kurulmuştur. Bu bölgeler demir kaynağı açısından zengin coğrafyalardandır. Dolayısıyla Bulgarlar da demircilik konusunda öne çıkan Türk boyları arasındadır.

Bulgar ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biri demircilik ve demir ürünlerinin ticaretinden elde edilen gelirlereydi. Bulgarlar demircilikte dönemlerinin en gelişmiş teknolojilerini kullanmışlardır. İdil Bulgarlarında maden işleme, demircilik, camcılık, dericilik, kuyumculuk vb. zanaat kolları çok gelişmişti. Bunlar arasında en önemli ve en eski zanaat kolu olarak demircilik ön plana çıkmıştır. Demirciliğin gelişmesi ekonomik açıdan tarım ve hayvancılığı, askerî açıdan devletin güvenliğini doğrudan ilgilendiren bir husus olduğundan bu zanaat koluna gereken önem verilmiştir. Bulgar demircileri genelde şehirlerde yoğunlaşmıştı. Demirciler başta olmak üzere zanaatkârların yoğunlaştığı en önemli şehir, Bulgar'ın 100 km. uzağındaki Bilyar şehridir. Ancak köylerde de oldukça mahir demirci ustalarına rastlanmıştır. İdil Bulgarlarında zanaatkârlar silah ve çeşitli âletlerin yanı sıra mücevher, günlük eşyalar, kap-kacak gibi farklı türde ürünler ortaya koymuşlardır. Bütün bu ürünler ülke ticareti ve ekonomisi açısından oldukça önemlidir. İslam kaynaklarında, Bulgar topraklarından bahsedilirken Guhan şehrinde ihtiyaçtan çok daha fazla silah vb. ürün olduğu, bu şehirde sağlamlıkta ve güzellikte Türk ülkelerinde eşi benzeri olmayan eğer ve silahların

¹⁵⁴ Michael R. Drompp, "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A. D. 840", *Journal of the American Oriental Society*, C. CXIX, S. 3, 1999, s.401; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.204-205; Gumilev, *Eski Türkler*, s.91-92; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.219-220; Baykara, a.g.m., s.87.

üretildiği ifade edilmektedir. İbn Fazlan da¹⁵⁵ Bulgar ülkesinde demircilerin bulunduğu ve demir ticareti yapıldığı yönünde haberler aktarmaktadır. Ayrıca İdrîsî de, başta silah ve örme zırh olmak üzere, demir ürünlerinin İdil Bulgarlarının en önemli ihraç malzemeleri arasında yer aldığını belirtmektedir.¹⁵⁶

Arkeolojik buluntular Bulgarların demircilik konusundaki gelişmişliğini gözler önüne sermektedir. Bulgar şehrinde, 1953 yılında yapılan kazılarda Bulgar dönemine ait çok sayıda demir eritme ocağına rastlanmıştır. Bu ocaklarda yapılan inceleme sonucu demirin potalardan akıtılarak kalıplara döküldüğü tespit edilmiştir. İçerisinde demir cürufu olan bu tarz bir pota bulunmuştur. Yine Bulgar şehrinin girişinde, savunma tahkimatlarının olduğu yere yakın bir alanda yapılan kazılarda dört adet demirci ocağına; Hulaş şehrinde yapılan araştırmalarda da X-XIII. yüzyıla tarihlenen silindir ve fiçî şeklinde üç adet demirci ocağına rastlanılmıştır. Bu ocaklarda karbon içeriği değişen çeşitli türlerde çelikler dökülmüştür. Cürufun boşaltılması için ise özel bir çukurun hazırlandığı görülmüştür. Bulgarlarda demirciliğin yanı sıra en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri tarım idi, bu durum arkeolojik buluntulara da yansımaktadır. Tataristan'da Bulgar dönemine ait harabelerde ele geçirilen saban demirleri ve demir mamulü tarım âletleri Bulgar dönemi tarım faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Görüldüğü üzere arkeolojik araştırmalar, Bulgar demircilerinin şehirlerde yoğunlaştığı yönündeki tarihi bilgileri doğrulamaktadır. Ancak belirtildiği üzere bazı köy yerleşimlerinde de demircilik faaliyetleri olduğu görülmüştür. Rus araştırmacılar, Kama Nehrinin aşağı kesimlerinde bulunan bazı köylerde demircilik yapıldığı yönünde bulgulara ulaşmıştır. Köyün hemen her yerinde demircilik ile ilgili çeşitli parçalar ele geçirilmiştir.¹⁵⁷

4.8.DİĞER TÜRK BOYLARI VE DEVLETLERİ DÖNEMİNDE DEMİRCİLİK

Bu kısımda demircilikleri konusunda kaynaklarda Hunlar, Gök-Türkler vd. Türk devlet ve boyları kadar bilgi bulunmayan ancak demircilikleri bilinen Yakutlar,

¹⁵⁵ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Çev: Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s.29.

¹⁵⁶ Hüseyin Ali Dakuklu, "Volga Havzasında Müslüman Bulgar Devleti", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Haz.: Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s.451; İdrîsî, *a.g.e.*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.123; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.297-98; Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.243, 246, 258-261.

¹⁵⁷ Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.246; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.297-298; Koç, *a.g.t.*, s.260-261.

Hazarlar, Kübeçiler vd. Türk boy ve devletleri hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Yakutlar, çok eskiden, ataları Kurıkanlar döneminden beri Baykal Gölünün kuzeyindeki Güney Sibiryaya topraklarında yaşayan, demirci bir Türk boyudur. Öyle ki Kurıkanların ilk ataları olan Elliei'nin yeryüzünün ilk demircisi olduğu yönünde bir inanç dahi mevcuttur. 1912-1914 yılları arasında yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu Kurıkanlara ait demir eserler ele geçirilmiştir. Bu eserler %99.45'e varan saflık oranıyla oldukça dikkat çekmektedir. Dövmeye elverişli olan bu demirlerden mızrak ve ok uçları gibi çeşitli silahlar yapan Kurıkanlar, demir işçilikleri çok üst düzeyde olan bir boydur. Yakut döneminde de demircilik hem mesleki hem de dini açıdan önem taşımıştır. Sibiryadaki en akıllı ve gelişmiş kavim olarak dikkati çeken Yakutlar, demircilik konusundaki yetenekleriyle meşhur olmuşlardır. Yakutların en büyük demircilerinden biri olarak anılan *Ağlıs* adında biri vardı. *Ağl* sözü Yakut Türkçesinde "*koruyucu*" anlamına gelmekteydi. Bu ismin manasından da anlaşıldığı üzere Yakutlarda demirciler özel bir öneme sahipti.¹⁵⁸

Hazarlar VII-X. yüzyıllar arasında İdil Nehri boyunda ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hüküm süren; dönemin siyasî, dini ve ticarî gelişmelerine damga vuran bir Türk devletidir. Hazarların ticarî hayatında demircilik özel bir zanaat koluydu. Hazar dönemi Kırım'ında, zanaatkârlar özel atölyelerinde özgün ürünler ortaya koymaktaydılar. Saltovo bölgesindeki zengin demir kaynakları sayesinde, neredeyse bütün halk bir demirci atölyesine sahipti. Kordon Oba'daki arkeolojik kazılarda, içerisinde örs gibi demircilikle ilgili âletler bulunan, iki odadan oluşan bir demirci atölyesi bulunmuştur. 650-750 yılları arasında, yerel demirciler, çiftçilerin orak, bıçak gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra ok ve mızrak uçlarını da üretmişlerdir. 750 yılından sonraki ürünlerde ise çeşitlilik hayli çoğalmıştır. Ancak bu dönemde Bizans ile siyasî ve ticarî ilişkilerin gelişmesi sebebiyle demircilerin ürünlerdeki Bizans etkisi de gözle görülür bir şekilde artmıştır.¹⁵⁹

Türklerin Demir Kapı dediği, Derbend bölgesinde yaşayan ve demircilikleriyle

¹⁵⁸ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.87; Gumilev, *Eski Türkler*, s.15, 92, 330; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.504; Donald A. Mackenzie, *Çin ve Japon Mitolojisi*, Çev: Koray Akten, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s.22-23. Yakutların demirciliği ile ilgili bilgilerin büyük kısmı dini ve kültürel boyut ile ilgilidir. Bu bilgiler tezimizin üçüncü bölümünde aktarılmıştır.

¹⁵⁹ Thomas S. Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", *The World of the Khazars*, Ed: Peter B. Golden vd., Brill, Leiden 2007, s.224.

ün salmış Kübeçiler adlı bir boy vardır. Her ne kadar sonraları Fars tesirine maruz kalsalar da Kübeçilerin menşeinin Sabir Türklerine dayandığına dair kuvvetli bir rivayet vardır. İslâmî dönemde Derbend valisi olan Abdülmelik Ebu Hamide, Kübeçilerin kutsal demirciler olduğu, onlara saldıranların başına çeşitli felâketler geldiği yönünde bir inanç olduğunu aktarmaktadır. Kübeçilerin isminin menşei mesleklerinden ileri gelmektedir. Bilindiği üzere Türkçe’de *kübe* “zırh”¹⁶⁰ manasına gelmektedir. Kübeçi de “zırhçı, zırh yapan usta” manasında bir isimdir. Dolayısıyla Hazar Devleti’nde en iyi kübe işleyenlerin Sabirler olduğu da bilindiğinden Kübeçiler adlı bu boyun Sabir Türklerinden neşet ettiği ileri sürülmüştür. Altın, gümüş, bakır, demir ve çelik onların başlıca maden kaynaklarıdır. Adından da anlaşılacağı üzere Kübeçiler özellikle ürettikleri zırhlarla meşhur olan demirci bir boydur. Zırhların yanı sıra miğfer, kılıç, mızrak, hançer, üzengi, gem gibi çok çeşitli silah ve âletler üretmekteydiler. Kübeçilerin demir işlemedeki ustalıkları Kafkasya, Ortadoğu ve Avrasya bölgelerine yayılmıştır.¹⁶¹

Peçenekler de kendilerinden önce Doğu Avrupa bölgesine gelen diğer Türk kütleleri gibi bozkır geleneğine sahip savaşçı bir Türk boyudur. Peçeneklere ait arkeolojik buluntular arasında koşum takımları, üzengiler, kamalar, ok uçları, savaş baltaları ve kılıçlar yer almaktadır. Peçeneklerin demirciliği hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmasa da Peçeneklerin savaşta kullandıkları temel silahlar onların demircilik ve zanaatkârlıklarının en önemli kanıtı olarak görülmektedir.¹⁶²

IX. yüzyıla kadar Balkaş Gölünün kuzeyinde, İrtiş Nehri civarında yaşayan Kıpçaklar, çok eski dönemlerden beri savaşçı ve dolayısıyla demirci bir Türk boyu olarak bilinmektedir. Kıpçaklar, Gök-Türk çağında Kazakistan topraklarında demircilik yapmakta ve Gök-Türklere demir temin etmekteydi. Doğu Karkaralı bölgesinde bulunan Temirçi Dağı, zengin demir madenleri ile Kıpçaklar için önemli bir metalürji merkeziydi. XI. yüzyıldan itibaren İdil boylarına gelerek bölgede güçlü bir yapı oluşturan Kıpçaklar, Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda ve Doğu Avrupa’da uzun süre hâkim olmuştur. Kıpçakların demirciliği ile ilgili en önemli kaynaklarımız

¹⁶⁰ DLT, C. III, s.15, 217; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.126.

¹⁶¹ Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, s.31, 53, 414-415; Ebû Hamîd Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi*, Çev: Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.130; M. I. Artamanov, *Hazar Tarihi*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s.303. Demir Kapı adlı yerleşim yeri üçüncü bölümümüzde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

¹⁶² Mangaltepe, a.g.m., s.131-133.

Rus yıllıkları ve Kıpçak dil yadigârlarıdır. Kıpçaklar ile Ruslar arasında 1185 yılında meydana gelen bir savaş sonucu Ruslar ağır bir mağlubiyete uğramış ve bu hezimet onları derinden etkilemiştir. *İgor Bölüğü Destanı* bu hezimetin Ruslar üzerindeki yansımalarıdır. *İgor Bölüğü Destanı*'ndan da anlaşıldığı üzere Kıpçaklar ile Ruslar arasında karşılıklı kültürel etkileşim yaşanmıştır. Destanın içeriğinden Kıpçakların özellikle madencilik ve askerî alanlarda Ruslar üzerinde önemli tesirler bıraktığı anlaşılmaktadır.¹⁶³ Kıpçaklara ait en önemli tarihi kaynaklardan biri de şüphesiz, İtalyan misyonerler tarafından onlara Hristiyanlığı öğretmek amacıyla hazırlanan *Codex Cumanicus* adlı Lâtinçe-Farsça-Kıpçakça sözlüktür. Bu sözlükte Kıpçakların dilinin yanı sıra hayat tarzları hakkında da önemli ipuçları bulunmaktadır. Sözlük incelendiğinde demircilikle ilgili; **baltıçak**: çekiç, **bütülük**: zırh, **çoyun**: eritilmiş maden, **klıç ostası**: kılıç yapan usta, **kösöv**: ocak demiri, **kurç**: çelik, **kübe**: örme zırh, **saban temir**: saban demiri, **temir**: demir, **temirçi**: demirci, **yarıkçi**: silah ustası gibi demircilik ile ilgili çok sayıda kelime göze çarpmaktadır.¹⁶⁴

Karahanlılar, IX. yüzyılda Türkistan'ın doğu kesimlerinde kurulmuş bir Türk devletidir. Karahanlıları diğer Türk devletlerinden ayıran en önemli özelliği Türkistan'da İslâmiyeti benimseyen ilk Türk devleti olmasıdır. Tarihi ve arkeolojik kaynaklarda Karahanlı dönemiyle ilgili çeşitli metalürjik faaliyetlerden bahsedilmektedir. IX. yüzyılın başlarında Samanoğulları elçisi olarak Çin'e giden ve bu yolculuk esnasında Karahanlı topraklarından da geçen Ebu Dülef, Karahanlıların silah imalatı ile uğraşan, usta demirciler olduğunu belirtmektedir. XI. yüzyılda Fergana'nın güneybatısında Karahanlılara bağlı bir şehir olan Ahsîkes maden kaynakları açısından hayli zengindi. Ahsîkes darphaneleri Karahanlılar için sikke basmaktaydılar. Ahsîkes demirci ustaları Şam usulü çeliklerle harika ve keskin kılıçlar üretmekteydiler. Ancak 1075 yılında sikke üretimiyle birlikte, pahalı demir eşya ve kılıç ihracatı durdurulmuştur. Geleneksel bozkır ekonomisinin özelliklerini yansıtan Karahanlı ekonomisinde tarım, hayvancılık ve demircilik başta olmak üzere çeşitli

¹⁶³ Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s.66-67; Laszlo Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Çev: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.104; Ahincanov, a.g.e., s.251-252; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.72-73. *İgor Bölüğü Destanı* ve ayrıntıları için bkz. Muallâ Uydu Yücel, "Kuman-Kıpçakların Tarihinde *İgor Destanı*'nın Yeri ve Önemi", *Belleten*, C. LXX, S. 256, Ankara 2006, s.555 vd.;

¹⁶⁴ Yücel, a.g.e., s.65-66; *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s.22, 44, 51, 102, 122, 125-126, 157, 182; Ahincanov, a.g.e., s.251-252.

metalürjik faaliyetler önemli yer tutmaktaydı. Talgar şehrinde yapılan arkeolojik araştırmalarda demircilikte ve kuyumculukta kullanılan çeşitli âletlere rastlanılmıştır.¹⁶⁵ Ortaçağ boyunca ürettikleri silahlarla haklı bir üne kavuşan Karluklar, Karahanlı devletinin en önemli unsurlarından biridir. Karluklara ait Farab şehri adeta büyük bir silah imalâthanesidir. Bu şehirde meşhur Karluk kılıçları üretilmekteydi.¹⁶⁶

IX-XI. yüzyıllar arasında İrtiş boylarında yaşayan bir Türk boyu olan Kimeklerde de demircilik faaliyetleri olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. İslam kaynaklarında Kimek şehirleri arasında yer alan Astûr'un demir kaynakları açısından zengin olduğu, şehirdeki zanaatkârların demirden güzel ve eşsiz şeyler ürettikleri belirtilmektedir. Arkeolojik araştırmalar da Kimeklerde demircilik zanaatının gelişmiş olduğunu gösteren deliller sunmaktadır. İrtiş havhalisindeki kurganlarda Kimeklere ait, demir eşyalar, silahlar vb. âletler ele geçirilmiştir.¹⁶⁷

5. TÜRKLERDE DEMİR TEKNOLOJİSİ

Demircilik konusunda Türklerin sahip olduğu teknolojik gelişmişlik seviyesi bazı tarihi kaynaklardan ve -bu amaçla yapılmasalar da- arkeolojik araştırmalarda elde edilen bilgilerden biraz olsun anlaşılmaktadır. Rus ilim adamı Nikolai M. Ziniakov, Türklerdeki demir teknolojisini ortaya koymak amacıyla yaptığı arkeolojik araştırmada Gök-Türk ve sonrası dönemde Altay bölgesinde yer alan metalürji merkezlerini incelemiş ve ilgi çekici sonuçlar ortaya koymuştur. Araştırma Altay bölgesiyle sınırlı kalmış olsa da bölgenin tarih boyu Türkistan'ın diğer noktalarıyla yaşamış olduğu kültürel etkileşim göz önüne alındığında Türklerde demircilik teknolojisi hakkında genel bir fikir vermektedir.

Araştırma sonucunda Altay bölgesinde demir üretimi ve dağıtımına en uygun bölgenin güneydoğu etekleri olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Çin kaynaklarının Gök-Türkler hakkında verdiği bilgiler ile de örtüşmektedir. Bölgede 30'un üzerinde metalürji merkezi keşfedilmiştir. Demir kaynakları ve maden fırınları Chuiya-Kuray

¹⁶⁵ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.89; Abdulkahhor Saidov vd., a.g.m., s.16; Emel Esin, "Ahsîkes", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, s.180-181, Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev: Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2008, s.199.

¹⁶⁶ Baykara, a.g.m., s.88-89.

¹⁶⁷ Bolat E. Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, Çev: Mehmet Kıldıroğlu ve Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.101-103; İdrîsî, a.g.e., Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.108.

adlı yerleşim yerinde yoğunlaşmaktadır. Bölgedeki maden eritme fırınlarından bazıları sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Fırınlardaki çukurların, demir cüruflarının çıkarılmasını ve demircilerin eritme esnasında çalışma alanına girmesini kolaylaştırdığı görülmektedir. Maden eritme fırınlarının tamamı bacalı türdedir ve fırınlarda 120-150 cm. arasında çukurlar bulunmaktadır. Demircilerin çalışma alanları 105-150 cm. uzunluğunda, 35-65 cm. genişliğinde ve 200 cm. varan yüksekliktedir. Fırının duvarları taşlar ve kayalarla örülmüştür. Üst kısımları ise kilden kalın bir tabakayla inşa edilmiştir. Çalışma alanından cüruf boşaltma işini kolaylaştırmak için fırının zemini ileri doğru eğimli bir şekilde tasarlanmıştır. Demirin eritilebilmesi için gerekli olan sıcaklığı sağlamak üzere körükler ile ocağa hava pompalandığı görülmektedir. Körüklerde 2.5-4 cm. çapında, 8 ilâ 11 arasında değişen küçük borular bulunmaktadır. Çalışma alanındaki duvar, zeminden 100 cm. yukarıya kadar ulaşmaktadır. Buradan 45-50° eğimli bir açıdan dışarı çıkılmaktadır. Bazı fırınlarda ise doğal olarak rüzgâra açık bölgelerde inşa edildiklerinden körüklere ihtiyaç duyulmamaktadır.¹⁶⁸

Demir kaynakların, fırınlar, yakıtlar ve cüruflar üzerinde yapılan incelenmelerde Gök-Türk döneminde demirin süngerimsi külçeler halinde (blooming tekniği) işlendiğini göstermektedir. Bu demir kaynağından demirin ergitilmesi şeklinde olmaktadır. Bu işlem özetlenecek olursa: Özel olarak hazırlanan ham demir ve kömür karışımı, ocağın içine sürülmekteydi. Eritme işleminde, yanan kömür yüksek derecede sıcaklık oluşturmaktaydı. Bu şartlar altında, demir oksitlerinin oluşturduğu demir kaynağı kimyasal olarak değişime uğramaktaydı. Kimyasal reaksiyon sonucu demir oksitlerinin bir kısmı demir madenine indirgenmekteydi. Bu demir, ufalanabilir bir demir süngeri olarak, ayrı parçalar halinde şekillenmekteydi. Bu işlemin en önemli kısmı, fırındaki çalışma alanı içerisindeki sıcaklığı 1000°C'nin üzerine çıkarmaktı. Genellikle ocakların yüksekliğinin yetersizliği (1 m) sebebiyle erken külçeleşme gerçekleşmekteydi. Ancak, demir talebindeki büyük yükseliş sebebiyle Altay'daki demirciler üretimi artırmak için fırının hacmini artırmak gibi çeşitli yollar denemişlerdir. Bu türde bir değişiklik ancak çalışma alanının uzunluğunu, genişliğini ve yüksekliğini artırarak yapılabilirdi. Çalışma alanının yüksekliği arttıkça, diğer

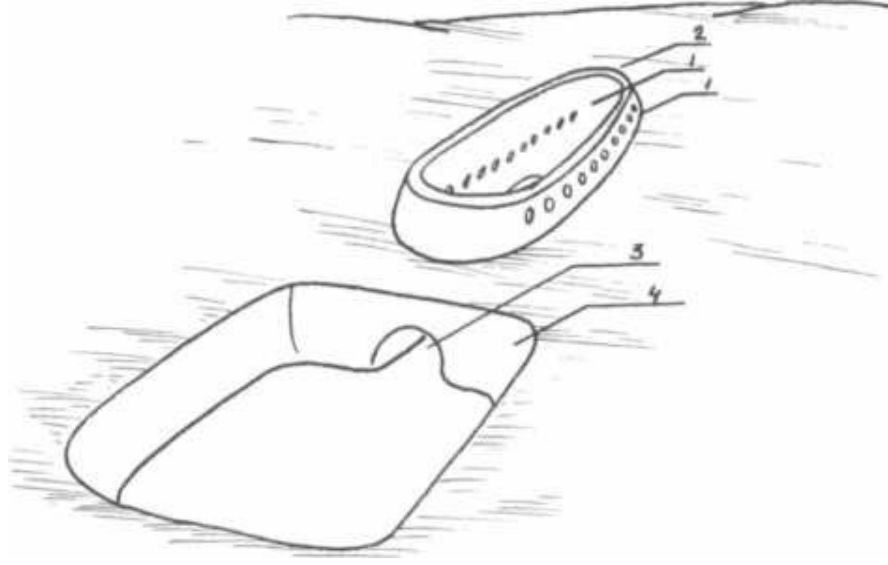
¹⁶⁸ Ziniakov, a.g.m., s.86.

şartlar eşitlenmekte, demiri eritmek için gerekli olan yüksek sıcaklık sadece alanın alçak kısımlarında kalarak hem rahat bir çalışma ortamı hem de amaçlanan yüksek sıcaklık elde edilmekteydi. Zira çalışma alanının geri kalan kısmında sıcaklık önemli ölçüde düşük olmaktadır. Dolayısıyla, fırına yüklenen ham demir, çalışma alanının altına taşınana kadar, uzun süre boyunca, 1000°C'nin altındaki bir sıcaklıkta kalmaktaydı. Bu şartlar altında, demir oksitleri azalmaya başlamaktaydı. Sıcaklık 1000°C'nin üstüne çıkmadan önce, demir oksitleri tamamen temizlenerek demir madeni ortaya çıkmaktaydı. Böylece, demir, cüruf ve demir oksitleri gibi diğer gereksiz elementlerden arınmış şekilde, üretime hazır hale gelmekteydi. Uzun süre karbonlamaya maruz kalan demir, yaklaşık olarak %4 karbon içeriğiyle kolayca eriyerek dökme demir olarak işlenmekteydi.¹⁶⁹

Altaylı usta demirciler maden eritme fırınlarının üretim sınırlarını aşmak için ocakların üretim seviyesini artıran yepyeni bir körük sistemi geliştirmişlerdir. Bu icat körüklerdeki havayı çeken boruların fırının altında değil, yaklaşık 100 cm. yükseklikte yerleştirilmesine dayanmaktadır. Bu durum fırındaki bacanın ciddi derecede yükselmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda körüklerdeki havayı çeken boruların sayısı 22'ye yükseltilmiştir. Bütün bu değişikliklerle erime için gerekli sıcaklık ve çalışma alanının tamamına hava dağıtımı sağlanmaktaydı. Sonuç olarak, Altay bölgesindeki maden eritme ocaklarında çalışma alanının hacminin artırılması (1 m³) o dönem için büyük bir başarıdır. Altaylarda demir eritme işlemi eşsiz bir fırın teknolojisiyle yapılmaktaydı. Çalışılan dönemde, Altay bölgesinde demir, demir oksitlerinin madenden arındırılmasıyla, sadece süngerimsi külçe halinde çıkarılmaktaydı. Altay bölgesindeki üretimi diğer bölgelerle karşılaştırdığımızda bölgenin üretim kapasitesinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Ziniakov, a.g.m., s.86-89.

¹⁷⁰ Ziniakov, a.g.m., s.99.

Şekil 1. Metal Üretim Tesisi; (1) Körük, (2) Maden eritme fırını, (3) Cüruf taşıma yolu, (4) Fırının önünde cüruf ve demir taşımaya kolaylaştıran çukur.¹⁷¹

Arkeolojik ve etnografik malzemeler bütün demir üretim işleminin, cevherin hazırlanması ve uygun şekilde eritilmesi şeklinde, iki aşamada gerçekleştiğini göstermektedir. Cevherin hazırlanması ya da zenginleştirilmesi, cevherdeki gereksiz elementlerin temizlenmesi ve sonra temiz cevherin küçük parçalara ayrılması yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Cevherin eritilmesi ise fırının önceden ısıtılmasıyla başlamaktaydı. Ardından körüklerin hava borularının uçlarının olduğu seviyeye kadar fırına kömür dökülmekteydi. Daha sonra iyice sıkıştırılarak yakılmaktaydı. Bacanın üst kısımları kat kat cevher ve kömürle dolmaktaydı. Altay bölgesinde demir üretiminde hiçbir şekilde erimeyi hızlandırıcı bir madde kullanılmamaktaydı. Eritme işlemi boyunca, demir ve cüruf yatakları düzenli olarak boşaltılmaktaydı. İşlem istenen maden miktarına göre birkaç saatten birkaç gün ve geceye kadar devam edebilmekteydi. Eritme işlemi bittikten sonra, fırında süngerimsi bir külçe haline gelen demir, özel bir çubukla karıştırılmakta ve cüruftan temizlenmesi amacıyla sıkıştırılmaktaydı. Bundan sonra ahşap bir çekiç ya da tokmakla dövülmekte ve bir an önce örsün üzerine konulmaktaydı. Cüruflar üzerinde yapılan incelemelerde demir eritme işleminin yeterli sıcaklıkta (1300°-1600°C) yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bu yükseklikte bir sıcaklığa erişmek için aşırı fiziksel kuvvet ve demircilik konusunda muazzam bir tecrübe gereklidir. Metalürjistler sadece deneysel bir tecrübe ile bu süreci

¹⁷¹ Ziniakov, a.g.m., s.89.

yönetmekteydiler. Öyle ki, demirci, cürufun boşaltılma anını, havanın fırına üflenme hızını, fırına verilecek kömür ve cevherin miktarlarını belirlemek; sonra da eritme işlemi sırasında çıkması muhtemel sorunları çözmek durumundaydı.¹⁷²

Altaylı ustaların dövme demir üretimi, alıcıların temel ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeydeydi. Demircilerin hünerlerini görmek üzere Altay bölgesindeki 43 yerleşim yerinden alınan 216 demir eşya incelenmiştir. Bu eşyaların hepsi beş başlık altına toplanmaktadır: Âletler, silahlar, at koşum takımları, mutfak eşyaları ve kıyafet süsleri. Yapılan incelemeler sonucunda VI-X. yüzyılda Altay Türklerinin demir ve çelik gibi ürünlerinin özgün olduğu görülmüştür. İncelenen dönemde metalürji alanında kademeli olarak bir gelişim olduğu saptanmıştır. Bilindiği üzere, çelik sertlik açısından demirden daha üstündür. Dahası, bu üstünlük tavlama işleminden sonra daha da artmaktadır. Demir dövmenin temel zorluğu metal üzerinde çalışırken sıcaklığın en uygun derecede tutulmasıdır. Bu sıcaklığın derecesi çalışılan metalin içeriğindeki karbon miktarına bağlı olarak değişmektedir. Bu yüzden, demir ancak 900-1300°C’de dövülebilirken, yüksek karbon içeren çelik 775-1050°C’de dövülebilmekteydi. Sıcaklık düzeni bozulduğunda üretilen metalin kalitesi ciddi oranda bozulmaktaydı. Araştırmalar Altaylı demircilerin gerekli sıcaklık düzenini metalin akkor halinde rengine bakarak sağladıklarını göstermektedir. Zaten Ortaçağ şartlarında bu durum en uygun kontrol şeklidir. Bu da uzun süren deneyler sonrası edinilen muazzam bir tecrübenin sonucudur. Ürün üzerinde uygulanan son işlemler sıkıştırma ve parlatmadır. Bunlar metal soğuk iken yapılmaktaydı. Bıçak, kılıç, balta, mızrak ve ok uçları gibi temel ihtiyaç maddelerinde bu yöntem uygulanmaktaydı. Sıkıştırma ve parlatma işlemi Ortaçağ boyunca Altay’daki kurganlarda bolca bulunan kumtaşından üretilen çubuklarla yapılmaktaydı.¹⁷³

Altay bölgesinde demircilik faaliyetleri ile ilgili tarihi bilgiler Gök-Türk çağında başlamaktadır. Bölge tarihinin ilk dönemlerinde demircilik faaliyetleri ile ilgili ise tarihi kaynaklar sessiz kalmakta, arkeolojik araştırmalar devreye girmektedir. Arkeolojik buluntulara göre Altaylar çok eski zamanlardan beri önemli bir metalürji merkezidir. Coğrafi imkânların orada yaşayan insanların kişiliği ve ekonomik uğraşları üzerindeki tesiri göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla kadim Türk yurdu olan

¹⁷² Ziniakov, a.g.m., s.89-90.

¹⁷³ Ziniakov, a.g.m., s.91.

Altaylar, Türklerin demirci bir millet olmasında son derece etkili olmuştur. Tarihin her döneminde çağının ötesinde, gelişmiş bir metalürji tekniğine sahip olan bölge, stratejik öneme haiz demir ürünlerinin dağıtım merkezi vazifesi görmüştür. Kaldı ki demircilik ile ilgili tarihi bilgilerin Gök-Türk çağında belirmesi ve bu dönemde Türklerin oldukça mahir demirciler olarak anılması da Türklerin zaman geçtikçe bu işte daha da ustalaştıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Nasıl Orhun Abideleri'nin dilini inceleyen uzmanlar, abidelerdeki dilin olgunlaşmış bir dil olduğunu, bunun ancak o dilin uzun zamandır kullanılmasıyla mümkün olabileceğini belirtiyorlarsa aynı durum demircilik için de geçerlidir. Gök-Türk döneminde çağdaşlarının ötesinde teknolojiye sahip meşhur demirciler olarak anılan Türklerin, bu uzmanlığa erişebilmesi için tarihlerinin en eski dönemlerinden itibaren demircilik ile iştiğal ettikleri düşünülmelidir. Arkeolojik veriler de milâttan önceki devirlerden beri Türklerin, Altaylar başta olmak üzere, çeşitli coğrafyalarda demircilikle uğraştığını ortaya koymaktadır. Altaylardan dünyanın dört bir yanına yayılan Türkler, burada elde ettikleri demircilik bilgisini gittikleri her yerde kullanmışlardır. Altayların yanı sıra, Güney Sibirya-Yenisey bölgesi, Maveraünnehr ve Doğu Türkistan da kadim Türk yurtları olmalarının yanı sıra yeraltı kaynakları sebebiyle önemli birer metalürji merkezidirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DEMİR

Türklerin demirciliği ile ilgili maddi delilleri ortaya koyduktan sonra sıra en önemli olan kısma, yani demirin ve demirciliğin Türkün ruhî dünyasında yarattığı algıyı tasvir etmeye gelmiştir. Türkler demiri sıradan bir maden, ekonomik uğraş ya da savaş aracı olarak görmemişlerdir. Demir, Türkün günlük hayatının bir parçası olmuş, onun kültürüne ve inancına işlemiştir. Türkler tarafından kutsal kabul edilen demir, Türk inancının her zerresinde kendini göstermektedir. Bu bölümde anlatılacak inanç ve uygulamaların her Türk boyu için ortak olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Zira Türk boyları eski dünyanın üç kıtasını da kapsayan çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, buralarda farklı kültür ve inançlar ile etkileşime geçmişlerdir. Dolayısıyla Türk boylarının hepsinde ortak inanç ve uygulamaların olması beklemek beyhude olacaktır. Buna rağmen yukarıda “Demirci Türk Boy ve Devletleri” ile ilgili bölümümüzde de anlattığımız üzere, hemen hemen bütün Türk boylarında demire verilen önem üst düzeydedir. Demir kutsal bir maddedir, demircilik kutsal bir meslektir. Bu sebeple demiri ve demirciliği içeren farklı inanç ve uygulamalar aktarılarak konu ile ilgili genel bir fikir vermek amaçlanmıştır. Türk inancında demirin rolünü anlatmadan önce “İslâmiyet öncesi Türk inancı nedir?” sorusunun cevabı verilmelidir.

1. İSLÂMIYET ÖNCESİ TÜRK İNANCI VE DEMİR

Kimilerine göre eski Türkler, bozkurt ata efsanesinden yola çıkılarak *Totemist*, kimilerine göre de eski Türk inancına sızmış bazı unsurlar dolayısıyla *Şamanist* ilân edilmişlerdir. Totemizm ile ilgili görüşün ortaya çıkmasındaki en önemli sebep Çin kaynaklarında daha önce Gök-Türklerle ilgili olarak aktardığımız bozkurt ata efsanesidir. Türklerin kurttan neşet ettiği yönünde efsanevi bilgiler bulunduğu doğrudur. Hatta Çin kaynaklarında bir boyun Türklerden olmadığını belirtmek için “kurttan türeyen kimselerden değildirler” ifadesi dahi kullanılmaktadır. Ancak Türkler kurdu ata olarak bilip, ona saygı duydukları halde asla kurda tapmamış ve ibadet etmemişlerdir.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.67, 86; Totemizm ile ilgili diğer iddialar ve cevapları için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s.9-21.

Şamanizm meselesine gelecek olursak, Rus araştırmacılar başta olmak üzere eski Türk dininin Şamanizm olarak adlandırılması bazı ilim adamları arasında yaygındır.¹⁷⁵ Bu araştırmacılardan etkilenen bazı Türk ilim adamları da eski Türk dininin Şamanizm olduğu yönünde iddiaları destekleyen yayınlar yapmışlardır. Ancak Şamanizm başlı başına bir din olmaktan ziyade, ruhlara ve cinlere kumanda etmek, gelecekte haber vermek, hastalıkları iyileştirmek vb. işlevleri olan bir sihirdir. Şamanizm'in en önemli özelliklerinden biri hemen her dinin içerisine bir virüs gibi sızabilmesi ve girdiği dinin özelliklerine bürünüp kendini gizleyebilmesidir. Örneğin eski Türk inancının önemli bir parçasını oluşturan *yer-su, atalar kültü, demircilik* vb. unsurlar Şamanizm'in bu özelliği sebebiyle zaman içerisinde Şamanik bir kimlik kazanmışlardır. Şamanizm bu yöntemleri etkin olduğu hemen her coğrafya ve kültür üzerinde uygulamıştır. Bu şekilde eski Türk inanç özelliklerini de yavaş yavaş bünyesinde işlemiş ve eski Türk dini kisvesine bürünmüştür.¹⁷⁶ “Eski Türk dini Şamanizm'dir” demek ne kadar yanlışsa, Türk inancını anlatırken bu inancın içine yerleşmiş bulunan Şamanizm'i yok saymak da aynı derecede yanlış olacaktır. Özellikle demircilik ile Şamanizm arasında çok sıkı bağlar bulunmaktadır. Bazı Türk boylarında demirciler ile Şamanlar bir görülmektedir. Şamanizm'in evren telâkkisinde demir ve demircilik ile ilgili unsurlar ön sırada yer almaktadırlar.

İslâmiyet öncesi geleneksel Türk inancı *Gök-Tanrı* inancı olarak tanımlanmaktadır. Gök, erişilmezliği sebebiyle Türkler ve daha birçok kavim tarafından kutsal kabul edilmiştir. Bu kutsiyet Türk dinine de sirayet etmiş ve Gök, Tanrı'nın mekânı olarak tasavvur edilmiştir. Türklerin inancı da Gök-Tanrı dini olarak adlandırılmıştır. Orhun Abideleri'nde “Türk Tanrısı” olarak adlandırılan Gök-Tanrı, Türklerin bütün meseleleriyle ilgilenmekte, beyleri hakan yapmakta, vezirlere bilgelik vermekte ve savaşlarda zafer nasip etmekte olup Türkler açısından millî bir Tanrı vazifesi görmektedir. Dolayısıyla eski Türk dininin temeli tek yaratıcı olan Gök-Tanrı'ya dayanmaktadır. Gök-Tanrı kutsal kabul edilen varlıkların başında ve hepsinin üstünde kabul edilmekteydi. Türkler her yılın beşinci ayının ortasında Gök-Tanrı'ya

¹⁷⁵ W. Radloff ve A. Anohin bu araştırmacılar arasında öne çıkmaktadırlar.

¹⁷⁶ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.33-36.

şükranlarını göstermek amacıyla kurban kesmekteydiler.¹⁷⁷

Eski Türk dininin en önemli unsuru Gök-Tanrı olmakla birlikte, bu dinin bünyesinde atalar kültü ve yer-su inancının da var olduğu belirtilmişti. Gök-Tanrı'dan sonra eski Türk dininin en önemli tamamlayıcı unsuru da *yer-su* inancıdır. Orhun Abideleri'nde de "İlteriş Kağan'ı hükümdar yapan" güçler zikredilirken *yer-sular* Gök-Tanrı'dan sonra en etkili güç olarak anılmaktadırlar. Eski Türkler doğada bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanır ve bunları kutsal kabul ederlerdi. Türkler arasında dağ, tepe, kaya, deniz, ırmak, ağaç, orman, ay, yıldız, güneş, demir, kılıç vb. öğelerin her birinin birer ruha sahip olduğu düşüncesi hâkimdi. Bir örnek vermek gerekirse Ötüken ormanı abidelerde kutsal bir mekân olarak anılmakta ve orada durulduğu müddetçe Türklerin her türlü beladan uzak olacağı inancı vurgulanmaktadır. Özellikle Sibiryaya ve Altay bölgesinde yaşayan Türk boyları arasında *yer-sular* inancı yaygındır. Bu bölgelerde yer-su içerisine giren unsurların ruhlarının insanları anladığı ve koruduğuna inanılmakta, onları memnun etmek için kurbanlar sunulmaktadır.¹⁷⁸

Türklerce kutsal kabul edilen demir de *yer-sular* arasında bulunmakta ve yer unsuru sayılmaktadır. Bunun en önemli sebebi şüphesiz Türklerin yaşadığı coğrafyada bol miktarda demir madeni bulunmasıdır. Demirin kutsallaştırılması demirciyi de toplum nezdinde saygın bir konuma yükseltmiş ve demirci de bu kutsiyetten payına düşeni almıştır. Eski Türklerde demir ibadetlerinde kullandıkları dini bir unsurdur. Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıktığı üzere Türklerde kutsal kabul edilen bir kılıç bulunmaktaydı. İskitlerden itibaren varlığı takip edilebilen bu kutsal kılıçla ilgili kaynaklar çeşitli kurban törenleri tasvir etmektedirler. Büyük Hun Devleti döneminde Ötüken'de yapılan kutsal kılıca kurban törenleri devlet bölündükten sonra Kansu civarındaki Ku'ts'ang'da devam ettirilmiştir. Bu konu ile ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında yer almaktadır. Hunlar arasında bulunan Çinli memurların naklettiği bu olayda Hun Şanyüsü Gök-Tanrı'ya beyaz bir at kurban etmiş ve bu atın kanını Hunlarca kutsal kabul edilen *Ching-lu* kılıcıyla karıştırmıştır. Aslında demir yer

¹⁷⁷ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.42; Ergin, *Orhun Abideleri*, s.13, 67, ; René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu: İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları*, Çev: İsmail Mangaltepe, Ötüken, İstanbul 1999, s.153-154; Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.23; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.98.

¹⁷⁸ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.26, 42-46; Ergin, *Orhun Abideleri*, s.3, 5, 13, 17; Mihaly Hoppal, "Sibiryaya Şamanizminde Doğa Tapınımı", Çev: Gürbüz Erginer, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XLI, S. 1, Ankara 2001, s.212-213.

unsuru olmasına rağmen, burada kullanılan Ching-lu kılıcı muhtemelen gök menşeli demirden üretilmiş bir kılıç olduğu için göğe kurban töreninde kullanılmıştır. İki tarafı keskin kısa bir kılıç olan Ching-lu'nun zaman içerisinde göğün dokuz katından birinde bulunan bir ruh haline geldiği ve Türkler tarafından kutsal kabul edildiği düşünülmektedir. Küçük bıçak anlamında Teleüt Türklerindeki *kyngiak* ve Doğu Türkistan'daki *gingrak* kelimelerinin bu kutsal kılıçla ilgili olduğu sanılmaktadır.¹⁷⁹ Herodot, İskitlerin kutsal kabul ettiği bir kılıçtan bahsetmektedir. Bu kılıç zaman içerisinde Avrupa Hun hükümdarı Attila'ya kadar ulaşmıştır. Tebaası üzerinde büyük bir etkisi bulunan bu silahı ele geçirdikten sonra Attila'nın özgüveni artmış ve dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından kendisine bahşedildiğine inanmıştır.¹⁸⁰

Eski Türklerde ahiret inancı bulunduğu için, ölümü ruhun bedenden uçması olarak algılamışlar, ancak bir son olarak görmemişlerdir. Ölümden sonra ruhun yaşadığına inandıkları için de ölmüş atalarının ruhlarının kendilerini korumaya devam ettiğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla bu durum eski Türklerin ibadetlerini de şekillendiren bir unsur olmuştur. Çin kaynaklarında açıkça belirtildiği üzere Türkler her yıl hükümdarları önderliğinde ilk çıktıkları yer olan atalar mağarasına giderek atalarının ruhuna kurbanlar sunmaktaydılar. Hunlardan beri izi sürülebilen bu gelenek Tabgaçlarda ve Gök-Türklerde de görülmektedir. Bu bilgi eski Türk dininin anlaşılması açısından olduğu kadar, eski Türklerin demirciliği ile ilgili ipuçları sunması açısından da önemlidir. Zira atalar kültü ve atalar mağarasında kurban kesme geleneğinin kökenleri hakkında kafa yorulduğunda bu mağaranın aslında bir demir madeni olduğu düşüncesi kuvvet kazanmaktadır.¹⁸¹

Türkler tarihlerinin en eski dönemlerinden beri demircilik ile uğraşmışlardır. Türklerde tamamen demir ve demircilik üzerine kurulu Ergenekon gibi bir destanın varlığı da bilinmektedir. Destanların birebir tarihi gerçeği yansıttığı da düşünülemez ancak muhakkak ki destanlar gerçeklikten izler taşımaktadırlar. Bütün bu bilgiler doğrulduğunda atalar mağarasının aslında bir demir madeni olduğu, burada meydana

¹⁷⁹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.97; Yaşar Çoruhlu; *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000, s.35-36.

¹⁸⁰ Herodotus, *Histories*, C. II, İng. Çev: A. D. Godley, Loeb Classical Library, London 1928, s.261; Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.53.

¹⁸¹ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.23; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.98; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.21; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.80; Denis Sinor, *a.g.m.*, s.295-296.

gelen bir kaza sonucu madenin çöktüğü ve içerisinde bulunan herkesin öldüğü, dolayısıyla Türklerin her yıl bu acı olayı anmak ve atalarının ruhlarını şad etmek amacıyla bu madene giderek kurbanlar kestikleri fikri bize oldukça mantıklı gelmektedir. Türklerde demirciliğin hükümdar mesleği olduğu ve atalar mağarasında yapılan törenlerin hükümdar önderliğinde gerçekleştiği göz önüne alındığında, Türklerin hükümdar ailesinden birilerinin de bu feci kazada ölmüş olması mümkündür.

1.1.ŞAMAN İNANCI VE RİTÜELLERİNDE DEMİR

Şamanizm dünyada çok farklı coğrafyalarda farklı özelliklerde görülebilen, konumuz açısından özellikle Sibiry ve Altaylardaki Türk boyları üzerinde etkili olan, her türlü dini kisveye bürünebilen bir kültürdür. Türkler açısından bakıldığında eski Türklerde bulunan atalar kültü, yer-su inancı ve demircilik gibi çeşitli unsurlarının içerisine sızarak kendine yaşam alanı açmıştır. Her ne kadar eski Türk dininin Şamanizm olduğu yönündeki iddiaları reddetsek de bu dine sızmış olan ve konumuz açısından zengin malzeme sunan Şamanizm'i irdelemek bizim açımızdan bir mecburiyet olmuştur. Şamanizm-Demircilik ilişkisi özellikle Sibiry ve Altay Türk boylarının inanç, ritüel ve kozmolojilerinde kendini göstermektedir.

Şamanizm ile demircilik arasında çok sıkı ilişkiler bulunmaktadır. Araştırmalar sonucunda bu ilişkinin başlangıcının Hunlar dönemine kadar götürülebildiği görülmüştür. Şamanlar da demirciler gibi ateşe hükmettikleri için bu iki güç Türkler tarafından bir bütünün iki yarısı olarak algılanmıştır. Şamanizm'in bazı ritüellerinin doğrudan yahut dolaylı yollardan demirciliğe ait eylem, âlet ve simgeleri içermesi de Şamanizm ve demircilik arasındaki ilişkinin boyutunu gözler önüne sermektedir. Şamanlar ve demirciler arasındaki ilişkiler Türklerin sözlü geleneklerinde de yoğun olarak kendini göstermektedir. Bu konu ile ilgili çok miktarda destansı şiirler bulunmaktadır. Bunlar şaman dua ve yakarışlarında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yakut Türklerinin bazı atasözleri de şaman-demirci ilişkisini ortaya koymaktadır. Yakutların "demircilerle şamanlar aynı yuvadandır" atasözü ile "ilk demirci, ilk şaman ve ilk çömlekçi öz kardeşiler" meseli, demirciler ile şamanın bir olduğuna yönelik inancı yansıması bakımından, "bir şamanın karısı saygıdeğer, bir demircinin karısı hürmete lâyıktır" atasözü ise bu işlerin ailevi meslekler olması ve demirci ile şamanın hem kendilerine hem de ailelerine sağladığı toplumsal konumu göstermesi açısından

ilginçtir.¹⁸²

Demirci ve şamanın önem açısından sıralaması içinde bulunulan kültüre göre değişmektedir. Esasen Şamanist toplumlarda demirci şamandan sonra gelmektedir. Bazı Türk boylarında demirci şamanlar olarak ayrı bir zümre bulunsa da Yakutlar gibi, demirciliği ata mesleği olarak görüp sonradan Şamanist etkiye maruz kalan çoğu Türk topluluklarında şaman demirciden sonra gelmektedir. Yakutlara göre demirci ile şaman kardeşlerdir, ancak onlar demircinin büyük, şamanın küçük kardeş olduğuna inanmaktadırlar. Yakutlar demircilere de şamanlar gibi hastalıkları iyileştirme gücü atfetmektedirler, ancak demirci, şamanın aksine ruhların yardımıyla değil, doğal yollardan, kendi araçlarıyla şifa vermektedir. Ayrıca demircinin koruyucusu demirdir ve demirci koruyucusu konusunda kimseye muhtaç değildir. Burada bahsedilen sadece maddi bir unsur olarak silah üretimi değil, o silahlara işlenen sihirdir. Çünkü demircilik tarihin ilk döneminden beri büyülü bir iş olarak görülmüştür. Bu sebeple demircinin ölümünün şamanın elinden olamayacağı inancı hâkimdir. Zira dokuzuncu kuşaktan bir demirci doğüstü güçlere sahip olmaktadır. Dolayısıyla şamanın hükmettiği ruhlardan korkmasına gerek yoktur ve bu güçle şaman giysisini süsleyen demirleri dövmeye cesaret edebilmektedir. Şaman davulu gibi demircinin âletleri de kutsaldır. Demircinin her âletinin koruyucu bir ruhu vardır. Türklerde demirciliğin hükümdar mesleği olduğu da göz önüne alındığında demircilerin şamanlar karşısında hem maddî hem de manevî açıdan üstün görüldüğü daha iyi anlaşılmaktadır.¹⁸³

Demircilerde de şamanlarda olduğu gibi ak ve kara ayrımı vardır. Eldeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu demircilik ve şamanlık arasında meydana gelen bir etkileşimin sonucudur. Çünkü demirin gökten indirilmesi ve demirciliğin insanlara öğretilmesinin menşei hem Ak-Demircilere hem de Ak-Şamanlara atfedilmektedir. Ak-Demircilerin karşısında Kara-Demirciler olduğu gibi Ak-Şamanların karşısında da Kara-Şamanlar bulunmaktadır. Ak rengi Türk kozmolojisinde iyiliği, kara rengi ise tam tersi olarak kötülüğü temsil etmektedir. Dolayısıyla Ak-Demirciler ve Ak-

¹⁸² Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.82; Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.86-89, 93; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.84; W. G. Sumner, "The Yakuts", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, C. XXXI, 1901, s.104; İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda", s.231.

¹⁸³ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s.86-87, 90-91; Findley, *a.g.e.*, s.17; Fuzuli Bayat, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken, İstanbul 2010, s.37-38; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.84.

Şamanlar iyiliğin, Kara-Demirciler ve Kara-Şamanlar kötülüğün hizmetkârı olarak tasavvur edilmişlerdir. Ak-Şamanlık Altay ve Kuzey Türkleri arasında yaygın olup, esasında Türk özü gösteren bir inanıştır. Gökten demiri getirdiklerine inanıldığı için daha önce de belirtildiği üzere bunlar ayrı bir zümre teşekkül ettirmişler ve “demirci şamanlar” olarak anılmışlardır. Ancak Kara-Şamanlığın gelişimi farklılık göstermektedir. Önceleri sadece kadınlardan oluşan Kara-Şamanlar, zamanla Şamanizm ile Demircilik arasında gelişen sıkı ilişki sebebiyle erkek egemen bir topluluk haline gelmiştir. Bunda Şaman kıyafetlerinde bulunan metallerin demirden üretilmesi ve demirciliğin de tamamıyla bir erkek mesleği olması etkili olmuştur.¹⁸⁴

G. V. Ksenofontov’un Yakutlardan derlediği bir inanca göre şaman daha doğumundan itibaren demir ile iç içedir. Şöyle ki kuzeyde, kötü hastalıkların cirit attığı bir yerde büyük bir ağaç¹⁸⁵ vardır. Bunların dalları arasında şamanların doğduğu ve yetiştirildiği yuvalar bulunmaktadır. Şamanlar yetenek ve güçlerine göre ağacın alt, orta veya yüksek kısmındaki dallarda yetiştirilmektedir. Bu ağaca kartal görüntüsü arz eden demir tüylü bir kuş konarak yumurtlamakta, yine şamanın yeteneği ve gücüne göre 1 ilâ 3 yıl arasında kuluçkaya yatmaktadır. *Vahşi ana* adıyla bilinen bu kuş, şamanı eğitmesi için onu *Bürgestey Udagan* adlı kadın şamana vermektedir. Kadın şaman onu demir bir beşiğe yatırarak sallamakta ve kan pıhtısıyla beslemektedir.¹⁸⁶ Şamanın doğumuyla ilgili bu Yakut efsanesi “demir tüylü kuş” ve “demir beşik” unsurları sebebiyle konumuz açısından önemlidir. Bilindiği üzere kartal başta olmak üzere bazı yırtıcı kuşlar Türkler tarafından ongun olarak kabul edilmekte, dolayısıyla bu kuşlar Türk mitolojisinde önemli yer kaplamaktadırlar. Bu efsanede kartal benzeri bir kuş demir tüylü olarak tasvir edilmiştir. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere, Şamanizm’de kötü ruhları kovmanın en etkili yolu gürültüdür. Buradaki demir tüylerin her kanat çırpışta çıkardığı seslerle kötü ruhları kovduğu malumdur. Ayrıca şamanizm inancında şamana yardımcı bazı ruhlar bulunduğu, Türk şamanlığında bu ruhun genelde kartal olarak görüldüğü bilinmektedir. Bundan dolayı Türk şaman

¹⁸⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, s.382, 437; Bayat, *a.g.e.*, s.36-38; Elvin Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s.11-14, 22-25.

¹⁸⁵ Türklerde, hayat ağacı vb. kültler yaygındır. Ağaç kültü *yer-su* zümresine dâhildir.

¹⁸⁶ Gavril Vasilyeviç Ksenofontov, *Yakut Şamanlığı*, Çev: Atilla Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2011, 69.

kıyafetlerinde kuş tipi öne çıkmaktadır.¹⁸⁷ Türk şaman kıyafetlerinde bolca bulunan demirler de *vahşi ananın* kanatlarının temsilcisidir. Bu demirler çıkardıkları seslerle kötü ruhları uzaklaştırmaktadırlar. Şamanın yatırıldığı demir beşik ile ilgili kaynaklarda ufuk açıcı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bunun demirin kaynağı ve insanların beşiği olan yeryüzünü simgelemesi mümkündür.

Demir, şaman dua ve ritüellerinin vazgeçilmez bir unsurudur. Burada önemli bir husus dikkatimizi çekmektedir. Bilindiği üzere İslâmî anlayışta Hz. Davud demircilerin piri olarak görülmektedir.¹⁸⁸ Nispeten geç döneme ait bilgiler olsa da Şamanist etkiye maruz kalan kuzey bölgelerindeki Türk boylarında da Hz. Davud demircilerin koruyucusu olarak addedilmektedir ve dualarda, yakarışlarda Hz. Davud'un adı anılmaktadır. Kazak ve Kırgızlarda yapılan şaman ritüellerinde geçen bir dua bu durumu özetler niteliktedir: “Kurban olayım ey *Tanrı*, sen işimi rastgetirsen ben buradayım. Havadan (gökten) kömür düşüren (indiren) ateş yakmadan demir tavlıyan, körüğü “baf, baf” ses çıkaran, çekici, örsü “çak, çak” eden *Er Davut* pirim sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım!”¹⁸⁹

Türk kültüründe demirci ile şaman arasındaki ilişki o kadar sıkıdır ki; zaman zaman demircinin çalışma atölyesi olan demirhanenin şaman ritüelleri için ibadet yeri olarak kullanılması bu durumu en iyi şekilde ortaya koyan bir örnektir. Yine Kırgızlara ait bir şaman duasında “Demir Ruhı”na selâm verilerek, ona, “demir tuğlu büyük bir ordu toplaması” için yalvarılmaktadır.¹⁹⁰ Bütün bunlar şamanların demire ve demirciye ne kadar saygı ve ihtiyaç duyduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şaman ile demir arasındaki ilişki şamanlığa adım atıldığı andan itibaren başlamaktadır. Şamanlık bilgi ve yeteneği ırsî olarak babadan oğula geçmektedir.

¹⁸⁷ Mihály Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, Çev: Bülent Bayram vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s.26; Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev: İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.277; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.38; Eliade, *Demirciler ve Simyacilar*, s.87; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.63-65.

¹⁸⁸ “Andolsun, Davud’a tarafımızdan bir lütf verdik... ‘Bütün vücudu örtecek zırhlar yap, işçilikte de ölçüyü tuttur’ diye demiri ona yumuşattık.” *Kur’an*, Sebe Sûresi, Ayet 10-11.

¹⁸⁹ Eliade, *Demirciler ve Simyacilar*, s.87; İnan; *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.123, 142. Kazakistan-Özbekistan sınırında, Sarıağaç mevkiine yakın bir yerde Hz. Davud (as.)’a ait olduğuna inanılan bir makam mevcuttur. Bölge halkı bu ziyaretgâhı “Er Davut Ata” olarak adlandırmaktadır. Hz. Davud demircilerin piri olarak görüldüğünden ziyaretgâha gelen herkes demir eşyalar yığına bir parça eklemektedir. Ali Yaman, “Türk Dünyasında Ziyaret Kültürünün Ortak Bazı Unsurları Hakkında”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 14, 2005, s.30.

¹⁹⁰ Eliade, *Demirciler ve Simyacilar*, s.87; Ögel; *Türk Mitolojisi*, C. II, s.116, dn.23.

Ancak şaman adayı olan genç, babası tarafından herhangi bir şekilde eğitilmemekte, hazırlanmamaktadır. Bu güç ya da hastalık ona sara nöbeti gibi birdenbire gelmektedir. Çeşitli haller içerisinde korkutucu bir biçimde kıvranan şaman adayı bu esnada kızgın demir, bıçak, iğne gibi eline geçen her şeyi yutmaktadır. Bu durum onun açısından bir güç gösterisidir. Zira bu süreç sonunda adaylıktan çıkıp şaman olan genç yuttuğu şeyleri olduğu gibi çıkararak rüştünü ispatlamış olmaktadır.¹⁹¹

Rus ilim adamları tarafından geç dönem Şamanizm'in tesirinde kalan Türklerin ritüelleri üzerinde yapılan araştırmalarda demirin şaman ritüellerinde çok önemli bir güç göstergesi olduğu saptanmıştır. Kızgın demire çıplak ayakla basıp üzerinde yürüyerek hasta uzuvları iyileştirmek, demir bıçakları hastanın vücuduna saplamak ve sonrasında hiçbir şey olmamış gibi iyileştirmek, kızgın demiri diliyle yalamak¹⁹² vb. şeyler şamanların ritüel esnasında yaptığı sıradan şeyler olarak göze çarpmaktadır.¹⁹³ Şamanist inançta Albastı denilen bir hastalık hali bulunmaktadır. Lohusa kadınlarda görülen bu hastalık, onlara musallat olan bir ruh olarak tasavvur edilmiştir. Albastının hedefi lohusa kadının ciğeridir. Bu sebeple lohusa kadını korumak için yapılan ritüellerde onun ciğeri yerine koyun ciğeri Albastıya sunulmakta ve kabul etmezse demir kılıçlarla tehdit edilmektedir. Çeşitli Türk boyları bu ruhu kovmak amacıyla demir silah ve âletler kullanmışlardır. Çünkü inanışa göre Albastı demirden ve demirciden korkmaktadır. Bu sebeple yeni doğum yapmış kadının yanına demir kılıç vb. silahlar bırakmak âdet haline gelmiştir. Albastı korkusu günümüz Anadolu Türklerinde dahi gözlemlenebilmektedir.¹⁹⁴

1.1.1. Türk Kozmolojisinde Demir

Kozmoloji; evrenin yaratılışı, işleyişi, yapısı gibi konularda insanların akıllarında canlanan düşünce ve tasavvurlar bütünüdür.¹⁹⁵ Türkler de diğer milletler gibi tarihlerinin ilk dönemlerinden itibaren evren hakkında çeşitli telâkkilere sahip olmuşlardır. Şamanist menşeli düşüncelerin hâkim olduğu birtakım inançları ihtiva

¹⁹¹ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009, s.34-35.

¹⁹² Geç dönem olmasına rağmen Afyonkarahisar merkezinde bulunan Demiryalayan Türbesi konu ile ilgilidir. Demir yalamak suretiyle keramet gösterdiğinden Demiryalayan namı ile meşhur kişi hakkında çok sayıda efsanevi rivayet bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elif Alakuş, *Afyonkarahisar Merkezde Yer Adlarına Bağlı Oluşan Efsaneler, Derleme-İnceleme-Metinler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2014, s.60-62.

¹⁹³ Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.66; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.111-113.

¹⁹⁴ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.110-111, 170-171.

¹⁹⁵ İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya 2011, s.22.

eden Türk kozmolojisinde demir çok önemli yer tutmaktadır.¹⁹⁶

Altay Türklerinin mitolojisinde Kayra Han her şeyin yaratıcısı olan Gök-Tanrı'nın yerini almaktadır. Kayra Han evrenin yaratılışı ve kıyamet gibi konularda başrodedir. Göğün on yedinci katında oturmakta ve dünyayı buradan idare etmektedir. İyi ruhların temsilcisi olan Ülgen'i ve kötü ruhların temsilcisi olan Erlik'i yaratan da odur.¹⁹⁷

İyilik ruhu olarak bilinen Ülgen'in gökyüzünün yedinci, dokuzuncu veya on altıncı katında yaşadığına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Burada önemli olan onun gökte yaşaması ve iyilik ruhu olarak görülmesidir. Ülgen'e ulaşmak ancak erkek şamanlara mahsus bir ayrıcalıktır. Onlar da ancak ritüel esnasında göğün beşinci katına, yani Demir Kazık'a kadar çıkabilmekte, burada *Utkıçı* denilen aracı ruha dertlerini ve niyazlarını anlatarak geri dönmektedirler.¹⁹⁸

Kötü ruhların temsilcisi olan Erlik, Ülgen tarafından yaratılmıştır. Erlik'in başında bulunduğu, korkunç şekillerde yaratıklar veya cinler olarak tasavvur edilen bu kötü ruhlar topluluğu insanlara her türlü kötülüğü, hastalığı ve nihayetinde ölümü musallat etmektedirler. Adeta bir dev boyutlarında, oldukça güçlü ve korkunç bir canavar olarak tasvir edilen Erlik, cehennemin üstünde yeraltının beşinci ya da dokuzuncu katında yaşamaktadır. Erlik kürek kemiği demirden yaratılmış bir ruhtur. Dolayısıyla Erlik ile ilgili birçok rivayette demir önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Demirden bir sarayda yaşayan Erlik'in silahı da yeşil demirden bir kılıçtır. Erlik'in bir rivayete göre yedi, bir rivayete göre ise dokuz demir başlı oğlu vardır. Demir başlı oğullarından birinin adı da Temir Han'dır. Erlik kötü ruhlar arasında asayişi sağlamak ve anlaşmazlıkları gidermek üzere yeryüzüne demir başlı oğullarını göndermektedir. Bunlar yer altına giden, "dünyanın bacası" adındaki bir kapıda muhafız olarak nöbet tutmakta ve kötü ruhları tespit ettiklerinde, onları etkisiz hale getirip ceza olarak her daim ateşi eksik olmayan dökme demirden dört kulplu bir kazana atmaktadırlar. Bir başka rivayette kötülükte sınır tanımayıp, ölmüş insanları

¹⁹⁶ Esasında Türk Kozmolojisi ilgili bilgiler doğrudan Şaman İnancı alanına girmektedir. Ancak bilgiler arasındaki uyum göz önüne alınarak bahsi geçen bilgiler için Türk Kozmolojisi adı altında bir alt başlık açılması uygun görülmüştür.

¹⁹⁷ Eliade, *Şamanizm*, s.231; Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s.21, 26-27; Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994, s.62.

¹⁹⁸ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev: Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006, s.10-11.

bile tekrar öldürmek isteyen Erlik, Kayra Han tarafından durdurulunca eline demirci âletleri olan örs, çekiç ve körük alarak demir dövmeye başlamış, her vuruşunda kurbağa, yılan, ayı gibi hayvanların yanı sıra albıs ve şulmus gibi kötü ruhlar peyda olmuştur. Erlik'in daha fazla ilerlemesine müsaade etmeyen Kayra Han, onun elindeki örs, çekiç ve körüğü alarak ateşe atmıştır. Ateşte yanan körük bir kadın, çekiç de bir erkek olarak canlanmıştır.¹⁹⁹

Oldukça ilginç bilgiler ihtiva eden Erlik ve Ülgen tasvirlerinin bazı unsurlarının biraz daha açılması, anlamlandırılması gerekmektedir. Öncelikle iyilik ruhu Ülgen'in gökte, kötülük ruhu Erlik'in de yeraltında yaşamakta olması Türk kültüründeki ikili tasnife²⁰⁰ uygun bir durumdur. Zira Türkler göğü her daim erişilmez bildiklerinden, Tanrı'nın mekânı olarak tasavvur etmişlerdir. Gök-Tanrı inancı ile birlikte Orhun Abidelerindeki “üstte mavi gök, altta yağız yer”²⁰¹ anlayışı da bu durumun bir yansımasıdır. Abidelerde de görüldüğü üzere Türkler göğü hemen hemen aynı anlamda kullanılan “gök ve mavi” renkleriyle ifade etmektedirler. Dolayısıyla Tanrı'nın mekânının kötü ruhlara ev sahipliği yapamayacağı açıktır. Bu sebeple iyilik ruhu olan Ülgen göğü kendine mesken edinmiştir. Yine abidelerdeki *yağız yer* ifadesi de kozmolojik olarak verilen bilgiler ile uyum içerisindedir. Zira yağız Türklerde “kara”²⁰² anlamında kullanılmaktadır ve kara da “keder, hüznün, kötülük”²⁰³ çağrıştıran bir renktir. Bu sebeple kötülük ruhu Erlik yeraltında ikamete mecbur tutulmuştur.

Erlik ile ilgili tasvirlerde demir unsurunun oldukça fazla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bilindiği üzere demir, güç ve kuvvet sembolüdür. Dolayısıyla kötü ruhların temsilcisi olan Erlik'in kürek kemiğinin demirden olması, demirden bir sarayda yaşaması ve silah olarak yeşil demirden bir kılıç kullanması onun şahsında kötülüğün gücünü vurgulamaktadır. Burada ilginç olan husus Erlik'in kılıcının yeşil demir olarak ifade edilmesidir. Araştırmalarımız esnasında yeşil renkte herhangi bir demire rastlanmamıştır. Ancak yeşil, Türkler tarafından çoğu kez göğü ifade etmek amacıyla “mavi”²⁰⁴ rengin yerine kullanılmıştır. Muhtemeldir ki burada bahsi geçen

¹⁹⁹ Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.9, 13; Anohin, *a.g.e.*, 5-8; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.17-18, 40; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.25; Taş, *a.g.e.*, s.106.

²⁰⁰ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Devlet Kitapları, Ankara 1976, s.72-77.

²⁰¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.9.

²⁰² Elvin Yıldırım, *a.g.t.*, s.20, 135.

²⁰³ Elvin Yıldırım, *a.g.t.*, s.20.

²⁰⁴ Elvin Yıldırım, *a.g.t.*, s.134, 137, 139; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s.152.

“yeşil demirden kılıç” gök menşeli demirden üretilen bir silahtır. Gök menşeli olması dolayısıyla bu şekilde ifade edilmiştir. Erlik’in oğullarının demir başlı olarak tasvir edilmesi ise bize göre onların demirden aldıkları güçlülüğü ve ölümsüzlüğü yansıtmaktadır. Kaynaklarda dünyanın bacası olarak ifade edilen ve Şamanların yeraltına giderken kullandıkları kapı Yakut Türklerince yeryüzünü temsil eden ortası delik demir plakalarla²⁰⁵ ifade edilmiştir. Bu deliklerin bahsi geçen kapılar olduğu düşünülmektedir. Erlik tarafından demirciliğe mahsus âletler olan örs, çekiç ve körük ile çeşitli canlılar ve ruhlar yaratılması da konumuz açısından hayli ilginçtir. Demircilik kendince bir yaratış ve büyülü bir iş olduğu için insanlar tarafından kutsal kabul edilmiştir. Burada Tanrı’ya has yaratma gücünün Erlik eliyle demirciye atfedildiği görülmektedir. En nihayetinde Kayra Han tarafından ateşe atılan körüğün kadın, çekicinin ise erkek olarak canlanması da bu yaratma gücünü ve demirci âletlerine atfedilen kutsiyetin menşesini göstermesi bakımından önemlidir.

Yakut Türklerinin inançlarında “demircilerin, hükümdarların ve hanların atası” olarak geçen Kıday Bahsı adlı bir ruh bulunmaktadır. İnsanlar demirciliği Kıday Bahsı’dan öğrenmişlerdir. O, demircilerin koruyucusu ve atasıdır. Varlığı demircilik üzerine kurulu olan ve yeraltında yaşayan Kıday Bahsı, çoğu zaman kahramanlık destanlarında zayıf düşen kahramana yardım ederek, adeta çeliğe su verir gibi kahramana su verirken karşımıza çıkmaktadır. Bütün destan kahramanlarının silahlarını o dövmetedir. Yeraltında ve hatta cehennemde yaşadığı yönündeki inançlara rağmen iyi bir ruh olarak tasavvur edilmiştir. Zira insanlara demirciliğin yanı sıra bir rivayete göre de Şamanizm’i öğreten Kıday Bahsı’dır. Kıday Bahsı’nın insanlığa hediyesi olan demircilik konusunda hassas olduğu, kadim demircilerin torunları atalarının zanaatını ihmal ederlerse onlara hastalık musallat ettiği, bu hastalıktan kurtulmanın yolunun yağız bir at ya da kızıl bir inek kurban etmek ve ata mesleği olan demirciliğe geri dönmekten geçtiği yönünde rivayetler mevcuttur. Görüldüğü üzere demircilik de şamanlık gibi bir hastalık sonucu elde edilebilen bir yetenek gibi algılanmaktadır. Bu durum da demircilik ile Şamanizm arasındaki sıkı ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Yakut şamanlarının yeminlerinde de Kıday Bahsı’ya saygı gösterileceği, demirci hastalanırsa kızıl inek kurban edileceği ve

²⁰⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.25.

kurbanın ciğerinin ve böbreğinin demirci ocağına gömüleceği vaat edilmektedir.²⁰⁶ Yeraltının kötü ruhların meskeni olduğu yönünde aktarılan bilgilere rağmen orada yaşayan Kıday Bahsı'nın iyi ruhlar zümresine dâhil edilmesi Türklerdeki demircilik algısını yansıtmaması bakımından önemlidir. Türkler demirciliği iyi ve kutsal bir meslek olarak gördükleri için demircilerin atası olan Kıday Bahsı'ya olumsuz herhangi bir özellik atfetmemişlerdir.

Türk kozmolojisinde yaratılışta olduğu gibi kıyamet ve tufan gibi inançlarda da demir çok önemli bir unsurdur. Öncelikle semavî dinlerdeki Nuh Tufanı inancının Şamanizm'e ve Türklere bozularak da olsa yansımada demirin rolü irdelenecektir. Altay Türklerine göre üzerinde yaşamakta olduğumuz yer, “gerçek yer” manasında *çın yer* olarak adlandırılmaktadır. Gerçek yerin altında, “alt dünya” manasında *altıngı oroon* olarak adlandırılan ve sonsuz karanlığın hâkim olduğu bir yer daha vardır. Gerçek yerin başlangıcı tufana dayanmaktadır. Tufan olmadan önce bunu sezen gök tüylü, demir boynuzlu bir teke yedi gün boyunca dünyanın etrafında dolanarak tufan olacağını insanlara haber vermiştir. Bir rivayete göre de tufanın olacağını anlayan bir ihtiyar demir çivili bir sal yaparak, insanları ve hayvanları bu sala doldurup insan ve hayvan nesillerini yok olmaktan kurtarmıştır.²⁰⁷

Türklerdeki kıyamet ile ilgili rivayetlere gelecek olursak, burada da oldukça ilginç inançlar mevcuttur. Her şey gibi dünyanın da başlangıcı ve sonu olduğunu bilen Türkler, kıyamet zamanı geldiğinde yağız yerin alevlere gark olacağı, insanların ölüp, nehirlerin kanla dolacağı, göğün titreyerek denizlerin üzerine yığılacağı ve bunun sonucunda denizlerin dibinin görüleceği şeklinde bir inanca sahiptirler. Konumuz açısından önem arz eden rivayetler işte burada başlamaktadır. İnanca göre; dibi görünen denizden dokuz büyük ve kara taş parçalanacak her biri demir bahadırlara dönüşecektir. Güçlerini demirden alan dokuz bahadır, demir atlara binip, demir kılıçlar ve mızraklar kuşanarak bitkileri, insanları ve hayvanları öldüreceklerdir. Kıyamet esnasında yaşanan pişmanlıklar fayda etmeyecek, Ulu Tanrı Kayra Han kimseyi affetmeyecektir. Bu sırada Erlik'in Karan Bahadır ve Kere Bahadır adlı savaşçıları yerden yükselince Kayra Han da May-Târâ ve Mandışirâ adlı bahadırları bunların

²⁰⁶ Ksenefontov, *a.g.e.*, s.116-117.

²⁰⁷ Anohin, *a.g.e.*, 19; İnan; *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.23.

üzerine salacak ve kıyamet işte böyle kopacaktır.²⁰⁸

Türkler arasında yaygın olan tufan ve kıyamet inançları bizlere semavî dinlerden kırıntılar sunmaktadır. Eski Türk dininin, semavî bir dinin zaman içerisinde bozulmuş bir hali olma ihtimali yüksektir. Zaten Türklerin Nuh'un oğlu Yafes'den geldiği yönündeki rivayet herkesin malûmudur. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de "Biz her kavme peygamber gönderdik"²⁰⁹ meâlindeki ayet ile de desteklenmektedir. Altay Türklerindeki tufan inancında gök yeleli, demir boynuzlu bir tekenin tufanı sezip insanları uyarması anlatılmaktadır. Hayvanların bazı sezgilerinin kuvvetli olması ve ekonomisi genelde küçükbaş hayvancılığa dayanan bozkır Türklerinde tufanı haber veren hayvanın teke olması doğaldır. Ancak buradaki demir boynuz meselesi ilginçtir. Diğer rivayetteki tufan olacağını anlayıp "demir çivili bir sal" olarak ifade edilen gemiyi yapan ihtiyar ise şüphesiz Hz. Nuh (a.s.)'dir. Burada "demir çivili" ifadesiyle tahtaların demir çiviler yardımıyla birbirine tutturulması ve geminin inşasında demirin önemi vurgulanmaktadır. Türkler arasında yaygın olan kıyamet ile ilgili inançta demir dehşetli bir güç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Demir bahadrlar, demir atlar ve demir silahların başrolde olduğu bu inanç demirin tahrip edici gücünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Türkler demire öyle büyük bir kuvvet atfetmişlerdir ki dünyanın sonunu getirecek gücün demir olduğuna inanmışlardır.

Türklerin evren algısında en önemli unsur şüphesiz *Temür Kaznğuk* olarak anılan Kutup Yıldızı'dır. Türk mitolojisinde dünyanın merkezinde yer ile göğü birbirine bağlayan demir bir dağ ve kazık bulunduğu, göğün bunun etrafında döndüğü yönünde bir inanç mevcuttur. Eski Yunan ve Roma'da da izleri bulunan bu inanç insanlık arasında oldukça yaygındır.²¹⁰ İslâmî inançta da Hz. Adem'in cennetten yeryüzüne indiği yerde dağın üzerinde kazık gibi yükselmiş bir demir gördüğü, ateş yakarak bu demiri erittiği ve yine cennetten yeryüzüne indirilen örs, çekiç ve kerpeten ile dövüp şekillendirerek bıçak yaptığı rivayet edilmektedir.²¹¹ Dokuz katlı göğün merkezinde, yani beşinci katında olduğu düşünülen Demir Kazık, aynı zamanda Gök-Tanrı'nın mekânı olarak tasavvur edildiği için *Tengri Kapığı* olarak da anılmaktadır.

²⁰⁸ Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.16-17.

²⁰⁹ *Kur'an*, Nahl Sûresi, Ayet 36.

²¹⁰ *DLT*, C. III, s.383; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.90-91; C. II, s.169,171, 462; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.109.

²¹¹ Taberî, *a.g.e.*, C. I, 162-163.

Bu kapı yer ile göğü, madde ile manayı ve insan ile Tanrı'yı birbirinden ayıran kutlu bir sınırdır. Şamanlar ritüeller esnasında en fazla Demir Kazık'a kadar çıkabilmektedir. Göğün kendi eksenini etrafındaki dönüşü Türkler gibi birçok millet nezdinde onun çok sağlam bir desteğe dayanmış olduğu düşüncesini doğurmuştur. Bu sebeple göğün demir bir kazık ucunda döndüğü fikri ortaya çıkmıştır. Ancak bu düşünce *Hakanlı Türkler* diyebileceğimiz büyük devletler kurmuş Türk boylarında yaygındır. Türk siyasî güç merkezlerinden uzak kalarak soyutlanan Türk topluluklarında ise bu destek *demir ağaç* veya *demir direk* olarak tasavvur edilmiştir. Yakutlar da bu Türk topluluklarından olup, dünyanın ortasından Kutup Yıldızına kadar uzanan demir bir ağacın varlığına inanmaktadırlar. Tengri-teg, Tengride bolmuş diye sıfatlandırılan Gök-Türk ve Uygur hükümdarları semavî oldukları düşünüldüğü için kut sahibi, kutsal kişiler olarak görülmüşlerdir. Ölümü ruhun bedenden uçması olarak gören Türkler, hükümdar soyundan kişilerin ruhlarının Gök-Tanrı'nın mekânı olan Demir Kazık'a uçtuğuna inanmaktaydılar.²¹²

Demir Kazık, Oğuz Kağan Destanı'nda bir nur sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Destana göre; Oğuz Kağan bir gün Tanrı'ya yalvarmakta iken karanlık başmış, güneşten ve aydan daha parlak bir nur gökten yeryüzüne inmiştir. Bu nurun içinden alında “demir kazık gibi” parlak bir beni olan çok güzel bir kız çıkmıştır. Bilindiği üzere birçok kültürde olduğu üzere Türklerde de nur, güzellik sembolü olarak kullanılmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nda Demir Kazık'ın Türklerde uyandırdığı hayranlık nur betimlemesi ile ortaya çıkmaktadır.²¹³

Göğün merkezi olarak algılanan ve her şeyin onun etrafında döndüğü tasavvur edilen Demir Kazık, Türkler tarafından yön tayin ederken de anılan önemli bir kozmolojik unsurdur. Türkler Kutup Yıldızı'nın kuzeyde olduğuna inanmaktaydılar. Hun hükümdarları da bu sebeple Çin hükümdarları gibi gün doğusuna değil, Gök-Tanrı'nın mekânı Demir Kazık'a, yani kuzeye doğru yönelerek tahtlarına oturmaktaydılar. Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eserinde Cürcet ülkesinin yeri tarif edilirken, Çin'in kuzeyi yerine “Çin'in demir kazığında”

²¹² Ergin, *Orhun Abideleri*, s.3; Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.29-31, 47, 59; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s.169-171, 184; Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, s.155.

²¹³ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s.13; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s.183.

ifadesi kullanılmaktadır.²¹⁴

Eski Türkler göğün kendi ekseni etrafında dönüşünü gözlemlemişler, ancak içinde buldukları ilmi ve teknolojik şartlar ile bunu açıklamak mümkün olmadığından kültürel bünyelerine işlemiş bazı unsurlarla durumu izah etmeye çalışmışlardır. Bahsedildiği üzere göğün sağlam bir desteğe dayanmadan dönmesinin mümkün olmadığı düşüncesi hâkim olduğundan, demirci bir millet olan ve demire olağanüstü derecede önem veren Türklerce bu destek demir olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla buna Demir Kazık denilmiştir. Geleneksel Türk kültür dairesinden uzakta kalan bazı Türk topluluklarında ise bu destek Demir Ağaç olarak tasavvur edilmiştir. Çünkü bu Türk topluluklarının mitolojilerinde hayat ağacı vb. türde unsurlar önem arz etmektedir. Ancak ister kazık, isterse ağaç olarak düşünülün, Kutup Yıldızı düşüncesinde demir değişmez bir unsur olarak göze çarpmaktadır.

1.2.ŞAMAN KIYAFETİ VE ÇALGILARINDA DEMİR

Altay Türkleri tarafından “manyak” olarak adlandırılan ve manyak, başlık, maske, ayakkabı ve eldivenden müteşekkil olan şaman kıyafeti tam bir semboller silsilesidir. Şaman kıyafetleri Şamanizm ile Demircilik arasındaki yakınlığı en güzel şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü şaman kıyafetlerinde yaklaşık olarak 13 ilâ 18 kilogram arasında değişen miktarlarda demir süs ve semboller bulunmaktadır. Yakutlara göre sadece dokuzuncu göbekten demirciler şaman kıyafeti ve çalgılarındaki demir süsleri yapabilecek güce sahiptir. Türkler şaman kıyafeti ve üzerindeki demirlerin ruh sahibi kutsal varlıklar olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıca şaman kıyafetindeki demirlerin paslanmayacağına dair bir inanç mevcuttur. Şaman kıyafetlerinde bulunan demir nesnelere kötü ruhların saldırılarına karşı koruyucu bir zırh vazifesi görmektedir. Ritüel esnasında bu demirler kuvvetli sesler çıkararak kötü ruhları korkutmakta ve şamanı tehlikelere karşı korumaktadır. Yine şaman kıyafeti üzerindeki küçük demir silahlar da şamanın koruyucuları arasındadır. Şaman kıyafetindeki her nesne bir şeyi simgelemektedir. Şaman kıyafetinde Güneş ve Ay’ı temsilen iki büyük demir halka bulunmaktadır.²¹⁵

²¹⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.170; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz: Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara 1996, s.131, 237.

²¹⁵ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.92; Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, s.36, 122-123, 154; Sumner, a.g.m., 104; Hoppal, a.g.e., s.209-210; L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi*, Çev: Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.252-253; Ahmet Ali Arslan, “Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili

Şamanların doğumunda demir kanatlı yırtıcı kuşlardan bahsedilmişti. Türk Şamanlarında da “kuş tipi” olarak adlandırılan, Altay kökenli bir kıyafet türü hâkimdir. Kıyafetlerde bol miktarda kuş şeklinde demir süsler ve kuş tüyleri bulunmaktadır. Bu süslerdeki kuş türleri şamanın hangi yardımcı ruha sahip olduğunu göstermektedir. Genelde bu yardımcı ruh kartal olarak tasvir edilmektedir. Kuş şeklindeki demir süsler ve demir nesnelere şamanın ritüel esnasındaki uçuşunu simgelemesi açısından da önemlidir.²¹⁶

*Resim 3. Şaman kıyafetinde demir süs ve nesnelere.*²¹⁷

Manyak adı verilen şaman kıyafeti üzerindeki nesnelere haricinde şaman başlığı, maskesi, eldiveni ve ayakkabılarında da demir kullanımı oldukça yaygındır. Şamanizm’in etkisinde kalan bazı toplumlarda şamanın gücünün başlığında olduğuna inanıldığından başlık şamanın en önemli aksamı olarak görülmektedir. Şaman başlığının en önemli işlevlerinden biri başlığın altındaki demir çemberler vasıtasıyla

Şamanların Giysileri”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 16-17 Nisan 2007, s.71, 74, 75-76.

²¹⁶ Hoppal, *Avrasya’da Şamanlar*, s.26; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.38.

²¹⁷ Hoppal, *Avrasya’da Şamanlar*, s.112.

şamanı korumasıdır. Bazı toplumlarda yardımcı ruh olarak görülen hayvanlarla ilgili nesnelere başlığa eklenmektedir. Bu amaçla kimi toplumlarda başlığa boynuz eklenirken, Altay Türklerinde ise genellikle kartal vb. kuşların tüyleri kullanılmaktadır. Maskeler de Şaman kıyafetlerinin bir parçasıdır. Maskeler genelde ya ahşaptan, ya da bakır, tunç ve demir gibi metallere üretilmektedir. Şamanlar hem kötü ruhların onu tanımasını ve ona zarar vermesini önlemek hem de hasta bedenlerden kötü ruhları temizlemek amacıyla maske kullanmaktaydılar. Şaman kıyafetlerinde yardımcı ruhların tasvir edildiği belirtilmiştir. Bazı Türk topluluklarında şamanlar ayı pençelerini andıran demir eldivenler giymektedir. Bu şekilde şamanın ayı ve demirin gücünü bünyesine kattığı inancı ortaya konulmaktadır. Son olarak genelde deri malzemeden üretilen şaman çizimleri de tamamen demir ile kaplanmaktadır. Bu kaplamalarda yine yardımcı ruhları temsilen çeşitli hayvan tasvirleri göze çarpmaktadır.²¹⁸

Şaman kıyafetlerinin yanı sıra ritüeller esnasında kullandıkları çalgılarda da demir önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Şaman davulunun yapımında ağaç, demir, bakır, deri ve kıl sicimler kullanılmaktadır. Ancak davulun vazgeçilmez iki unsuru vardır, bunlar; ağaç ve demirdir. Davul üzerinde çok sayıda bulunan demir parçaları, ritüel esnasında davul sallandıkça kuvvetli sesler çıkararak kötü ruhları uzaklaştırmaktadırlar. Şamanlar ritüel esnasında davulun yanı sıra kopuz da kullanılmaktadırlar. Yay ile çalınan kopuz üzerinde bulunan demir ziller de ritüel boyunca çıkardığı gürültüyle kötü ruhları uzaklaştırmaya yaramaktadır.²¹⁹

Eski Türk inancı ve ibadetleri incelendiğinde, demir, hem geleneksel Türk dini Gök-Tanrı inancında, hem de bu inanca sızmış bulunan Şamanizm’de çok önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Demir, Gök-Tanrı inancındaki yer-su zümresine dâhil edilmektedir. Bundan dolayı demirin bir ruha sahip olduğu inancı yaygındır. Gök-Tanrı inancının önemli bir parçasını oluşturan atalar kültürünün de demircilik temeli üzerine kurulmuş olabileceğine dair bir düşünce bulunmaktadır. Şamanizm meselesi ise tepeden tırnağa demir ve demircilik ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Dolayısıyla demir, eski Türk inanç ve ibadetlerinin vazgeçilmez bir

²¹⁸ Hoppal, *Avrasya’da Şamanlar*, s.214, 221; Eliade, *Şamanizm*, s.196-199; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.39-40.

²¹⁹ Radloff, *Sibirya’dan*, C. II-I, s.21, 65-66; Anohin, *a.g.e.*, s.58; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.94.

unsurudur.

2. TÜRK GELENEĞİNDE DEMİR

Türk kültür hayatının önemli bir parçasını oluşturan gelenekler, çok eski dönemlerden kalan toplumsal uygulamalardır. Her geçen kuşakta daha fazla değerlenen bu uygulamalarda da demir ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Türkler kelimenin tam anlamıyla beşikten mezara kadar demir ile iç içe olmuşlardır. Bu durumun geleneklere yansımaları da oldukça doğaldır.

Eski Türklerde doğum sonrası çocuğun yanaklarının kızgın demir ile çizilmesi gelenektir. Avrupa Hunları ile ilgili birçok kayıta bu gelenekten bahsedilmektedir. Doğu Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus, bu şekilde savaşçı bir toplum olan ve hayat şartları gereği bin bir zorlukla mücadele etmek durumunda kalan Hun çocuklarının daha anne sütü içmeden yaralara katlanmayı öğrendiklerini belirtmektedir. Ortaçağdaki Hun tasvirlerinde de görüldüğü üzere bu sebeple Hunlar sakalsız büyümektedirler.²²⁰

Türklerle ilgili bilgi veren muhtelif kaynaklarda Türklerin cenaze sonrasında yaptıkları bazı törenlerden bahsedilmektedir. Buna göre Türkler, aralarından biri öldüğünde, ölen kişinin otağı etrafında yedi kez dönmekte, her dönüşte otağın kapısına geldiklerinde demir kılıç ve bıçaklarla yüzlerini kesmekte, ölenin ardından kanlı gözyaşı dökmektedirler.²²¹ Kafkas halklarından bir olan Albanlara mensup, VII. Yüzyıl tarihçisi Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi* adlı eserinde o dönem Türklerinde bulunan cenaze merasimleri hakkında verdiği bilgilerle bu geleneği doğrulamaktadır. Ayrıca Türklerin mezar başında kılıçlarla karşılıklı dövüştüklerini de ifade etmektedir.²²² Muhtemelen burada ölenin ardından onun kahramanlıklarını sergilemek üzere tiyatro gibi bir oyun sergilenmektedir. Sasanilere karşı kurulan Gök-Türk-Doğu Roma ittifakından bahsedilmiştir. Bu ittifak görüşmeleri esnasında karşılıklı olarak elçiler gönderilmiştir. İstemi Yabgu öldüğünde yerine geçen ve hâlâ babasının yasını tutmakta olan oğlu Türkşad, huzuruna gelen Doğu Roma elçisi Valentinus'u cenaze

²²⁰ Otto M. Helfen, *a.g.e.*, s.16; Ali Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2003, s.7; Sándor Eckhardt, "Efsanede Attila", *Attila ve Hunları*, Haz: Gyula Németh, Çev: Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982, s.128.

²²¹ Liu Mau-Tsai, 22, 64; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.112.

²²² Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.238-239.

merasimlerine katılmaya davet etmiş, elçi ve heyetteki diğer üyeler de aynen Türkler gibi yüzlerini kesmişlerdir.²²³ İslâm kaynaklarında Türklerin cenaze merasimleri hakkında diğerlerine benzer olsa da nispeten farklı bir gelenekten bahsedilmektedir. Bu geleneğe göre Türkler ölenin kabri başında kılıçlarını kırmaktadırlar.²²⁴

Türk gelenekleri incelendiğinde, demir, doğrudan bir başlık altında toplayamayacağımız çok çeşitli gelenekler içerisinde görülmektedir. Örneğin; Çin, Türk boyları arasındaki mücadeleleri kışkırtıp, onları birbirine düşürürken üst bir otorite olarak Türk beylerine çeşitli unvanlar vermekte ve Türkler üzerinde hâkimiyet kurmaktadır. Böylesi durumlarda Çin devleti Türk beylerine “*demir berat*”lar vermektedir.²²⁵ Muhtemeldir ki buradaki beratın demir olmasının sebebi; demirin sağlamlığı dolayısıyla kalıcılığına ve Türklerin demirciliğine yapılan bir atıftır.

Eski Türklerdeki bir diğer gelenek de “Tanrı yargısı” olarak adlandırabileceğimiz uygulamadır. Her ne kadar günümüzün değerleriyle düşünüldüğünde hurafe olarak algılsa da Yakutlarda gerçek ile yalanı, suçlu ile suçsuzu ayırt etmek amacıyla kullanılan yöntemlerden biri de zanlıyı kızgın demirle yakmaktır. Eğer zanlının vücudu yanarsa suçlu, yanmazsa suçsuz olduğuna inanılmaktadır. Birçok farklı toplulukta görülen bu gelenek Yakutların bazı kollarında günümüzde de devam etmektedir.²²⁶ Bu gelenek Türklerdeki yer-su inancı ile birlikte düşünüldüğünde, Türklere göre canlı ve ruh sahibi olan demirin, olağanüstü güçlerle donatılarak yargı merciine konulduğu görülmektedir.

Eski Türklerdeki eğlence anlayışı hayat şartlarının da bir gereği olarak savaşı andırmaktadır. 579 yılının sonlarında Çin sarayında yaşanan bir eğlence dolayısıyla Çin yıllıklarının verdiği bilgiler Türklerdeki eğlence anlayışı ile ilgili ilginç bilgiler

²²³ Ahmetbeyoğlu, “Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler”, s.24. Ziya Gökalp, yabancı elçiler Türk topraklarına girmeden önce yapılan “demir töreni” adı verilen bir törenden bahsetmektedir. Gökalp'e göre; Türkler, elçi sınırdan girmeden önce bir parça demiri ateşte eriyecek kadar ısıtmakta, sonra bu demir sınıra konulmakta ve elçi bu demirin üstünden atlayarak Türk topraklarına girmektedir. Bu şekilde elçi her türlü büyü vb. şeylerden arındırılarak tertemiz bir şekilde ülkeye sokulmaktadır. Ziya Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991, s.269-270. Demircilik işinde ve değişik kültürlerle ait mitolojik hikâyelerde ateşin yaratıcı, temizleyici ve yok edici bir unsur olduğu bilinmektedir. Ancak kaynaklarda “demir töreni” diye bir bilgiye rastlanmamıştır. Burada bahsi geçen mesele Doğu Roma tarafından Gök-Türklere gönderilen Zemarkhos adlı elçi ile ilgili olaydan yola çıkılarak yapılmış bir genelleme gibi durmaktadır.

²²⁴ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.146.

²²⁵ Chavannes, *a.g.e.*, s.429.

²²⁶ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.323-324.

sunmaktadır. Esir ya da misafir olması muhtemel olan Türkler Çin devlet ricalinin tamamının katıldığı bir şenlikte karşılıklı olarak demir bıçakları sallayarak Türkistan’da yaygın olan *K’i-han gösterisini* sergilemişlerdir.²²⁷ Günümüzde dahi Türkler arasında *Kılıç-Kalkan* oyunu gibi buna benzer oyunlar yaygınlığını korumaktadır.

2.1.TÜRK ANT TÖRENLERİNDE DEMİR

Eski Türklerde *ant* sözü “yemin”²²⁸ anlamında kullanılmaktadır. Türkler kişisel ya da kurumsal olarak yaptıkları antlaşmaları merasim halinde gerçekleştirmişlerdir. Bu merasimlerde de antlarını pekiştirmek için kutsal kabul ettikleri bazı unsurlar üzerine yemin etmiş ya da bu kutsal unsurları yeminlerinde kullanmışlardır. Türklerde, eski Türk inanç ve geleneğinde olduğu gibi, antlaşmalarda da demir ve demir nesnelere en önemli unsur olarak göze çarpmaktadır.

Türklerce kutsal kabul edilen demir, çeşitli Türk boyları tarafından yapılan antlaşma törenlerinde kullanılmaktadır. “*Kök temür kerü turmas*” atasözü bu durumu daha iyi açıklar niteliktedir. Bu atasözü “gök renkli demir (kılıç) bir kere kınından çıktı mı kıvrıla boyanmadan geri girmez” manasına gelmektedir. Bunu açıklar mahiyette bir söz daha vardır ki Kırgız, Kıpçak ve daha birçok Türk boyu tarafından antlaşmalarda söylenilmektedir: “*Kök kirsün kızıl çıksun*”. Türkler kendi aralarında ya da başkalarıyla bir antlaşma yaptıkları zaman kınından sıyrılmış bir kılıcı yanlamasına bir şekilde önlerine koyarak “*Kök kirsün kızıl çıksun*” demektedirler. Bu söz “eğer sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın, demir senden intikamını alsın” anlamında kullanılmaktadır. Türkler demiri kutsal kabul ettikleri için onun üzerine edilen yeminlerden dönülemeyeceğine inanmaktadırlar.²²⁹

Türklerin çok eski dönemlerden beri gök menşeli bir kılıcı kutsal kabul ettikleri belirtilmişti. Yukarıdaki her iki sözde de kullanılan *kök* sözü ile gök renginde olan kılıcın mı yoksa daha önce de bahsedilen ve Türklerce kutsal kabul edilen *gök menşeli* kılıcın mı kastedildiği muammadır. Ancak Türkler antlaşmalarda bu kutsal kılıç üzerine de yeminler etmişlerdir. Hunlar döneminde Çin ile yapılan bir antlaşmada Hun hükümdarı beyaz bir at kurban etmiş, ardından atın kanı ile şarabı *Ching-lu* kılıcı

²²⁷ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.31.

²²⁸ *DLT*, C. I, s.42, 459.

²²⁹ *DLT*, C. I, s.361-362.

ile karıştırmış ve antlaşmayı kutsamıştır. İki taraf yetkilileri bu kanlı şarabı içerek antlaşmayı onaylamışlardır. *Ching-lu* kılıcı ile yapılan ve belli ki Çin açısından olumsuz şartlar içeren bu antlaşma Çin’de öyle bir infial uyandırmıştır ki antlaşmayı imzalayan elçiler cezalandırılmış ve Çinliler bu anttan kurtulmak için Tanrı’ya çeşitli kurbanlar sunmayı teklif etmişlerdir.²³⁰ Zira antlaşmaya uymak Çin için çok ağır bedeller ödemek anlamına geleceği gibi, uymamak da Tanrı’yı kızdıracak ve belki daha da ağır bedeller ödenecekti. Dolayısıyla Çinliler akıllarınca orta yolu bulmak adına böyle bir yöntem düşünmüşlerdir.

Türk ordusunun en önemli özelliği askerlerin “demir disiplin” tarzında yetiştirilmeleridir. Bu deyim Türk askerinin sadakat ve disiplinini ifade etmek için sık sık kullanılmaktadır. Mo-tun’un babasıyla olan mücadelesinde askerlerinin sadakatini sağlamak için uğraşları²³¹ sonucu geliştirilen ve zaman içerisinde kemâle eren Türk askerî sisteminde, askerlerin komutan ve hükümdarlarına karşı sorgusuz bir itaat sergilemeleri tek şarttır. Bu itaatin sağlanması için düzenlenen yemin törenleri de konumuz açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu törenlerde askerler rütbelere göre sıralandıktan sonra içki kadehini ve Türklerce kutsal kabul edilen *Ching-lu* kılıcını şahit tutarak beylerine bağlılık andı içmekteydiler. Ayrıca galip komutanın kılıcı altından geçmek de bir tür itaat ve sadakat andı sayılmaktadır. Dede Korkut Hikâyelerinde Yalancı oğlu Yaltacuk mağlup olduğu Bamsı Beyrek’in kılıcı altından geçerek ona olan bağlılığını göstermiştir.²³² Görüldüğü üzere Türklerde kılıç ile içilen ant, itaat ve sadakatin en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak eski dünyanın büyük bir kısmına yayılan ve çok farklı siyasî çatılar altında yaşayan Türklerin hepsinin tek bir kılıç üzerine ant içemeyeceği malumdur. Şüphesiz tek olan *Ching-lu* kılıcı bir ruh olarak kabul edilmekte ve temsili olarak ona benzer yapılan kılıçlar üzerine and içilmekteydi.

Demir kılıç üzerine yemin etme geleneği birçok Türk boyunda tespit edilen bir uygulamadır. Bulgarların en ünlü hükümdarlarından biri olan Krum Han, yaptığı

²³⁰ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.134-135, İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, s.317-318; Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s.36.

²³¹ Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.5-6.

²³² Esin, *Türk Kültür Tarihi*, s.2-3; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s.92; İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, s.327-328.

seferlerle Doğu Roma'yı derinden sarsmıştır. Bulgarlara karşı üst üste alınan askerî başarısızlıklardan sonra Doğu Roma barış istemiştir. Barış antlaşması esnasında Krum Han kılıcını kınından çıkararak önüne koymuş ve kılıç üzerine ant içmiştir. Zaman içerisinde Hristiyanlaşarak milli benliklerini yitirmelerine rağmen Bulgarlar bu geleneği uzun süre devam ettirmişlerdir. Öyle ki Papa Nikola, Bulgarlardan artık kılıç üzerine değil, İncil üzerine yemin etmelerini istemek zorunda kalmıştır.²³³ Kumanlar ve Başkurlarda da kılıç üzerine yemin oldukça yaygındır. 1204-1261 yılları arasında İstanbul'da bir Lâtin krallığı kurulmuştur. Bu krallığın hükümdarlarından II. Baudouin'in Kumanlar ile yaptığı bir antlaşmada iki tarafın kanları su ile karıştırılarak içilmiş ve kılıç üzerine yemin edilmiştir.²³⁴ Başkurlarda da kılıç vb. silahlar üzerine yemin etmek en çok başvurulan yemin yöntemidir. Çünkü bu tarz yemin en çok saygı duyulan ve yerine getirilen yemindir. Osmanlı döneminde de hükümdarın kılıç kuşandıktan sonra tahta çıkması da bu geleneğin farklı tarzda bir devamıdır.²³⁵

Dede Korkut Hikâyelerinde de demir kılıçlar en önemli ant içme unsurudur. Bu hikâyelerin kahramanlarından Bamsı Beyrek kâfir ellerinde esir düşmüş ve kâfir beyin kızı ona âşık olmuştur. Bu kız, Bamsı Beyrek'e onu serbest bırakırsa daha sonra gelip kendisini alıp almayacağını sorduğunda Bamsı "Kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, sağlık ile varacak olursam Oğuz'a, gelip seni helallığa almazsam" diye ant içmiştir. Uşun Koca oğlu Segrek de kılıç üzerine ant içen başka bir kahramandır. Ağabeyi Egrek kâfir kalesi Alınca'da esir olduğunu bildiğinden onu kurtarmayı kafaya koyan Segrek, çocuklarını kaybetmekten endişe eden ana-babası tarafından acilen baş-göz edilmiştir. Segrek ise bu emrivaki karşısında gerdek gecesi gelin ile kendi arasında kılıcını koyarak "kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, ağabeyimin yüzünü görmeyince, ölmüş ise kanını almayınca bu gelin odasına girersem" diye ant içmiştir. Benzer bir olay Kan Turalı'nın başından da geçmiş, o da aynı şekilde ant içmiştir.²³⁶

Sadece demir silahlar değil, demircilikte kullanılan bazı âletler de Türk ant

²³³ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.233; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.452; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.241.

²³⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.453.

²³⁵ İnan, "Eski Türklerde ve Folklorunda Ant", s.322.

²³⁶ Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.76, 148-149, 200-206.

törenlerinde kullanılan unsurlar arasındadır. Kırgız ve Kazaklarda andı kutsamak amacıyla kılıç ve bıçak yalamak âdettendir. Ancak bunun yanı sıra demircinin körüğü üzerine ant içmek geleneği de mevcuttur. Çünkü Kırgız ve Kazaklar demirci körüğüne saygı duymakta ve ona önem atfetmektedirler.²³⁷

Türklerde kan kardeşliği denilen bir bağ bulunmaktadır. Yeri geldiğinde birbirine öz kanından daha yakın olan kişiler arasında gerçek bir kan bağı oluşturmak amacıyla gerçekleştirilen kan kardeşliği de bir tür birlik andıdır. Bu geleneğin kökenleri İskitlere kadar uzanmaktadır. İskitler bir kabın içerisine şarap koyduktan sonra demir bir bıçakla ellerini keserek kanlarını şaraba akıtmakta ve bu kanlı şarabın içerisine hançer, ok, balta ve mızrak gibi silahları koymaktaydılar. Daha sonra silahlar ile kutsanan bu kanlı şarabı içerek kardeşlik hukukunu başlatmaktaydılar. Benzer bir gelenek Kumanlarda da görülmektedir. Kumanlar insan yüzüne benzer demir bir kabı kanlarıyla doldurduktan sonra, karşılıklı olarak bu kanı içmekte ve kan kardeşi olmaktadır.²³⁸

Bütün bu bilgiler bizlere ham maddesi demir olan ve kutsiyetini demirden alan kılıcın Türk ant törenlerindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türkler arasında yer-su zümresinden sayılan, canlı ve ruh sahibi bir varlık olarak düşünülen demir, ant törenlerinin değişmez bir unsuru olmuştur. Çünkü demir ve demircilik Türkler nezdinde kutsaldır. Bugün dahi herhangi bir konuda yemin edilecek olsa en kutsal, en değerli şey üzerine yemin edilmektedir. Bunun sebebi edilen yeminin sağlamlığından, verilen vaadin yerine getirileceğinden karşı tarafı emin kılmaktır. Dolayısıyla Türkler tarih boyu ettikleri yeminlerde demiri şahit tutmuşlar, onun üzerine ant içmişlerdir. Sadece demir değil, demircilikte kullanılan körükler dahi Türkler tarafından üzerine yemin edilen nesnelere arasındadır. Bu da Türk kültüründe demirin ve demirciliğin yerini göstermesi bakımından yeterlidir.

2.2.DAĞLAMA

Türkçe’de “kızgın demirle vurulan nişan, tamga” ve “iyileştirmek için vücudun sayrıklı (yani hastalıklı) bölümünde kızgın bir araçla yapılan yanık” anlamlarına gelen *dağ* kökünden türeyen dağlama, *dağlağı* adı verilen ve genellikle

²³⁷ İnan, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, s.322.

²³⁸ Taner Tarhan, “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 23, İstanbul 1969, s.158-159; Ahincanov, *a.g.e.*, s.273.

demirden yapılan bir âlet ile uygulanmaktadır.²³⁹ Türklerde farklı amaçlarla uygulanan üç çeşit dağlama mevcuttur. Birincisi bedeni güçlendirmek, ikincisi bedendeki hasta kısımları iyileştirmek, üçüncüsü ise mal ve hayvanları tanımak amacıyla yapılmaktadır.²⁴⁰

Bedeni güçlendirmeye yönelik dağlama özellikle Uygur Türkleri arasında yaygındır. Uygur çocukları doğumunun ilk haftasında kafalarının üstüyle alınları arasından bir ip bağlanmak ve basınç sonucu ortaya çıkan bazı damarlar dikkatle yakılmak suretiyle dağlanmaktadırlar. Uygurlarda bu işlem sonucunda çocuğun bedeninin kuvvetleneceğine ve çocuğun çeşitli hastalıklardan korunacağına dair bir inanç mevcuttur. Bu gelenek Uygurlar arasında öyle yaygındır ki dağlanmamış Uygur bulmak oldukça zordur.²⁴¹

Hastalıkları iyileştirmeye yönelik dağlama ise hem insanlar hem de hayvanlar üzerinde uygulanan bir yöntemdir. Her daim savaşa hazır bulunulan ve savaş olmasa dahi düşük yoğunluklu çatışmaların eksik olmadığı bozkırda yaraların iyileştirilmesi için en kolay yol dağlama olmuştur. Bu yolla insan ya da hayvan üzerinde bulunan yaralı uzuv kızgın bir demir ile yakılmak suretiyle dağlanmakta ve akan kan durdurulmaktadır. Bu acı veren, ancak etkili bir uygulamadır. Türkler başta olmak üzere birçok halkta oldukça yaygındır.²⁴²

Türkler arasında en önemli ve yaygın olan dağlama türü ise mal ve hayvanları tanımaya yönelik olandır. Bozkır şartları dolayısıyla Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmaktadır. Türk tarihinin belki de en eski devirlerinde geniş otlaklarda farklı boylara ait büyük hayvan sürülerinin birbirine karışması onları tanımaya yönelik bir gelenek doğurmuştur. Her boy kendine farklı şekilde bir tamga seçmiş ve bu tamgayı bir demir parçası üzerine nakşetmiştir. Bu tamga ateşte iyice yakıldıktan sonra genelde hayvanların arka butlarına vurularak işlenmiştir. Böylece her boyun sürüsü kendi tamgasıyla tanınır olmuştur.²⁴³ Türkler hayvan tamgalarıyla

²³⁹ İlhami Durmuş, “Türk Kültürü Çerçevesinde Dağlama Geleneği”, *Milli Folklor*, S. 95, 2002, s.114.

²⁴⁰ *DLT*, C. III, s.153; Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, s.153.

²⁴¹ Durmuş, “Türk Kültürü Çerçevesinde Dağlama Geleneği”, s.118.

²⁴² Durmuş, “Türk Kültürü Çerçevesinde Dağlama Geleneği”, s.116-117.

²⁴³ Radloff, *Sibirya'dan*, C. I-II, s.290; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.222; Tuncer Gülensoy, “At Damgaları”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Haz: Emine Gürsoy Naskali, Türkiye

aynı gereklilikten hareketle eşyaları üzerinde de çeşitli tamgalar kullanmışlardır. Ancak hayvanlar üzerinde uygulanan tamgalar daha yaygındır. Çin kaynaklarında, Türklerin ele geçirdikleri hayvanların sayısını bir tahta üzerine yazarak bu tahta parçasını demir uçlu sivri bir ok ve balmumuyla mühürlediklerine dair ilginç bir bilgi yer almaktadır.²⁴⁴ Çin kaynaklarının verdiği kısıtlı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla burada bahsi geçen demir uçlu sivri ok, senet-sözleşme görevi gören bir tür tamgadır.

BOZ-OKLAR		TAMGALARI	ÜÇ-OKLAR		TAMGALARI
KÜN HAN OGULLARI			KÖK HAN OGULLARI		
1	Kayı	Y	1	Bayındır	↳
2	Bayat	↳	2	Bıçene	↳
3	Alka-evli	↳	3	Çavındır	↳
4	Kara-evli	↳	4	Çebni	↳
AY HAN OGULLARI			TAG HAN OGULLARI		
1	Yazır	X	1	Salur	↳
2	Döger	↳	2	Eymür	↳
3	Dodurga	↳	3	Ala-Yantlu	↳
4	Yaparlı	↳	4	Üregir	↳
YILDIZ HAN OGULLARI			TENGEZ HAN OGULLARI		
1	Avşar	X	1	İgdir	↳
2	Kızak	↳	2	Bügdüz	↳
3	Begdili	↳	3	Yıva	↳
4	Karlan	↳	4	Kımk	↳

Resim 4. Bazı Türk boylarına ait tamgalar.²⁴⁵

Tamga, Türk kültüründe geçmişi çok eskilere dayanan köklü bir gelenektir. Bu geleneğin ilk örnekleri M.Ö. IV. yüzyılda Altay Dağlarındaki Pazırık Kurganlarındaki atlarda görülmektedir. Çin kaynaklarında Ön-Türk boylarından Kao-che'lerin de hayvanlarını tamgaladığına dair bilgiler mevcuttur. Hunlar ve Gök-

Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s.97-98; Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C. III, Ankara 2002, s.19.

²⁴⁴ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 21.

²⁴⁵ Yazıcıoğlu'nun *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde yer alan Türk boylarına ait tamgalarla ilgili bilgilerden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Bkz. Saadetin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s.533.

Türkler bu geleneğin en önemli temsilcileridirler. Esasında bu gelenek Moğollar, Çinliler, Persler ve Ruslarda da görülmektedir. Ancak Türkler teknik üstünlükleri ve dağlama demirinin hayvan üzerine uygulanmasındaki yöntemleri sayesinde öne çıkmışlardır. Ayrıca bahsi geçen kavimlerin hiçbirinde hayvancılığın bu kadar hayati önemde olmadığı da ortadadır. Türkler hayat şartlarının bir gereği olarak bu geleneği geliştirmiş ve yaymışlardır. Tang Hanedanı tarihini anlatan *Tang Hui Yao* adlı yıllıkta çoğu Türklere ait 37 adet tamgadan bahsedilmektedir. Çin’de Tang hanedanı döneminde atların vücutlarının çeşitli yerlerinde sahip, yaş, cins ve kalitelerini belirten tamgalar taşıdıkları bilinmektedir. Şüphesiz bu Türklerin Çin üzerindeki kültürel tesirlerinden biridir.²⁴⁶ Türk tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alan abidelerde de tamgalı atların çokluğundan bahsedilmektedir. Yine Kaşgarlı Mahmud da eşsiz eserinde hakanın ve başkalarının çeşitli tamgalara sahip olduğunu bildirmektedir Ayrıca “o, atını tağladı” gibi tamga ve dağlamanın benzerliğini ortaya koyan cümleler nakletmektedir.²⁴⁷

2.3.GÜNLÜK HAYATTA KULLANILAN DEMİR EŞYALAR

Türk coğrafyasındaki zengin demir kaynakları hem Türk ekonomisinde demirciliğin payının artmasına hem de Türklerin günlük hayatta kullandıkları eşyaların demir ağırlıklı olmasına vesile olmuştur. Her ne kadar demircilik denilince akla ilk olarak silahlar gelse de bu meslek aslında çok daha geniş bir ürün yelpazesine sahiptir. Demir, günlük hayatta kullanılan bıçak, makas, ütü, çivi, kazan gibi eşyalardan üzenge, nal vb. at koşum takımlarına, toka vb. süs eşyalarından şehir kapılarına kadar birçok ürünün imalinde kullanılmaktadır.

Şehir kapıları şehrin güvenliği için son derece önemlidir. Şehir herhangi bir şekilde muhasara altına alındığı vakit düşman ilk olarak kapılara yönelmekte ve saldırılar kapılarda yoğunlaşmaktadır. Bu sebeple şehir, kapılarının sağlamlığı ölçüsünde güvendedir. Türk şehirleri ile ilgili bilgi veren birçok kaynakta şehir kapılarının demirden olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Özellikle erken dönem İslâm kaynakları bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir.²⁴⁸ Şehir kapılarında olduğu gibi ev

²⁴⁶ Otto M. Helfen, *a.g.e.*, s.210-211; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.39.

²⁴⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994, s.544; *DLT*, C. III, s.294.

²⁴⁸ İdrîsî, *a.g.e.*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.98, 108, vd.

kapılarında ve bu kapıların anahtarlarında da demir kullanımı görülmektedir. Türkler bazı kapıları demir ile kaplamaktaydılar. Ayrıca bazı kapılar da demir pervazlarla süslenmekte ve sağlamlaştırılmaktaydı. Türkçede “anahtar” anlamında *eşik temüri* ifadesi bulunmaktadır. Arkeolojik araştırmalarda da demir anahtarlar göze çarpmaktadır. Bulgarlara ait Bilyar şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda yüz civarında demir anahtar bulunmuştur.²⁴⁹

Türklerin günlük hayatının vazgeçilmez eşyalarından biri de aynı zamanda küçük çaplı bir silah olan bıçaktır. Fakat bıçağın esas kullanım alanı mutfaklardır. Şüphesiz bugün olduğu gibi tarihte de bıçak mutfaktaki en önemli âletlerdendi. Türklerde *iydı* ve *egdü* denilen küçük bıçaklardan *pala* ve *kılıç* gibi büyük bıçaklara kadar çok çeşitli bıçak türleri bulunmaktaydı.²⁵⁰ Türk bıçakları içerisinde Uygur Türklerine ait Yéñisar bıçaklarının özel bir yeri bulunmaktadır. Yéñisar bıçağı Uygurların millî el sanatları içinde kendine has özellikleriyle meşhur olmuş ürünlerinden biridir. Yéñisar’ın geleneksel icadı olduğu için o yerin adıyla anılmıştır. Tarım bölgesinin güneybatı kısmında bulunan bu şehirde bıçakçılık oldukça gelişmiştir. Burada yapılan bıçakların çeşidi yirmiden fazladır. Gösterişli ve kullanımı kolay olan Yéñisar bıçağının ağzı için en kaliteli çelikler seçilmekte, bu çelik maharetli ustalar tarafından defalarca su verilmek suretiyle paslanmaz ve körelmez hale getirilmektedir. Bıçak çok eski devirlerden beri Uygurların geleneklerinde erkeklerin gece gündüz yanından ayırmadığı silahı olmuştur, hatta Uygurların beline sardıkları bel kuşağı ile bağlama âdeti de bıçağı yanına asma ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Yéñisar bıçağı sadece günlük bir araç değil, aynı zamanda güzel bir sanat eseri olarak millî el sanatlarımız arasında yer almaktadır.²⁵¹

XI. yüzyıl Oğuz Türklerinde olduğu gibi geç dönem Memlük Türkleri ve günümüz Türkiye’sinin bazı bölgelerinde de *sındı* olarak adlandırılan makas, günlük eşyalar arasında önemli bir yere sahiptir. Her türlü kesme işlerinin yapıldığı makaslar çok geç döneme kadar dövme yöntemiyle, sertleştirilmiş çelikten üretilmiştir.²⁵²

²⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.53, 56; Koç, *a.g.t.*, s.261.

²⁵⁰ *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s.31; *DLT*, C. I, s.384; *DLT*, C. II, s.176, 195, 231, 260 vd.; *DLT*, C. III, s.18, 82, 91, 126 vd.; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, s.79-81.

²⁵¹ Abdulkérim Raxman vd, *a.g.e.*, s.66-67.

²⁵² *DLT*, C. I, s.418; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.326.

Ateş yakmak için kullanılan çakmak taşı belki de insanlık tarihi kadar eski bir buluştur. Birçok kavimde çakmak denilince çakmak taşı akla gelmektedir. Ancak demirci kültürün bir sonucu olsa gerek Türklerde çakmak sözü “ateş yakılmak için çelikten yapılan nesne”²⁵³ anlamında kullanılmaktadır. Türklerin çok eski dönemlerden beri demir ile taşı birbirine sürtmek suretiyle ateş yaktıkları bilinmektedir. Ateşin bulunuşuyla ilgili mitolojik bir hikâyede de Ülgen’in kızlarının sert bir taşla sert bir demiri birbirine vurmaları suretiyle ateşi buldukları rivayet edilmektedir. Bütün bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, diğer kavimlerin aksine Türklerde çakmağın taşı değil, demiri önemlidir. Arkeolojik buluntularda elde edilen çakmak demirleri de bunu kanıtlamaktadır. Hunlar dönemine tarihlenen Noin-Ula kurganlarında bulunan çakmak demirleri, Hunların ateşi çakmak taşı ile değil de çakmak demiri ile yaktıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Kadim Bulgar yurtları olan günümüz Rusya’sının orta bölgelerinde ve Batı Sibirya’daki araştırmalarda çok sayıda çakmak demiri ele geçirilmiştir.²⁵⁴

Günümüzün teknolojik gelişmişliği ile düşünüldüğünde belki de Türklerin günlük hayatta kullandığı en ilginç eşya ütüdür. Kaşgarlı Mahmud’un ifadesiyle ütü “mala biçiminde bir demir parçasıdır ki dikiş yerlerini yatıştırarak için kızdırılarak elbise üzerine bastırılır”²⁵⁵. Bu ifadeden ütünün sanki sadece dikişleri sağlamlaştırmak için kullanıldığı, günümüzdeki gibi kırışıklıkları düzeltmek amacı taşımadığı şeklinde bir mana çıkarılabilmektedir. Ancak yine Kaşgarlı ütünün fiil olarak kullanıldığı “o, elbiseyi ütiledi (o, elbisenin pürüzlerini bir demir parçasıyla ütiledi ve düzeltti)” cümlesiyle akıllardaki soru işaretlerini ortadan kaldırmaktadır.²⁵⁶ Tarihi seyirde, dönem dönem Doğu Roma başta olmak üzere birçok ülkede Türk modası başlamıştır. Hiç şüphesiz bunun sebeplerinden biri de Türklerin giydiği bu kıyafetlerin ütülü ve muntazam olmasıdır.

Demir kazanlar zengin ya da fakir, bey ya da er, her Türkün çadırında

²⁵³ DLT, C. I, s.469.

²⁵⁴ N. Ishjamts, a.g.m., s.160; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, s.121-123; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.55; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.250. Türklerde çakmak taşı yerine demirinin öne çıkmasının ve kullanılmasının bir sebebi de demirin içinde gizli bir ateş bulunduğu yönündeki inançtır. Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı Hz., *Marifetname*, C. III, Bahar Yayınevi, İstanbul 1978, s.26; Birsal Çağlar, *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzerine Bir İnceleme*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008, s.112.

²⁵⁵ DLT, C. I, s.68-69.

²⁵⁶ DLT, C. III, s.252; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, s.99, 328.

bulunan ortak eşyalardan biriydi. Türk çadırlarında keçe veya halıyla örtülen zeminlerin ortası ocak için açık bırakılmaktaydı. Bu orta kısımda ya demirden saç ayağı ya da taşlardan yapılan bir ayak bulunmakta, bu ayağın üstüne de demirden kazanlar yerleştirilmekteydi. Türk çadırının en önemli eşyalarından biri olan demir kazanlarda çeşitli yemekler pişirilmekte, ocak her daim tütmeekteydi.²⁵⁷ Arkeolojik araştırmalarda Türklere ait çok sayıda ve büyükçe demir kazanlar ele geçirilmiştir. Kazanların büyüklüğünden yola çıkan bazı araştırmacılar bunların ölümlerin yakılıp küllerinin saklanması amacıyla kullanılan kazanlar olduğu yönünde yanlış bir düşünceye kapılmışlardır. Hâlbuki kazanlar Türklerin günlük hayatta kullandığı önemli eşyalardandır. Ayrıca Türkler arasında çok eskilerden beri ölünün ardından yemek verme geleneği bulunmaktadır. Dolayısıyla Türk mezarlarında ele geçirilen büyük çaplı kazanların bu amaca istinaden kullanıldığı ortaya çıkmıştır.²⁵⁸

Daha önce belirtildiği üzere Türk'ün diğer kavimler üzerinde üstünlük kurmasının en önemli sebebi at ve demire hükmedebilmeleridir. Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un Hunlar ile ilgili tasvirlerinde de görüldüğü üzere Türkler neredeyse atlarına yapışık, at üstünde yiyen, içen, alışveriş yapan ve hatta uyuyan²⁵⁹ bir millettir. Dolayısıyla ata bu kadar önem veren bir milletin at binmeyi ve atı daha verimli şekilde kullanmayı sağlayacak koşum takımlarını kullanması doğaldır. Bu da yine dönüp dolaşıp demircilikle bağlantılı bir iş olmaktadır. Nal, üzengi, zırh vb. at koşum takımları demirciler tarafından yapılan ürünlerdir. Nal, atların yumuşak zeminlerde yere daha sağlam basmasını, sert zeminlerde ise atın ayağının korunmasını sağlayan önemli bir âlettir. Abakan Nehri boyunda yapılan arkeolojik araştırmalarda çok eski devirlerden kalma, Türklere ait nal parçalarına rastlanmıştır. Muhtemelen türünün ilk örneklerinden biri olan bu nal parçaları çivi deliklerini ihtiva eden ince bir demir levha şeklindedir.²⁶⁰ At koşum takımları içerisinde demircilik ile ilgili bir diğer âlet de üzengidir. Üzengi, eğerin iki tarafından aşağı kayışlarla sarkıtılan, ata binilmesini kolaylaştırdığı gibi at üzerinde de dengede durmayı sağlayan ve atlıya hareket kabiliyeti kazandıran önemli bir âlettir. Türkler üzengi sayesinde at üstünde her yöne dönebilmiş ve ok atabilmiştir. Bazı araştırmacılar üzenginin menşei olarak

²⁵⁷ Nejat Diyarbakirli, "Eski Türklere Kültür ve Sanat", *Türkler*, C. III, Ankara 2002, s.848.

²⁵⁸ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.137-140.

²⁵⁹ Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", s.8.

²⁶⁰ Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.145-146.

Uzak Doğu'yu gösterecekler de üzenge başlı başına bir Türk icadıdır. İskit Türklerinin M.Ö. IV. yüzyıldan beri üzenge kullandıkları bilinmektedir. Avrupa'nın üzenge ve gem ile tanışması da çok geç dönemlerde, VIII. yüzyılda, Avar Türkleri vasıtasıyla olmuştur. Atların ağızına geçirilen ve onu dizginlemeye yarayan gemler de demirden üretilmekteydi. Arkeolojik araştırmalarda ince işçilik ile üretilmiş oldukça süslü üzenge ve gem örneklerine rastlanılmıştır. At koşum takımlarının demircilik ile ilgili son parçası at zırhlarıdır. Türkler kendileri gibi atlarını da korumak adına ihtişamlı demir zırhlarla donatmışlardır.²⁶¹

Türkler, günlük hayatta, toka, küpe vb. süs eşyalarından, çivi, kazık vb. inşaat malzemelerine ve hatta ayakkabılarda kullanılan ökçe demirlerine²⁶² kadar çok çeşitli alanlarda demir ürünler kullanmışlardır. Hepsinin ayrıntılı olarak yazılması konumuzun kapsamı açısından mümkün değildir. Dolayısıyla bu kısımda önem arz eden belli başlı demir ürünler verilmiştir.

3. TÜRK DESTAN VE EFSANELERİNDE DEMİR

Milletlerin hafızalarında derin izler bırakan olayların anlatıldığı destanlar geçmişte yaşanmış olayların zaman içerisinde manzum bir şekilde nesilden nesile yayılması ile oluşmaktadır. Bu yayılma esnasında destanlar gerçeklikten bir nebze uzaklaşsa da anlatılan destanın özü gerçek ve yaşanmış bir olaya dayanmaktadır. Dolayısıyla destanlarda anlatılanlar, ait olduğu milletin tarihi ve kültürü hakkında oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Türk tarihi destanlarla doludur. Türk Edebiyatı alanında önemli isimlerden biri olan Nihad Sâmî Banarlı bu durumu; "Türkler; destan devri yaşamaktan ve yeni destanlar söylemekten eski destanları derleyip toplamaya, bilhassa özlemeğe vakit bulamamışlardır"²⁶³ sözleriyle ifade etmektedir. Geniş bir coğrafya ve zamana yayılan Türk destanları genelde kahramanlık hikâyelerinden oluşmaktadır. Malum olduğu üzere kahramanlık hikâyelerinin değişmez unsurları demir silahlardır. Kahraman gücünü bu silahlardan almaktadır. Demirci, kahramanın en sadık yoldaşı, en önemli

²⁶¹ Golden, *Central Asia in World History*; s.15; William Weir, *50 Weapons That Change Warfare*, The Career Press, New Jersey 2005, s.40-41; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.117-118; Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.146; Giraud, *a.g.e.*, s.128.

²⁶² Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev: Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.147, dn.113; Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.140; *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s.86, 182; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.252.

²⁶³ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.11.

yardımcısıdır. Dolayısıyla demir ve demircilik Türk destanlarında çok sık karşımıza çıkmaktadır.

3.1.ALP ER TUNGA DESTANI

Alp Er Tunga, İskit-Saka Türklerin en büyük hükümdarıdır. Alp Er Tunga hakkında *Divan-ü Lûgat-it-Türk*'te bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak onunla ilgili en önemli ve ayrıntılı bilgiler Firdevsî'nin kadim çağlardaki İran-Turan mücadelelerini betimlediği *Şehnâme* adlı eserinde bulunmaktadır. Aslen Fars olan Firdevsî, eserini Gazneli Devleti bünyesinde, Türk kültür dairesi içerisinde yazmış ve yazım sürecinde Türkler arasındaki Alp Er Tunga ile ilgili rivayetleri de toplamıştır. *Şehnâme*'de Afrasyab olarak anılan ve eserin en önemli kahramanlarından biri olan Alp Er Tunga'nın gücü arslanlarla, fillerle, timsahlarla kıyaslanarak tasvir edilmektedir. Milli bir Fars destanı olan *Şehnâme*'de anlatılan İran-Turan mücadelelerinde genelde İran'ın galip gelmiş olması pek doğaldır. Ancak Alp Er Tunga'nın ne kadar büyük bir kahraman olduğu eserde kapladığı yerden anlaşılmaktadır.²⁶⁴

Alp Er Tunga destanı konumuz açısından oldukça zengin malzeme sunmaktadır. Ancak bu malzemeler genelde birbirinin tekrarı mahiyetinde olduğu için konu ile ilgili genel bir özetleme yapılacaktır. Eserde hemen her cümlede Türklerin demirciliklerine atıf yapılmaktadır. Öyle ki; Alp Er Tunga'nın oğullarından birinin adı dahi Demir'dir. İran hükümdarı Zal, oğlu Rüstem'in Türklerle ilgili sorduğu sorusunun cevabında Türklerin bayrağı, elbiseleri, kolları ve başları demirden bir millet olduğunu, onlara karşı çok dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir. Eserin İran-Turan savaşlarının tasvir edildiği kısımlarında ise Türk ordusunun demirden bir dağ misali yeri-göğü kapladığı yönünde ilginç bilgiler mevcuttur.²⁶⁵

Bütün destanların gerçeklikten izler taşıdığı daha önce belirtilmiştir. Alp Er Tunga destanında da aktarılan bilgilerde en azından demircilik açısından doğruluk payının yüksek olduğu görülmektedir. Çünkü İskitlerle ilgili efsanevi kayıtların yanı sıra tarihi ve arkeolojik bilgiler de onların gelişmiş bir demir metalürjisine sahip

²⁶⁴ *DLT*, C. III, s.149-150; Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basımevi, İstanbul 1992, s.35-37; Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İrfan Yayınları, İstanbul 1998, s.109-113. Firdevsî'nin eseri Necati Lugal ve Kenan Akyüz tarafından dört cilt olarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eser çok geniş kapsamlı olduğu için konumuz ile ilgili kısımlar hariç, genel değerlendirmeler farklı kaynaklardan alınmıştır.

²⁶⁵ Firdevsî, *Şehnâme*, C. II, s.49-50, 554; İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda", s.229; Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.36.

olduklarını göstermektedir.

3.2.OĞUZ KAĞAN DESTANI

Türk kültürünün en değerli hazinelerinden biri Oğuz Kağan Destanı ya da başka bir ifadeyle Oğuz-nâmelerdir. Zira farklı kaynaklarda farklı içeriklerde Oğuz Kağan Destanları mevcuttur. Bunlardan ilki Paris’te bulunan Uygurca Oğuz Kağan Destanı’dır ki bu nüshanın Türkçe tercümesi W. Bang ve Reşit Rahmet Arat²⁶⁶ tarafından yapılmıştır. İkincisi Reşidüddin Fazlullah’ın *Câmi’ut Tevârih* adlı eserinde bulunan Farsça Oğuz Kağan Destanı’dır. Bu nüsha da Zeki Velidi Togan²⁶⁷ tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Üçüncü olarak da Rıza Nur tarafından derlenen bir Oğuznâme bulunmaktadır. Bu destanlarda Oğuz Kağan’ın fetihleri ve cihan hâkimiyeti anlatılmaktadır. Oğuz Kağan’ın gerçek bir tarihi kişilik mi, yoksa sadece bir destan kahramanı mı olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir iddiaya göre Oğuz Kağan Türklere gönderilmiş bir peygamberdir. Büyük bir kesim ise Oğuz Kağan’ın Büyük Hun imparatoru Mo-tun olduğunu kabul etmektedir.²⁶⁸

Türk kahramanlık destanlarının genel özelliklerinden biri olağanüstü kuvvette bir düşmandır. Bu düşman bazen bir insan iken bazen de bir hayvan olmaktadır. Oğuz Kağan Destanı’nda da bu düşman Türk toprakları içerisindeki bir ormanda yaşayan ve hem insanlara hem de hayvanlara musallat olan bir gergedandır. Oğuz Kağan da cesur bir kahraman olduğu için halkın canına ve malına zarar veren bu gergedanı öldürmeyi kafasına koymuş; kargı, ok, yay, kılıç ve kalkanını alarak gergedanın yaşadığı ormana gitmiş ve gergedanı öldürmüştür. Burada konumuz açısından önemli olan gergedan ile Oğuz Kağan’ın mücadelesinde ve gergedanın ölümünde etkili olan silahtır. Destanda bu olay “öldürdü kargım onu, çünkü bu bir demirdi” şeklinde geçmektedir.²⁶⁹ Bu cümleden anlaşıldığı kadarıyla gergedanın öldürülebilmesinin tek yolu demir bir silahtır. Çünkü gergedan gibi kalın deriye sahip olan bir hayvanı öldürebilmenin tek yolu demir gibi sağlam maddeden üretilen bir silah ile saldırmaktır.

Oğuz Kağan destanında demir ile ilgili dikkat çeken başka bir husus ise demir

²⁶⁶ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.

²⁶⁷ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

²⁶⁸ Gömeç, *a.g.e.*, s.17.

²⁶⁹ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *a.g.e.*, s.11-13; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.115-117.

kazık inancı ile ilgilidir. Türk inancında göğün merkezi ve Tanrı'nın mekânı olarak algılanan Demir Kazık, Oğuz Kağan Destanı'nda bir nur timsali olarak kendini göstermektedir. Destanda, Oğuz Kağan bir gün Tanrı'ya yalvarmakta iken karanlık çökmüş, güneşten ve aydan daha parlak bir ışık gökten yere inmiştir. Bu ışığın içinden alında “demir kazık gibi” parlak bir beni bulunan güzel bir kız çıkmıştır. Türklerde güzelliği tasvir etmek için kullanılan nur betimlemesi, burada Demir Kazık'ın Türklerde uyandırdığı hayranlığı göstermesi bakımından önemlidir. Zira Oğuz Kağan bu nurdan çıkan kız ile evlenmiş ve ondan Gün, Ay ve Yıldız adlı üç oğlu olmuş, Türk hükümdar soyu bu çocuklardan türemiştir.²⁷⁰ Bu bilgi önemlidir; çünkü “Tanrı gibi gökte olmuş”²⁷¹ sözleriyle kutsanan Türk hükümdarlarının neden gökte olduğunun ve öldükten sonra ruhlarının neden göğe, daha doğrusu Tanrı'nın mekânı olan Demir Kazık'a uçtuğunun²⁷² cevabı Oğuz Kağan Destanı'ndaki bu bilgide yatmaktadır.

Oğuz Kağan Destanı birçok Türk boyunun adının menşei ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Bunlardan biri de Kalaç boyudur. Seferleri esnasında oldukça ilginç sorunlarla karşılaşan Oğuz Kağan, her bir sorunu yaratıcı bir şekilde çözmektedir. Oğuz Kağan bir sefer yolunda duvarları altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirden büyük bir ev görmüştür. Kapısı kapalı ve anahtarı olmayan bu evi açmak için ordu içinden Tömüdü Kağul adlı becerikli bir er çağırmıştır. Ona evin kapısını açana kadar orada kalmasını ve açtıktan sonra orduya katılmasını buyurmuştur. Bu sırada verdiği “Kal-aç!” emriyle erin ve onun soyundan gelenlerin adını da değiştirmiştir.²⁷³ Demir evler²⁷⁴ Kuzey Türk destanlarında bolca bulunan motiflerdendir. Ancak demir çatılı ev Türk destanları içerisinde sadece Oğuz Kağan Destanı'nda bulunmaktadır. Çatı evin göğü ve kubbesi olması dolayısıyla bir nevi Tanrı'ya açılan kapısıdır. Haneleri için dua eden Türklerin dualarında “çatısı delinmesin” sözü sıkça kullanılmaktadır.²⁷⁵ Demir çatılı evi açan Tömüdü Kağul adlı er adından da anlaşılacağı üzere demircilik ile iştigal eden biridir. Zaten Kalaç boyunun geleneğinde de madencilik görülmektedir. Burada bahsi geçen demir çatılı

²⁷⁰ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *a.g.e.*, s.13-14; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s.183.

²⁷¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.3.

²⁷² Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.59.

²⁷³ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *a.g.e.*, s.25.

²⁷⁴ Kızılların Er Töştük Destanı'nda da demir ev bulunmaktadır. Destana göre; kötü bir ruh olan Sarı Oğlan demir bir evde yaşamaktadır. Ayrıca Er Töştük'ün düşmanlarından birinin adı da Demir Kulak'tır. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, s.480; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.545.

²⁷⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s.27.

evlerin tarihle bağlantısı demir işlenen dağlarla ilgili olmalıdır.²⁷⁶ Oğuz Kağan Destanı'nda karşımıza çıkan bu demir çatılı ev ve Tömürdü Kağul adlı er bizlere Ergenekon Destanı'nı da anımsatmaktadır.

3.3.ERGENEKON DESTANI

Çin yıllıklarında Gök-Türklerin menşei ile ilgili verilen kayıtlardaki efsanevi bilgilerden anlaşıldığı üzere Ergenekon milli bir Türk destanıdır. Konu ile ilgili Chou hanedanının (557-581) resmi tarihi olan *Chou-shu*'da iki, Sui hanedanının (581-618) resmi tarihi olan *Sui-shu*'da bir rivayet bulunmaktadır. Çin kaynaklarında yer alan bu rivayetler uzun bir süre Türkler arasında da sözlü olarak yaşamıştır. Bu süreçte Türkistan'a hâkim olan siyasî yapılarda menşelerini Gök-Türlere bağlama gelenek olmuştur. Cengiz Han (1167-1227) ile birlikte Türkistan hâkimiyetini ele geçiren Moğollar, her yeni hanedanda olduğu üzere kendilerine meşruiyet sağlamak adına menşelerini ulu şahıslara bağlamak istemişlerdir. Hem bu amaçla hem de hâkim oldukları coğrafyada bulunan yoğun Türk nüfusunu da elde tutabilmek adına Çin kaynaklarında ve Türkler arasında bulunan rivayetleri Moğollaştırarak kendilerine uydurmuşlardır. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ut Tevârih* adlı eserinde Türk-Moğol birliğini yaşatmak ve aynı soydan geldiğini vurgulamak adına Ergenekon efsanesini yazıya dökmüştür. İlerleyen dönemde Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türki* adlı eserinde destana ait daha önceki dönemlerde yazılan rivayetleri harmanlayarak Türk ve Moğol soylarının ortak atadan geldiği yönündeki fikri işlemiştir.²⁷⁷

Burada destana temel alınan fikri anlatılabilmek adına Çin yıllıklarındaki iki rivayet verilecek, ardından Reşidüddin Fazlullah ve Ebulgazi Bahadır Han tarafından anlatılan bilgiler ile karşılaştırılacaktır. *Chou-shu*'daki ilk rivayete göre; komşu bir ülkenin saldırısına uğrayan Türkler -on yaşındaki bir erkek çocuk dışında- tamamen katledilmiş; düşman askerleri bu çocuğa acıyarak öldürmekten vazgeçmiş ve ayaklarını keserek bir bataklıkta terk etmişlerdir. Burada bulunan bir dişi kurt çocuğu besleyip büyütmüş, çocuk ile kurt münasebet kurmuş ve kurt hamile kalmıştır. Çocuğun sağ olduğunu öğrenen komşu ülkenin kralı tekrardan adamlarını göndererek çocuğu öldürmek istemiş, ancak kurt ile çocuk Turfan'ın kuzeyinde bulunan bir dağa

²⁷⁶ Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s.118.

²⁷⁷ Dursun Yıldırım, "Efsâne Türü ve Ergenekon Efsanesi", *Türk Yurdu*, C. XXIX, S. 265, s.39-40; İsa Özkan, "Ergenekon Destanı Hakkında", *Türk Yurdu*, C. XXIX, S. 265, s.43-44.

kaçmışlardır. Bu dağda bulunan bir mağaranın içinden geçerek etrafı dağlarla çevrili, oldukça geniş, yemyeşil bir ovaya yerleşmişlerdir. Dişi kurt bu verimli ovada on erkek çocuk doğurmuş, bu çocuklar büyüyünce mağaradan dışarıya çıkarak oradaki kadınlarla evlenmiş ve onların da çok sayıda çocuğu olmuştur. Bunlardan her nesil kendilerine bir soyadı alırken, biri de A-şi-na adını almıştır. A-şi-na soyu gün geçtikçe çoğalarak bu geniş ve verimli ovaya sığmaz olmuştur. Bu sebeple dışarı çıkmış ve Altayların güney eteklerine yerleşerek Juan-Juanların hizmetinde demirci ustası olarak çalışmaya başlamışlardır. Altay dağları bir miğfere benzediğinden ve miğfer de onların dilinde T'u-küe demek olduğundan kendilerine Türk adını koymuşlardır.²⁷⁸

Chou-shu'daki "Suo ülkesinden çıkma" olarak özetleyebileceğimiz ikinci rivayet²⁷⁹ ilkinе çok benzememektedir. Ancak bu iki rivayette kurttan türeme, komşu bir devlet tarafından katledilme ve yerleşilen bir dağ ortak unsurlardır. Ayrıca doğrudan demircilikten bahsedilmese de demirciliğin olmazsa olmaz unsuru ateşin icadı bu rivayetin önemli noktalarından biridir. Chou hanedanı yıkılıp, Sui hanedanı kurulana kadar geçen sürede Çinliler, Türkleri daha yakından tanıma imkânı bulmuştur. Dolayısıyla *Sui-shu*'da ikinci rivayetin tekrarlanmaması ve ilkinе benzer bir hikâyenin anlatılması ikinci rivayetin Gök-Türkler arasında çok da yaygın olmadığı düşüncesini doğurmaktadır. Çünkü *Sui-shu*'daki üçüncü rivayet ilkinе oldukça benzemektedir.

Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmi'ut Tevârîh* adlı eserinde yer alan dördüncü rivayete göre; Türkler ile Moğollar Hz. Nuh'un Bulca Han adlı oğlunun soyundan gelen iki kardeş kavimdir. Ancak bundan [XIV. Yüzyıl] yaklaşık 2000 sene evvelinde Türkler ile Moğolların araları birbirilerini yok edecek kadar açılmış ve Türkler, Negüz ve Kıyan adlı iki erkek ile adları bilinmeyen iki kadın hariç bütün Moğolları öldürmüşlerdir. Sağ kalan bu Moğollar, Türklerin gelip onları öldürmelerinden korktukları için sarp ve kayalık bir yere saklanmışlardır. Dimdik dağlar ve ormanlar ile çevrili olan bu yerin ortası da dümdüz ve yemyeşil bir ovadır. Bu ovanın tek çıkışı bin bir zorlukla aştıkları o geçittir. Ergenekon adlı bu yerin adı "sarp dağ geçidi" anlamına gelmektedir. Bu ovada yaşayıp, birbirileri ile evlenmek suretiyle zaman

²⁷⁸ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.13-14; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.20-21; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.95.

²⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.14-16; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.27-28; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.96.

içerisinde çoğalan Moğollar, her aile bir oba olmak üzere ayrılmış ve her oba kendine bir ad almıştır. Gün geçtikçe daha da çoğalan Moğol obaları artık bu ovaya sığmaz olmuştur. Bütün oba beyleri toplanarak ovaya girdikleri geçitten geri çıkmak çok zor olduğundan ovadan nasıl çıkılacağını düşünmüşlerdir. İşte bu sırada geçitte bulunan ve evvelden beri işletilerek demir çıkarılan madeni eriterek ovadan çıkmaya karar vermişlerdir. Herkes bir araya gelip ateş yakmak için ormandan odunlar toplamış ve derilerinden körük yapmak için hayvanlarını kesmişlerdir. Topladıkları dağ gibi odunları demir madenin önünde yakmış ve körüklerle hava üflemişlerdir. Körüklerden gelen havayla iyice harlanan ateşe dayanamayan maden erimiş ve hem çok miktarda demir elde etmişler hem de açılan geçitten geçerek dışarıya çıkmışlardır. Özgürlüğe kavuşan Moğol obaları bozkırlara yayılmış ve her biri farklı bir bölgeye yerleşmiştir. Ergenekon adlı bu yerde de hâlâ bir Moğol obası oturmaktadır.²⁸⁰

Timur sonrasında Türkistan'da kurulan hanlıklardan biri olan Hive Hanlığı'nın hükümdarı Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* adlı eserinde Ergenekon Destanı'nın son rivayetini aktarmaktadır. XVII. Yüzyılda Çağatay Türkçesiyle yazılan bu eser Ergenekon Destanı'nın ilk Türkçe kaynağı olması bakımından önemlidir.²⁸¹ *Şecere-i Türk*'te yer alan Ergenekon rivayetine göre; Türklerin başında İl Han, Moğolların başında ise Sevinç Han hüküm sürdüğü sıralarda bu iki kavim arasındaki savaşlarda Moğollar sürekli mağlup olmaktadır. Bu mağlubiyetlere çare arayan Moğol beyi Sevinç Han, Kırgızlara ittifak teklifi yapmış, ancak bu ittifakı önceden haber alan İl Han tarafından yine bozguna uğratılmıştır. Sonunda Moğollar bir araya gelerek Türkleri ancak hile ile yenebileceklerini anlayarak, eski bir Türk savaş hilesini uygulamaya koymuşlardır. Savaş esnasında Moğol birlikleri bütün mallarını ortada bırakarak geri çekilmeye başlamış; sürekli olarak düşmana karşı galip gelen Türk askerî de bu çekilişi bozgun olarak değerlendirip bir süre Moğolları kovalamış, daha sonra ganimet derdine düşmüştür. Tam da bu sırada Moğol birlikleri geri dönmüş ve askerî disiplinden koparak ganimet almak için sağa sola koşan Türk askerlerinin etrafını çevirmişlerdir. Moğolların bu katliamından sadece İl Han'ın iki oğlu Kıyan ve Negüz ile birlikte eşleri kurtulabilmiştir. Bunlar önce esir düşmüş, sonra da kaçarak yurtlarından uzaklaşmış ve altı uçurum olan sarp bir patikadan geçerek her tarafı

²⁸⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.61-64.

²⁸¹ Özkan, a.g.m., s.43, 45.

otlarla kaplı, içerisinde her türlü hayvanın bulunduğu, sulak bir ovaya yerleşmişlerdir. Ergenekon adlı bu verimli ovada yaşayarak zaman içerisinde çoğalmış ve her biri ayrı adlarla anılır olmuşlardır. Moğol katliamının üzerinden dört yüz yıl geçtikten sonra Türk boyları öylesine çoğalmıştır ki bu verimli ova onlara dar gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine aksakallar toplanarak durumu istişare etmişler; atalarından işittikleri üzere Ergenekon dışında yerlerin de olduğunu, Moğolların atalarının yurdunu işgal edip kendilerini bu dar boğaza sürüklediklerini, ancak artık eskisinden çok ve kuvvetli olduklarını söyleyip bir yol bularak Ergenekon'dan çıkmaları gerektiği konusunda anlaşmışlardır. O sırada bir demirci, kendisinin bildiği bir demir madeni olduğunu, bu madeni eriterek kendilerine yol açabileceklerini söyleyerek Ergenekon'dan çıkışın yolunu çizmiştir. Bunun üzerine herkes çalışarak kimi madenin önüne odun yığmış, kimi de deve derilerinden körükler yapmıştır. Dualar edilmiş, ateşler yakılmış ve Tanrı'nın izniyle demir dağ eriyip Ergenekon'dan çıkış için yol açılmıştır. Ergenekon'dan çıktıkları vakit Türklerin hanı olan Börülü Kağan, dört bir yana elçiler salıp Ergenekon'dan çıktıklarını bildirmiş ve dört yüz yıl sonra atalarının intikamını almıştır. Türkler bu günü ve saati hiç unutmuyarak bayram olarak kabul etmişlerdir. O gün bu gündür her yıl aksakallardan biri bir demir parçasını ateşte kızdırarak örsün üzerine koymakta ve çekiçle dövmetedir. Onun ardından diğer beyler de aynısını yapmaktadır. Bu gün Türkler için kutsaldır.²⁸²

Türk milleti dünyada hiçbir millette olmadığı kadar eşsiz bir destan birikimine sahiptir. Ergenekon Destanı da bu destanların en önemlilerinden biridir. Bu destan Türklerin düşman saldırısı sonucu -bir erkek çocuk dışında- yok edildikten sonra yeniden dirilişini ve millet olma sürecini konu edinmektedir. Bu dirilişin en önemli etkenlerinden biri Türklerin milli zanaatı demircilik olmuştur. Ergenekon Destanı'nın çeşitli rivayetlerine bakıldığında, Çin yıllıklarında bulunan rivayetlerin ortak özelliği Türklerin *kurttan türeme* efsanesini içinde barındırmalarıdır. Birinci ve üçüncü rivayetler esas itibarıyla aynıdır. Gök-Türklerin *kurttan türeme* efsanesinin benzeri, daha önceki dönemlerde yaşayan Wu-sunlar ve Kanglılarda (Tölesler) da bulunmaktadır.²⁸³ Ergenekon Destanı'nın menşei konusunda farklı görüşler bulunsa da, yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyeti altında yaşamış ve Türklerle aynı coğrafyayı

²⁸² Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi-Türk'ün Soy Ağacı*, s.34-37; Gömeç, *a.g.e.*, s.199-202.

²⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.13-18.

paylaşmış olan Moğolların, Türklerden etkilenmediklerini düşünmek yanlış olacaktır. Reşideddin Fazlullah'ın *Ergenekon Destanı* ile Gök-Türklerin *kurttan türeme* efsaneleri öz itibarıyla aynıdır. Ancak her efsane-destan kendi döneminin siyasî, sosyal, dini ve ideolojik vaziyetini yansıtmaktadır. Bu sebeple Gök-Türklerin *kurttan türeme* efsanesinin XIV. yüzyılda yazılan bir eserde aynen aktarılması mümkün değildir. Dönemin siyasî, sosyal, dini ve ideolojik bakış açıları tamamen değişmiştir.²⁸⁴ Nihayetinde Reşideddin Fazlullah'ın bazı eklemeler ve çıkarmalar yaparak bu destanı Moğollara uyarladığı görülmektedir. Bu sebeple Ergenekon Destanı'nın son iki rivayetinde kurt unsuru görülmemektedir. Bunun yerine Türklerin milli zanaatı olup, Moğollar tarafından oldukça geç bir dönemde öğrenilen demircilik öne çıkmıştır. Bilindiği üzere Moğollarda demircilik, Türklere nazaran oldukça yeni ve ilkindir. Cengiz Han'ın ölümü üzerine Moğol başkentine gelen Çinli komutan Men Hung'un yazdığı *Meng-Ta Pei-lu* adlı seyahatnamede bildirildiği üzere; Moğollar Cengiz Han'dan önce madenleri işlemeyi bilmedikleri gibi ok uçlarını dahi kemikten yapmaktaydı.²⁸⁵ Dolayısıyla Reşideddin tarafından kurdun yerine ikame edilen demircilik de Türk menşeli bir unsurdur. Gök-Türklerin *kurttan türeme* efsanesinde, düşman saldırısı sonucu Türkler tamamen katledilmiş ve yalnızca on yaşında bir erkek çocuk hayatta kalmıştı. Ergenekon Destanı'nda ise iki erkek ve iki kadının hayatta kaldığı ve bu suretle Türk (ve Moğol) soyunun devam ettiği görülmektedir. Bu durum Gök-Türklerin *kurttan türeme efsanesi* ile *Ergenekon Destanı* arasındaki benzerliği göstermekle birlikte, yukarıda bahsettiğimiz değişimi de yansıtmaktadır. Ayrıca son iki rivayete bakıldığında, destanın kahramanları *Camiü't Tevarih*'te yer alan rivayette Moğollar, *Şecere-i Türk*'te yer alan rivayette ise Türklerdir. Bu da XIV. yüzyıl ile XVII. yüzyıl arasındaki siyasî ve ideolojik değişimi yansıtmaya bakımdan ilginçtir.

Ergenekon kelimesinin “sarp dağ geçidi”²⁸⁶ manasına geldiği ifade edilmektedir. Ancak araştırmacılar bu kelimeyi Türkçe ve Moğolca sözlüklerde bulamadıklarını belirtmektedirler.²⁸⁷ Bu kelimenin etimolojik geçmişi hakkında bir araştırma yapan Dursun Yıldırım, kelimenin Ergenekon değil, “Erkin Kün” olduğunu

²⁸⁴ Yıldırım, “Efsâne Türü ve Ergenekon Efsanesi”, s.39.

²⁸⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.66-67.

²⁸⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.62.

²⁸⁷ Yıldırım, “Ergenekon Destanı”, s.536; Özkan, a.g.m., s.45.

ve “özgürlük günü” manasına geldiğini iddia etmektedir.²⁸⁸ Ergenekon Destanı’nda sıkışıp kalınan mağaradan demir dağlar eritilmek suretiyle kurtulunması düşünüldüğünde bu anlamlandırma akla yatmaktadır.

Ötüken ile birlikte Türk tarihinin en gizemli yerlerinden biri olan Ergenekon’un yeri de tam olarak tespit edilememiştir. Kaynaklardaki bilgiler dikkatle incelendiğinde Ergenekon gibi sarp ve aşılması güç yerleri çağrıştıran çok sayıda bölge bulunmaktadır. Ergenekon Destanı denilince akla ilk gelen rivayetlerden biri Hz. Zülkarneyn ve Yecüc-Mecüc Seddi’dir.²⁸⁹ Abbasilerin divan kâtibi Kudâme b. Ca’fer’in *Kitâb el-harâc* adlı eserinde Hz. Zülkarneyn ile ilgili anlattığı bir olay Ergenekon’u anımsatmaktadır. Buna göre; Hz. Zülkarneyn Çin hükümdarına bozkırlardaki Türkleri nasıl hâkimiyeti altına alabileceğini sormuş, o da cevaben Türklerin yanında hayvan sürüleri ve demirden başka ganimet olarak alınabilecek bir şey bulunmadığını; ülkelerinin kuzey sınırı okyanus olduğundan buradan kimsenin onların ülkesine ulaşamadığını, batı ve güney sınırlarının ise geçit vermeyen dağlarla çevrili olduğunu, Türk ülkesine ancak dar bir geçitten geçen bir yoldan girilip çıkılabileceğini, bu geçit de kapatılırsa Türklerin orada sıkışıp kalacağını ve insanların onların şerrinden kurtulacağını söylemiştir.²⁹⁰ Burada Türklerle ilgili söylenen “hayvanlarından ve demirden başka ganimet alınabilecek bir şeyleri olmayan millet” tanımlaması konumuz açısından oldukça önemlidir. Ayrıca genel olarak Türk coğrafyasının sınırlarının çizildiği bu rivayette belirtilen özellikler Ergenekon ile birebir uyumludur. Dolayısıyla Türkler tarafından zaman zaman çeşitli sebeplerle Türkistan dışına yapılan bütün göç ve fetih hareketleri yeni bir Ergenekon Destanı olarak görülmelidir.

Demir dağlar da Türk tarihi ve mitolojisinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Birinci Gök-Türk devletinin son hükümdarı olan Hsie-li Kağan, Çin kışkırtmalarıyla boyların birbiri ardına isyan edip merkezi otoriteyi sarstığı ve devleti parçalanmaya götüren günlerde son direnişini T’ie-shan’da yani Demir Dağı’nda yapmıştır. Hsie-li

²⁸⁸ Yıldırım, “Ergenekon Destanı”, s.535-538.

²⁸⁹ Bu konu üçüncü bölümde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Burada önemli bir noktaya değinmek amacıyla zikredilmiştir.

²⁹⁰ Kudâme b. Ca’fer, *Kitâb el-harâc*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.192.

Kağan yanında birkaç on bin askerî olduğu halde Demir Dağı'na ava gitmiştir.²⁹¹ Burada geçen Demir Dağı ya Ergenekon ile bağlantılı ya da Türklerin demir madenlerinin olduğu bir yerdir ki her ihtimalde bu dağın adını zikretmemiz elzemdir. Özellikle Güney Sibiryaya ve Altay Türklerinin efsanelerinde önemli yer kaplayan Demir Dağlar Türk mitolojisinin önemli bir ögesidir.²⁹²

Saadettin Gömeç, “Ergenekon’un bugünkü Moğolistan sınırları içinde aranması gerektiğini”²⁹³ belirtmektedir. Ahmet Taşağıl ise Ergenekon’un “Türklerin en eski yurdu olan Altay dağları civarında” olduğunu ifade etmekte ve bu görüşünü mitolojik değil, tarihi bir bilgi ile desteklemektedir. Taşağıl, Doğu Gök-Türk Devleti’nin 630 yılında yıkılmasından sonra bağımsızlık teşebbüsünde bulunan Ch’e-pi Kağan’ın, Sir Tarduş baskısı karşısında Altay dağlarının kuzeyine sığınması olayı ile Ergenekon arasında bağlantı kurmaktadır. Çünkü Ch’e-pi Kağan’ın sığındığı yer ile Ergenekon arasında coğrafi olarak büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır. İki bölge de sarp kayalıklarla çevrili ve tek çıkışın patika bir yol olduğu yerlerdir.²⁹⁴ Taşağıl, zorda kalan Ch’e-pi Kağan’ın ataları ile aynı yere sığınmış olabileceğini düşünmektedir. Altaylar, hem atalar mağarasına²⁹⁵ hem de tarihte ve günümüzde zengin demir rezervlerine ev sahipliği yapması dolayısıyla bu konuda öne çıkmaktadır. Ayrıca daha önce çeşitli yerlerde bahsi geçen atalar mağarasının esasında demir ocağı olabileceği ile ilgili düşünce dile getirilmiştir. Bütün bunlar üst üste konulduğunda Ergenekon Destanı’nın bütün unsurlarıyla milli bir Türk destanı olduğu görülmektedir.

3.4.MANAS DESTANI

Manas Destanı, Kırgız Türklerinin İslâm’ı kabul etmesini ve onu yaymak için gayr-i müslim Kalmuklar ile yaptıkları mücadeleleri anlatmaktadır. Adını destanın kahramanı Manas’tan almaktadır. Kırgız Türklerinin milli destanı olmasının yanı sıra dünyanın en uzun destanı olması sebebiyle de hem Türk hem de dünya edebiyatı açısından önem arz etmektedir. Destana konu olan olayların hangi dönemde yaşandığı konusu tartışmalıdır. Bu hadiselerin yaşandığı dönem ile ilgili Büyük Hun

²⁹¹ Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.105.

²⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.59-60.

²⁹³ Gömeç, *a.g.e.*, s.157.

²⁹⁴ Ahmet Taşağıl, “Ergenekon’un Yeri ve Tarihi”, *Türk Yurdu*, S. 265, Ankara 2009, s.52-53; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.39-41.

²⁹⁵ Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.113.

İmparatorluğu zamanından XII. yüzyıla kadar geniş bir zaman dilimi ortaya atılmaktadır. Ancak destana konu olan olayların IX. yüzyıl sonrasında yaşandığını kabul etmek daha gerçekçi olacaktır. Manas Destanı her ne kadar İslâm'ın Kırgızlar arasında kabulü ve yayılmasını konu edinse de eski Türk inancı ve kültüründen de izler taşımaktadır. Destan, yemin törenleri, kılıç ve ok gibi silahların kutsal kabul edilmesi, demirciye verilen önem vb. açılardan eski Türk kültürünü yansıtmaktadır.²⁹⁶

Manas Destanı demir ve demirciliğin Türk kültüründeki önemini ortaya koymak açısından zengin malzeme sunmaktadır. Destanda, Manas'ın kılıcını yapan demirci ustası Tökör, “darkan”²⁹⁷ olarak anılmaktadır. Manas, demircisine çok önem vermekte, her sefer öncesinde silahlarını ona teslim edip, tamir ettirmektedir. Yine böyle bir sefer öncesinde Manas, demirciye kılıcı ve zırhının hazır olup olmadığını sormuş; demirci de bunları hazırlarken yaşadıklarını anlatmış ve eğelerken elli egesinin kırıldığını, dövme esnasında balyozların dövmenin şiddetine dayanamayıp dağıldığını, körüğünün basmaya dayanamayarak patladığını, kılıcın keskin yüzünün zehirle tavlendiğini belirtmiştir.²⁹⁸

Türk tarihi ve kültüründe birçok biçimde görüldüğü üzere Manas Destanı'nda da demircilik kutsal ve itibarlı bir meslektir. Bu sebeple Manas, Nogay Han'ı Coloy'u mağlup ettikten sonra, silahlarını dövmek suretiyle bu zafere yaptığı katkı sebebiyle demircisini mükâfatlandırmış ve onu ganimetler arasında bulunan Coloy'un kızı Ulu Bike ile nikâhlanmıştır. Ancak bu durumu töreye aykırı bulan Manas'ın hatunu Kanıkey, Han kızını demircinin elinden almış ve kocasına nikâhlanmıştır. Çünkü töreye göre ganimetler önce hanedan arasında bölünmekte, sonra beylere ve askerlere verilmekteydi. Fakat her ne olursa olsun bir Han kızının demirciye verilmesi töreye uygun değildi.²⁹⁹ Demirciye verilen önem göz önüne alındığında Han kızı ile evlenmesine müsaade edilmemesi ilk bakışta oldukça çelişkili gibi görünmektedir.

²⁹⁶ Banarlı, *a.g.e.*, s.269-270; Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, Haz: Emine Gürsoy Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995, s.10-15.

²⁹⁷ Destanda “demirci” kelimesinin muadili olarak kullanılan bu unvanın kökeni Tabgaç ve hatta Hunlara kadar götürülmektedir. Tarkan unvanı her çağda farklı görevleri işaret etmek amacıyla kullanılmıştır. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.40-47. Konu üzerinde üçüncü bölümde ayrıntılı olarak durulmuştur.

²⁹⁸ Radloff, *Manas Destanı*, s.142-143; Naciye Ulduz, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.725; İnan, “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklerde”, s.231.

²⁹⁹ Ulduz, *Manas Destanı*, s.739-741; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.524.

Ancak bu durum çok doğaldır. Çünkü Manas Destanı'nda bahsi geçen ve tarkan olarak anılan demirci hali hazırda oldukça itibar sahibi, sayılan bir kişidir. Onun bir Han kızı ile evlenmesi itibarını daha da artıracak ve Manas'ın hanedanı için bir tehdit oluşturacaktır. Bu durumu ilk aşamada fark edemeyen Manas, Han kızını demirciye vermiş, ancak daha sonra hatunu Kanıkey'in uyarısıyla bu yanlışından vazgeçmiştir.

3.5.DEDE KORKUT HİKÂYELERİ

XI-XII. yüzyıllarda Türkistan'dan Anadolu'ya ve hatta Karadeniz'in kuzey bozkırlarından Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm süren Türk toplulukları bünyesinde Türk edebiyatının en güzel örneklerinden biri olan *Dede Korkut Hikâyeleri* yayılmaya başlamıştır.³⁰⁰ Türk kültürünün bütün unsurlarını en güzel şekilde ortaya koyan bu hikâyelerde şüphesiz demir ve demircilik ile ilgili de önemli bilgiler bulunmaktadır. Türk ant törenlerinden bahsederken bu hikâyelerde bulunan ilgili bilgiler verilmiştir. Ancak Dede Korkut Hikâyeleri'nde bunun dışında da önemli bilgiler bulunmaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde hem Türk hem de kâfir silahları için *gök çelik* manasına gelen “gök polat” ifadesi sıklıkla kullanılmaktadır. Burada bahsi geçen gök, mavi rengi işaret eden, Türklerde demir ve çeliğe yakıştırılan bir renktir. Kaşgarlı Mahmud'da eserinin birçok yerinde kullandığı “kök temür” deyimiyile Türklerdeki bu anlayışı yansıtmaktadır. Buradaki gök kelimesi bir yandan mavimsi bir rengi işaret ederken diğer yandan ise göğe atfedilen kutsiyeti ve dolayısıyla gök menşeli demirleri çağrıştırmaktadır.³⁰¹

Salur Kazan hikâyesinde *Demir Yaylı Kapçak Melik'e Kan Kusturan* şeklinde uzun bir sıfatla adlandırılan bir kahraman vardır. Bu kahramanın lakabı konumuz açısından oldukça ilginçtir. Burada demir yaylı lakabından Türk askerî kültüründe bir kısmı ya da tamamı demirden yapılmış yayların mevcut olduğu görülmektedir. Buna karşın Türk devlet geleneğinde Demir Yaylı ifadesi bir sembol olarak da kullanılmaktadır. Oğuz Kağan destanında da görüldüğü üzere³⁰² ok ve yay Türkler açısından oldukça önemli silahlardır ve ok, her zaman yaya tabidir. Bununla birlikte

³⁰⁰ Banarlı, *a.g.e.*, s.273.

³⁰¹ Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.23, 39, 101, 116, 150 vd.; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, s.468-469.

³⁰² Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s.48.

Türk mitolojisinde hem yay hem de demir, güç ve kudret sembolüdür. Buradaki demir yaylı ifadesinde de iki kelime bir arada kullanılmış ve bu lakaba sahip olan kahramanın ne denli güçlü olduğu vurgulanmak istenmiştir. Ayrıca bazı Türk lehçelerinde demir yay deyimi “güçlü, kuvvetli anlamında eğilmez insanlar ve yapılması güç işler” için kullanılmaktadır. Türklerde Demir Yaylı lakabının kullanımı oldukça yaygındır. Minusinsk Tatarlarının efsanelerinde dünyanın öbür ucundaki Ak-Deniz’de yaşayan Demir Yaylı Ak-Han adlı bir destan kahramanı ve Selçukluların atası olarak bilinen Demir Yaylı Dukak bunlardan bazılarıdır.³⁰³

3.6.DİĞER TÜRK DESTAN VE EFSANELERİNDE DEMİR

Yakut Türklerinin milli destanı olan *Er Sogotoh Destanı*, yaratılış ve türeyiş konularını işlemektedir.³⁰⁴ Yakutlar demirci bir Türk boyudur. Bu durum günlük hayatlarından inançlarına ve mitolojilerine kadar hemen her alanda göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Er Sogotoh Destanı da demir ve demircilik ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Türklerde yer ile göğü birbirine bağlayan demir kazık inancının varlığından bahsedilmişti. Hemen her Türk boyunda küçük farklarla görülen bu inanç Yakutlarda da mevcuttur. Yakutlara göre sekiz köşeli olan dünyanın merkezinden kutup yıldızına uzanan büyük bir hayat ağacı bulunmaktadır. Ancak bu ağaç destanda demir olarak tasavvur edilmiştir. Bu şekliyle demir ağaç motifi Türk kozmolojisindeki demir kazık inancına oldukça benzemektedir. Destana göre; bu ağacın tepesinden kutsal bir su akmaktadır. Bu sudan içenler açlık hissetmemekte ve Tanrı’dan kut³⁰⁵ almaktadır. İlk insan olan Er Sogotoh bu demir ağaçta doğmuştur. Hayatın kaynağı olan demir ağaç Er Sogotoh’un yalnızlık çekmesi üzerine ona bir eş de yaratmıştır. Daha sonra onu yeryüzüne gönderirken dünyada işine yarasın diye ona su, ateş ve demir vermiştir.³⁰⁶ Demir ağaç tarafından dünyaya gönderilen Er Sogotoh’a su, ateş ve demir verilmesi

³⁰³ Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.47-48; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.322-323; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.169, 395-396.

³⁰⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.97.

³⁰⁵ Kut, Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından insanları yönetmesi adına verilen yetkidir. Kut ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.248-258; Nurbolat Bogenbayev ve Aydın Calmırza, “Eski Türk Dünya Görüşündeki ‘Kut’ ve ‘Karga’ Kavramları”, *Milli Folklor*, C. XIII, S. 103, s.69-79. Türklerde demir kazık ya da demir ağacın Tanrı’nın mekânı olarak görüldüğü ve ölen Türk hükümdarlarının ruhlarının buraya uçtuğu belirtilmişti. Bütün bu bilgilerle birlikte demir kazığın Er Sogotoh Destanı’nda kut kaynağı olarak tasvir edilmesi Türk inancındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

³⁰⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.100-103.

konumuz açısından oldukça ilginçtir. Çünkü bu sayılanlar demirciliğin olmazsa olmaz unsurlarıdır. Ateş, demirin eritilmesi için, su da demiri çelikleştirmek için elzemdir. Yaratılış destanında bile demirin ve demirciliğin insanın ilk ihtiyacı olarak görülmesi, insanın yeryüzüne gönderilirken eline demirin sıkıştırılması Türklerin demire ve demirciliğe atfettiği kutsiyeti anlamamızı sağlamaktadır.

Er Sogotoh'un dünyadaki maceralarında da demir çok önemli bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Er Sogotoh'un elbisesi baştan ayağa demir zırhlardan oluşmaktadır. Silahları ise eşsizdir. Kemikten yapılmış bir yay vardır ki bu yayı altı kişi bir araya gelse çekememektedir. Oklarına gelince, sivri uçlu bir okunu bir obanın demircisi, kaşığa benzeyen başka bir okunu da başka bir obanın demircisi uzun uğraşlar sonucu yapmışlardır. Ok ve yayın dışında ağır bir mızrağı, sağlam bir topuzu ve keskin bir kılıcı bulunmaktadır. Ayrıca Er Sogotoh'un seferlerinden birindeki güzergâhında Demirdağı diye bir dağdan bahsedilmektedir.³⁰⁷

Altay Türkleri arasında *Kara Atlı Han* adlı bir efsane yaygındır. Bu efsane bazı açılardan Oğuz Kağan ve Ergenekon destanları ile benzerlik arz etmektedir. Ergenekon Destanı'nda olduğu üzere bu efsanede de bir toplu katliam bulunmaktadır. Kara Atlı Han'ın bütün obası kılıçtan geçirilmiş, geriye sadece oğlu ve karısı kalmıştır. Çocuk tıpkı Oğuz Kağan gibi yeni doğmuş bebek iken konuşmuş, yedi günlük iken demir beşiğini kırarak yürümeye başlamış ve hatta obaya musallat olan bir canavarı öldürmüştür. Kara Atlı Han'ın hayatta kalan çocuğu birçok Türk kahramanlık destanında olduğu üzere demirci bir bahadır. Yedi günlük demir beşiğini kıran bu bahadır, seksen kulplu bir demir kazanı çıplak elleriyle parçalamış, altı kulplu bir demir kazanı döverek altı keskin çelik kılıç, yedi kulplu bir demir kazanı döverek de yedi keskin mızrak yapmıştır. Genel hatlarıyla diğer Türk destanlarından motifler içeren bu destanda da demir önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁸

4. TÜRK SİLAHLARINDA DEMİR

Demirin en önemli kullanım alanı silahtır. Demirden önce taş ve diğer madenlerden de çeşitli silahlar üretilmiştir. Ancak demir, hem sağlamlık, hem de üretim maliyetinin düşüklüğü sebebiyle silah üretiminde kendinden önceki bütün

³⁰⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.105-106. Demir dağlar Türk mitolojisinin önemli motiflerinden biridir.

³⁰⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.311-314.

maddeleri tedavülden kaldırmıştır. Bu açıdan silah ruhunu ve bedenini demirde bulmuştur demek hiç de yanlış olmayacaktır. Tarihleri boyunca cihan hâkimiyeti davası güden Türklerin bu davalarını gerçeğe dönüştürmek için en önemli araçlarından biri silahlar olmuştur. Türkler demircilikteki maharetlerini silah üretiminde de konuşturmuşlar, eşsiz sağlamlık ve güzellikte silahlar üretmişlerdir. Bu açıdan bazı Türk silahları, silah olmanın ötesinde adeta birer sanat eseri olarak görülmektedir. Türk silahlarının tamamını anlatmak konumuz kapsamını aşacağı için burada belli başlı silahlar özet biçimde ele alınacaktır. Türkler ok ve yay başta olmak üzere, kılıç, hançer, gürz ve mızrak gibi saldırı silahlarının yanı sıra zırh, miğfer ve kalkan gibi savunma silahları da kullanmışlardır.

Türkler atlı bozkır kültürüne mensubiyetin bir sonucu olarak kendilerine has bir savaş yöntemi geliştirmişlerdir. Bu yöntemde en önemli silâh ok ve yaydır. Atın sağladığı sürat ve hareket kabiliyetini savaşlarda çok iyi kullanan Türkler, savaşların ilk aşamasında uzun menzilli oklarıyla düşmanlarını yıpratmışlardır. Çin yıllıklarının belirttiğine göre; Türkler çocukluk çağında çeşitli hayvanlar üzerinde ok atış talimi yapmaya başlamaktadır.³⁰⁹ Türk okçularının at üstünde her yöne isabetli atışlar yaptıkları kaynaklarda sabittir.³¹⁰ Konumuz açısından Türk oklarıyla ilgili önemli kısım ok uçlarının genelde demirden olmasıdır. Türkler ok ucunu “temren, başak”³¹¹ gibi kelimelerle ifade etmişlerdir. Türklerin tarihlerinin en eski dönemlerinden beri kullandıkları ok ve yay zaman içerisinde yine onlar tarafından hız, yapı ve menzil bakımından geliştirilmiştir.³¹² Türk oklarıyla ilgili tarihi kaynaklardaki ilk bilgi Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Mo-tun’un şehzadeligi döneminde yaptırdığı öten oklardır.³¹³ Bu oklar savaş esnasında haberleşme, yön tayini ve düşmanı korkutma gibi faydaları bakımından önemlidir. Genelde üç veya dört dilimli olan demir ok uçları yeterli kuvvette atıldığında en sağlam zırhları dahi delebilmek özelliğine sahiptir.³¹⁴ Arkeolojik kaynaklar Türklerin çok eski dönemlerden beri demir ok uçları kullandığını ortaya koymaktadır. Altay, Tuva, Kudirge, Volga, Macaristan bozkırları gibi tarihi

³⁰⁹ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi*, s.1.

³¹⁰ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2014, s.40.

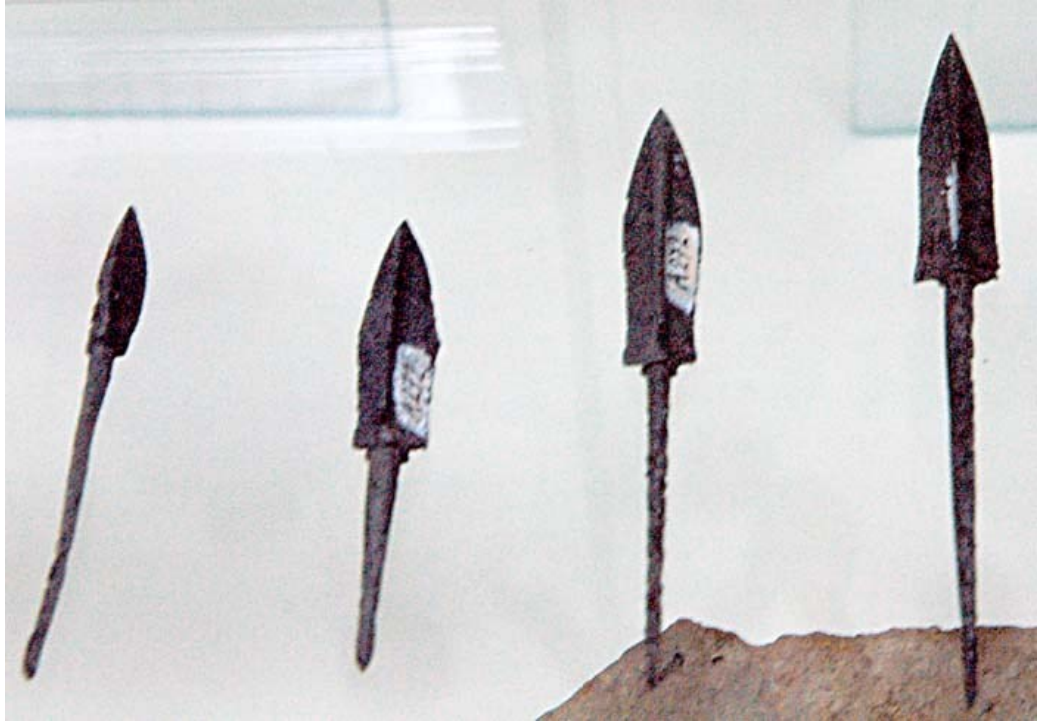
³¹¹ *DLT*, C. I, s.378.

³¹² Mangaltepe, a.g.m., s.137-138.

³¹³ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi*, s.5-6; Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s.69-70.

³¹⁴ Yuliy S. Hudyakov, “Eski Türklerde Silah”, *Türkler*, C. III, Ankara 2002, s.474; Mangaltepe, a.g.m., 137-138; Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s.70-71.

Türk topraklarında Hunlar, Gök-Türkler, Bulgarlar vd. Türk devletleri dönemlerine ait binlerce demir ok ucu bulunmuştur.³¹⁵ Türklerde yaylar ise genelde ahşaptan üretilmektedir. Ancak nadir olsa da demirden üretilen yaylara da rastlanmaktadır. Kullanımı kısıtlı olmasına karşın demir yay Türk mitolojisinde güç ve kudret sembolü olarak önem arz etmektedir. Bu sebeple demir yaylı sıfatının unvan olarak kullanımı yaygındır.³¹⁶

*Resim 5. Uygur dönemine ait olduğu düşünülen dört dilimli demir ok uçları.*³¹⁷

Kılıç, Orta Çağ'da ok ve yayın ardından savaş meydanlarının en önemli silahı olarak kendini göstermiştir. Türkler çoğu zaman yıpratıcı ok atışının ardından düşmana ölümcül darbeyi indirmek için yakın muharebeye girmişlerdir. İşte bu yakın muharebede kılıç en önemli ve etkili silahtır. Türkler, ilk dönemlerde çift tarafı keskin düz kılıçları daha sonra ise Türk tipi olarak nitelendirilen tek tarafı keskin eğri kılıçları kullanmışlardır. Bazı yazarlara göre hem düz hem de eğri kılıçların mucidi

³¹⁵ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.137-140; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.140, 248; Hudyakov, a.g.m., s.470-471, 474

³¹⁶ Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s.61, 71, 76 vd.; Hudyakov, a.g.m., s.471; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.322-323.

³¹⁷ <https://depts.washington.edu/silkroad/museums/ubhist/ubhist27.jpg> (04.05.2015)

Türklerdir.³¹⁸ Eğri kılıç ile düz kılıç arasında yapım ve kullanım açısından önemli farklar bulunmaktadır. Eğri kılıçta düşmana darbe anında silahın bütün vurucu gücü uca yakın konumda bulunan kaviste toplanmakta ve bu sayede kılıcın tahrip gücü en yüksek seviyeye çıkmaktadır. Ayrıca düz kılıçların iki yönü keskin iken eğri kılıcın sadece tek yönü keskindir. Düz kılıçlar ağır olduğu için kullanım esnasında bilek gücü önem arz ederken, eğri kılıçlarda bileğin esnekliği ve hareket kabiliyeti ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple eğri kılıçların hem kullanımı hem de yapımı tecrübe ve yetenek gerektirmektedir.³¹⁹ Kaynaklarda Türklerin kılıç üretimi konusunda ustalıkları ifade edilmektedir. Türkler özellikle kızgın demir su verip çelikleştirme konusunda mahir bir millet olarak bilinmektedir. Türk kılıçları arasında Kırgız çeliğinden üretilen kılıçlar özel bir yere sahiptir. Coğrafya itibariyle oldukça kaliteli demir kaynaklarına sahip olan Kırgızların ürettikleri kılıçlar birçok ülkenin yanı sıra Gök-Türklerle de ihraç edilmiştir. Demircilikleriyle meşhur Gök-Türklerin ürettiği kılıçlar ise keskinliği ile meşhurdur. Çin yıllıkları Gök-Türk kılıçlarının demiri bile kesebildiği yönünde bilgiler aktarmaktadır. Kılıç, Türk kültüründe sadece bir silah olarak algılanmamış, ona çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Türkler kılıcı askerî ve siyasî gücün bir nişanı olarak hâkimiyet sembolü, doğruluk ve adâlet göstergesi olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple kılıç üzerine ant içmiş, bağlılıklarını kılıç ile ifade etmişlerdir.³²⁰ Arkeolojik araştırmalarda elde edilen bulgularda erken dönemler için düz kılıçlar çoğunlukta, nispeten geç dönemde ise eğri kılıçlar ağırlık kazanmaktadır. Gök-Türk dönemine tarihlenmekte olan eğri kılıçların ilk örneği Altaylarda, Kudirge kurganlarında bulunmuştur. Daha sonraki dönemlerde Volga boyları, Macar bozkırları gibi diğer Türk coğrafyalarında da eğri kılıçlar görülmeye başlanmıştır.³²¹

Küçük boyutlarda bir kılıç olarak ifade edebileceğimiz hançer de Türkler açısından vazgeçilmez silahlar arasındadır. Türklerde kemer kuşanmak ve bu kemere hançer, bıçak gibi küçük silahlar bağlamak âdeti yaygındır. Avar dönemiyle ilgili arkeolojik veriler de bunu doğrulamaktadır. İslâm kaynaklarında da Oğuzların kemer

³¹⁸ Mangaltepe, a.g.m., s.122-123, 151; Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s.113; Bahaeddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşesi ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 5, Ankara 1948, s.446-447.

³¹⁹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.200-201.

³²⁰ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.204-205, 211, 215; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.68; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, s.84.

³²¹ Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.140, 159, 248; Mangaltepe, a.g.m., s.151.

bağladığı ve kemerlerine hançer astığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. Yine İslâm kaynaklarına göre Hazar kızları arasında hançer taşıma geleneği yaygındır. Hazar kızlarının muhtemelen bekâretlerini korumak amacıyla bu şekilde silahlandıkları belirtilmektedir.³²² Ancak bu yaklaşım iki açıdan sakıncalıdır. Birincisi; Türklerde çok az görülen zina ve tecavüzün yaygın olduğu yönünde bir intiba uyandırmaktadır. İkincisi; bu şekilde silahların, bozkır şartları gereği her daim çatışmaya hazır bulunan ve zaman zaman savaflara iştirak eden Türk kadınının günlük hayatının bir parçası olduğu gerçeği göz ardı edilmektedir.

Resim 6. M.Ö. V-IV. Yüzyıldan kalma, dövme demirden hayvan üslubuyla üretilmiş bir hançer. Güney Sibiryada bulunmuştur. Kabzasındaki kızıl akbaba ve ters duran kurt motifleri

³²² Mangaltepe, a.g.m., s.122-123; Abdulkérim Raxman vd, a.g.e., s.67; Gerdizî, a.g.e., Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.81; Artamanov, a.g.e., s.317.

*dikkat çekmektedir.*³²³

Ağaç bir sapın ucuna madeni (çoğunlukla demir) bir topuz geçirilmek suretiyle yapılan gürz, yakın dövüşte, özellikle zırhlı düşman üzerinde tahrip gücü yüksek olan bir silahtır. Bazılarının ucunda tahrip gücünü daha da artırmak için çivi vb. çıkıntılar da bulunmaktadır. Bu silah Türkler tarafından topuz ve bozdoğan olarak da adlandırılmaktadır.³²⁴ Türklerin çok eski dönemlerden beri gürz kullandıkları düşünülmektedir. Peçenek askerlerinin yakın dövüşte ana silahı olan gürz, onlar sayesinde Doğu Avrupa'ya yayılmıştır. Daha sonra Kumanlar tarafından kullanım kolaylığı açısından geliştirilmiş ve tahrip gücü artırılmıştır.³²⁵

Mızrak, genelde ağaç bir sapın ucuna sivri bir demir parçası geçirilmek suretiyle yapılan ve zırhlarını delip, düşmanı etkisiz hale getirmeye yarayan uzun bir silahtır.³²⁶ Kadim Türk silahlarından biri olan mızrak yapı itibariyle hem piyade hem de süvari birliklerinin kullanımına müsaittir. Hun demirci ustaları tarafından icat edilen baklava biçimli ve üç kanatlı mızrak uçları savaş meydanlarında bir devrim yapmıştır. Avar mızrakları, onların Doğu Avrupa topraklarında hâkim olmalarında önemli bir etken olmuştur. Yine savunmadan ziyade saldırıyı savaş yöntemi olarak benimseyen Kumanların da en önemli silahlarından biri mızraklardır.³²⁷ Esasında bir saldırı silahı olan mızraklar Hazar Türkleri tarafından savunma amaçlı da kullanılmıştır. İslâm kaynaklarındaki bilgilere göre; Hazar hükümdarının emrindeki on bin atlıının her birinin elinde demir mızraklar bulunmaktadır. Hükümdar bir yerde konakladığı takdirde askerler ellerindeki mızrakları toprağa çakarak hükümdarın etrafını demir mızraklardan oluşan bir surla çevirmekte ve onu dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı korumaktadırlar.³²⁸

Savunma silahlarının başında tulga gelmektedir. Miğfer olarak da bilinen tulga askerlerin başını koruyan bir zırhtır ve genelde demirden yapılmaktadır. Türk

³²³<http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/3479076/?lng=tr> (30.04.2015)

³²⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.239-240; Koç; *a.g.t.*, s.235.

³²⁵ Mangaltepe, *a.g.m.*, s.131-133, 151.

³²⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.232-233.

³²⁷ Yücel, *a.g.m.*, s.559; Mangaltepe, *a.g.m.*, s.122-123; Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", s.4.

³²⁸ Avfi, *Câmi el hikâyât*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.94.

adının anlamıyla ilgili Çin kaynaklarında bulunan “miğfer”³²⁹ rivayeti Türklerin çok eski dönemlerden beri bu silâhı kullandıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Tulganın menşeinin Türklere ya da Farslara dayandığı düşünülmele birlikte, en azından İslâm öncesi Türk devletlerinde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir.³³⁰

Kalkan, askerin vücudunu kılıç, mızrak, topuz gibi yakın darbelerden olduğu kadar, uzaktan ok atışlarından da korumaya yarayan bir savunma silahıdır. Türk kalkanları genelde demirden yapılmıştır. Buna karşın bakır, fil veya gergedan derisi ve ağaç gibi malzemelerden üretilen kalkanlara da rastlanmaktadır. Kalkanların iç kısmında dirsek ve bilek kısımlarına kadar uzanan bağlar vardır. Bu bağlar kalkanın elde sabit durmasını sağlamaktadır. Kalkan, hareket kabiliyet ve sürat merkezli geleneksel savaş yöntemlerine çok da uygun olmamasına rağmen özellikle yaya savaşlarında etkili bir savunma silâhı olması sebebiyle Türkler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Tarihi ve arkeolojik kaynaklardan Avrupa Hunları, Gök-Türkler, Bulgarlar gibi çeşitli Türk devletleri döneminde demir mamulü kalkanların kullanıldığı anlaşılmaktadır.³³¹

Ölüm kalım savaşlarının göz açıp kapayıncaya kadar bittiği bir coğrafyada yaşayan Türklerin günlük hayatlarında ve savaş yöntemlerinde sürat en belirleyici unsurdur. Dolayısıyla ordusu daha çok hafif süvarilerden teşekkül eden Türkler için hareket kabiliyetini ve sürati kısıtlayan zırhlar pek kullanışlı bir silah değildi. Ancak bu gerçekten hareketle Türk askerlerinin hiçbir koruyucu teçhizat kullanmadan savaşıklarını düşünmek yanlış olacaktır. Türkler tarih boyunca tahta, deri ve demir gibi çeşitli malzemelerden üretilen zırhlar kullanmışlardır. Hatta Türkler sadece kendilerini değil, atlarını dahi çeşitli zırhlarla korumuşlardır.³³² Türkler genelde dik şekilde birbirinin üstüne oturtulan küçük çaplı demir parçalarının deri üzerine dikilmesi suretiyle yapılan zırhları kullanmışlardır. Bununla birlikte Türklerde pullu zırh gömlek ve örme zırh olarak tabir edilen zırhlar da görülmektedir. Pullu zırh

³²⁹ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.14, 61; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.95.

³³⁰ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*

, s.283-284; Hudyakov, *a.g.m.*, s.475; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.220; Ögel, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında”, s.445-446; Kurat; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.106.

³³¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.289-292, 293; Hudyakov, *a.g.m.*, s.475; Koç, *a.g.t.*, s.231.

³³² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.67; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.267; Gumilev, *Eski Türkler*, s.94-95; Roux, *Orta Asya*, s.38.

gömlerler yuvarlak ya da dört köşe demir parçalarının kumaş veya deri üzerinde dikilmesiyle oluşturulmaktadır. Örne zırhlar ise küçük çaplı yuvarlak demir halkaların birbirine geçirilmesi suretiyle üretilmekteydi. Örne zırh üretimi çok zahmetli olup bir örme zırh 600 metre demir telden ve 20 bin halkadan meydana gelmekteydi.³³³ Tarih boyunca Türk ordusunda zırh kullanıldığına dair birçok kayıt mevcuttur. Avrupa Hunlarının Roma ile savaşlarını betimleyen Gumilev, Hun zırhlı süvarilerinin dönemin en iyi piyadeleri olarak ün salan Roma lejyonlarını ezip geçtiğini belirtmektedir. Gök-Türk ordusunda da sadece zırh gömleli askerlerden oluşan ve “Börüler” yani “Kurtlar” adını taşıyan bir birimin olduğu bilinmektedir. Gök-Türk ordusunun vurucu gücünü teşkil eden bu birim savaşların sonucunu değiştirecek güçteydi.³³⁴ Peçenek, Kuman ve Bulgar ordularının da baştan ayağa demir zırhlarla donatıldığı kaynaklara yansımaktadır. Özellikle Bulgarlarda çok pahalı olmasına rağmen oldukça yaygın olarak kullanılan örme zırhlar, ayrıca Bulgarların en önemli ihraç maddeleri arasında yer almaktaydı.³³⁵

5. TÜRK SANATINDA DEMİR

Türk sanat eserleri görsel zevk amacıyla ortaya konulan eşyalardan ziyade günlük hayatta ihtiyaç duyulan ürünleri kapsamaktadır. Bu sebeple kılıç, hançer, vb. silahların yanı sıra tabak, bardak, heykel, at koşum takımları, kazan, takı, kemer tokası gibi günlük hayatta kullanılan eşyalar Türk sanat eserleri kapsamına girmektedir.³³⁶ Türk sanat eserlerinin üretiminde birçok malzemenin yanı sıra madenlerden de yararlanılmıştır. Altın, gümüş, bakır, tunç ve demir bunlardan bazılarıdır. Türkler demirci bir millet olduğu için, stratejik önemde bir maden olan demiri genelde silah ve günlük ihtiyaç malzemelerinin üretiminde kullanmıştır. Dolayısıyla demir mamulü sanat eserleri diğerlerine nazaran azdır.³³⁷ Bu sebeple konu demir sanat eserleri kapsamında kısaca özetlenecektir.

Sanat eserleri içinden çıktıkları toplumun her türlü kültürel unsurlarını

³³³ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.268; Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.139; Hudyakov, a.g.m., s.470, 474-475; Sergei V. Alkin, “Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma: Sincan'ın Tiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler”, *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s.547.

³³⁴ Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s.162; Hudyakov, a.g.m., s.475.

³³⁵ Mangaltepe, a.g.m., s. 151; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.106; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.253; Koç, a.g.t., s.230-231.

³³⁶ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.321.

³³⁷ Ülker Erginsoy, “Türk Maden Sanatı”, *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Haz: Nejat Diyarbekirli vd., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s.344.

bünyelerinde barındırmaktadır. Türk sanat eserleri de Türklerin yaşayışları, dünya algıları ve inançlarından kesitler sunmaktadır. Dolayısıyla atalarının kurt³³⁸, geyik³³⁹ gibi hayvanlardan türediğine inanan ve en önemli geçim kaynağı hayvancılık olan Türklerin sanat eserlerinde *hayvan üslubu*³⁴⁰ denilen bir tarzın öne çıkması bizleri şaşırtmamaktadır. İskitlerden itibaren Türklerin hayvan üslubu çerçevesinde altın, ahşap, deri, bronz ve demir nesnelere üzerine işledikleri sanat eserleri sanat tarihçilerini onlarca yıldır büyülemektedir. İskit kurganlarında hayvan üslubuyla bezenmiş yüzlerce tunç ve demir silah bulunmuştur. Eski devir Türk sanat eserlerinin çoğu altın, tunç ve demir gibi madenler vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır.³⁴¹ Bilindiği üzere Hun devrinden beri Türk hükümdarlarının otağları önünde çeşitli tuğ ve sancaklar asılmıştır. Bu tuğ ve sancakların sopalarının ucunda ise Türk sanatkârları tarafından üretilen madeni *ongunlar* yer almıştır. Soylarının kurttan türediğine inanan Gök-Türkler döneminde bu ongun kurt olmuş ve Gök-Türk hükümdarlarının otağları önünde kurt başlı tuğlar yükselmiştir.³⁴² Bütün bunlar yine Türk sanatındaki hayvan üslubunun örnekleridir.

Üslup olarak Türk kültür ve zevkini yansıtan sanat eserleri, sadece Türk ülkelerinde değil, birçok komşu ülkede alıcı bulmuş, bu ticarî durum Türk sanatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Güzergâhının büyük bir kısmı Türkistan üzerinden geçen İpek Yolu'nun da bunda etkisi büyüktür. İpek Yolu denilince bu güzergâhta sadece ipek ticareti yapıldığını düşünmek elbette ki yanlış olacaktır. Bu yolda ilaçlar, baharatlar, ahşap ürünleri, demir, bakır ve çeşitli değerli taşlarla birlikte sanat eseri niteliğinde birçok ürünün de ticareti yapılmıştır. Bozkır geleneklerini en ince ayrıntısıyla yansıtan, mükemmel işçilikle bezenmiş Türk sanat eserleri, İpek Yolu güzergâhında çalışan tüccarlar vasıtasıyla Çin'de, İran'da ve hatta Doğu Roma'da alıcı

³³⁸ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.14; Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, s.95.

³³⁹ Otto Maenchen-Helfen, "The Legend of the Origin of the Huns", *Byzantion*, C. XVII, s.245-251; Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s.65-68.

³⁴⁰ Türk sanatında hayvan üslubunun özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007, s.147-150; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.39-48.

³⁴¹ Richard N. Frye, *a.g.e.*, s.45; Findley, *a.g.e.*, s.25; Elif Kök, *Türk Sanatında Asya Sanat Tarihi Araştırmalarında İslâm Öncesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s.234-235.

³⁴² Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1972, s.54; Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.21, 136.

bulmuştur.³⁴³ Türk sanat eserleri sadece dışarıda alıcı bulmakla kalmamış, aynı zamanda komşu milletlerin sanat anlayışlarını da etkilemiştir. Çin’de sanat eserlerinde kükreyen hayvan figürlerinin kullanımı İskitlerin etkisiyle gerçekleşmiştir.³⁴⁴

*Resim 7. M.Ö. VII. Yüzyıldan kalma, Dinyeper bölgesindeki Kirovograd yakınlarında bulunan İskitlere ait bu kılıç, demirden üretilmiş olup, sonradan üzeri altın kaplanmıştır. Kaplama üzerindeki çeşitli hayvan figürleri ve savaş sahneleri dikkat çekmektedir.*³⁴⁵

³⁴³ Haussig, *a.g.e.*, s.155-156, 158-159; David Sevillano-Lopez ve F. Javier Gonzales, “Mining and Minerals Trade on the Silk Road to the Ancient Literary Sources 2 BC to 10 AD Centuries”, *History of Research in Mineral Resources*, S. 13, Madrid 2011, s.43-44.

³⁴⁴ Haussig, *a.g.e.*, s.155.

³⁴⁵ <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/879687/?lng=tr> (02.05.2015)

Resim 8. M.Ö. I. yüzyıldan kalma, Çin'in kuzeyinde bulunan, hayvan üslubuyla işlenmiş plakalar. Bu eserlerin önceden hazırlanmış ceylan ve geyik kalıpları ile dökme demirden üretildiği, sonradan altın suyuna batırılmak suretiyle altın görünümü kazandığı tespit edilmiştir. Hayvan üslubuyla işlenmiş bu plakalar Türk sanat eserlerinin komşu milletler üzerindeki etkilerine verilebilecek güzel örneklerden biridir. Bu eserlerin nerede ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak tespit edilememekle birlikte her halükârda menşei Türklere dayanmaktadır. Çünkü bu eserlerin ya Hunlar tarafından üretilip onlar ile yapılan ticaret vasıtasıyla Çin'e ulaştığı, ya da Hun etkisi sonucu Çinli ustalar tarafından yerel pazarda satılmak üzere üretildiği düşünülmektedir.³⁴⁶

Müzik de sanatın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu sebeple müzik âletleri de konumuz kapsamına girmektedir. Türkler müzik âletlerinin üretiminde ağaç, deri vb. malzemelerin yanı sıra demir de kullanmışlardır. Vurmalı çalgılar içerisinde yer alan deflerde de demir kullanımı görülmektedir. Türk defleri genelde zincirli veya demir halkalıdır. Bu demir halkalar her vuruşta çıkardıkları seslerle müziğe ritim katmaktadır.³⁴⁷ Türk müzik âletleri arasında yer alan demir kopuz ise konumuz

³⁴⁶ Emma C. Bunker vd., *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes*, Yale University Press, New York 2002, s.54-55.

³⁴⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.40.

açısından oldukça önemlidir. Klasik kopuzun aksine telli bir çalgı olmayan demir kopuz iki elle tutularak ağızla çalınan çatal şeklinde küçük bir demirdir. Alçak bir vınlama sesine sahip olan demir kopuzun bir adı da ağız tamburasıdır.³⁴⁸ Daha önce Şamanizm bahsinde de şaman çalgılarında demir kullanımının yoğunluğundan bahsedilmiştir. Demir, şaman davulunun ve kopuzunun önemli bir unsurudur.³⁴⁹

Görüldüğü üzere demirin Türk sanat eserlerinde kullanımı nadir de olsa ortaya çıkan eserler büyüleyicidir. Yakın zamana kadar yabancı sanat tarihçileri tarafından barbar sürüsü olarak tanımlanan, kültürü ve medeniyeti olmadığı düşünülen Türkler, diğer milletlerden önce ham demiri işlemeyi başardıkları gibi, ona tabiatçı bir üslupla öyle ustaca şekiller vermişlerdir ki bu durum günümüz sanat tarihçilerini hayretler içerisinde bırakmaktadır.³⁵⁰

6. İSİMLERDE DEMİR

Demircilik Türklerin en meşhur zanaatı ve hatta töresidir.³⁵¹ Altaylar gibi demir kaynaklarının bol olduğu bir coğrafyadan neşet eden Türkler demirci bir millet olarak dikkati çekmiştir. Demir, Türkün hayatının her alanında olduğu gibi dünya algısı ve tanımlamasında da başrolde olmuştur. Bu sebeple Türkler çeşitli coğrafyaları “Demir” olarak adlandırmışlardır. Bu durum sadece coğrafi bölgeler için değil, insanlar için de geçerlidir. Çünkü “Demir”, Türkler tarafından kişilerin adlandırmalarında da yoğun olarak kullanılmıştır.

6.1.COĞRAFİ İSİMLERDE DEMİR

Demir Dağ, Türklerle ilgili hem tarihi hem de mitolojik bilgilerde sıkça karşımıza çıkan bir coğrafi isimdir. Gök-Türk dönemine ait bilgilerde Demir Dağlardan bahsedilmektedir. 630 yılına gelindiğinde Çin kışkırtmaları, doğal afetler ve kıtlık gibi çeşitli olaylar sebebiyle I. Gök-Türk Devleti'nin boylar üzerindeki hâkimiyeti zayıflamıştır. Yıkılmak üzere olan devletin son hükümdarı olan Hsie-li Kağan son direnişini Demir Dağı'nda yapmıştır.³⁵² Bilindiği üzere Ergenekon

³⁴⁸ Feyzan Göher Vural, *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s.313; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IX, s.255, 361.

³⁴⁹ Radloff, *Sibirya'dan*, C. II-I, s.21, 65-66; Anohin, *a.g.e.*, s.58; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.94.

³⁵⁰ Diyarbakirli, *a.g.m.*, s.828.

³⁵¹ Haussig, *a.g.e.*, s.155-156.

³⁵² İsenbike Togan vd., *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.20; Liu Mau-Tsai, s.193; Taşağıl; *Gök-Türkler*, C. I, s.105.

Destanı'nda da demir bir dağ bulunmaktadır. Dolayısıyla bu iki coğrafya arasında bir bağ olduğu düşünülmektedir. Türklerde Demir Dağ isminin kullanımı yaygındır. Bahsi geçen dağlarda yoğun demir kaynaklarının bulunması bunun tek sebebidir. Ergenekon Destanı'nı yanı sıra Er Sogotoh Destanı'nda da farklı bir coğrafyada yer alan Demirdağı adlı bir dağdan bahsedilmiştir.³⁵³ Yine kaynakların bildirdiğine göre Kırım'daki Kerç şehrinde bulunan bir dağ da Türkler tarafından Demir Dağı olarak adlandırılmıştır.³⁵⁴

Türklerin yaşadığı bazı şehirler de hem Türkler hem de yabancılar tarafından “Demir” türevi adlarla tarif olunmuştur. Kadim Türk yurdu olan Altayların kuzey kısmında kalan bir bölge, XVII. yüzyılda Ruslar tarafından işgal edilmiş ve sonrasında halkın büyük bir kısmının demircilikle işgal etmesi sebebiyle Rusça'da “Demircikent” anlamına gelen “Kuznitsk” adıyla anılmıştır. Altay'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olan bu şehirde son derece kaliteli demir ürünler bulunmuştur.³⁵⁵ Yine daha önce aktarıldığı üzere; bir Pers efsanesinin Ermenice uyarlamasında, Ermeni, Gürcü ve Türk müttefik kuvvetlerinin Kafkasya'da Perslere karşı verdiği mücadeleler anlatılmaktadır. Bu mücadeleler esnasında, küçük bir Türk bölüğü, müttefikleri olan Gürcüler tarafından “demir çıkarılan yer” anlamındaki Sarkinetin adlı bölgeye yerleştirilmiştir.³⁵⁶ Bu Türk bölüğünün demirci olması dolayısıyla demir kaynaklarının zengin olduğu bir bölgeye yerleştirilmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca Bulgarların Pulat³⁵⁷ şehri ile Uygurların Pulat adasının³⁵⁸ adı da demir ile ilgilidir. Bu isim Türkçede *çelik* anlamına gelen “polat” kelimesinin aynıdır.

Demirin coğrafi adlarda en yaygın kullanım şekli Demir Kapı'dır. Türkler şimdilik tespit edilebildiği kadarıyla otuz altı farklı bölgeyi Demir Kapı olarak adlandırmışlardır.³⁵⁹ Ancak burada konumuz açısından önemli gördüğümüz üç bölge ele alınacaktır. Birinci Demir Kapı, İran-Turan mücadelelerinde yüzyıllar boyu iki

³⁵³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I,

³⁵⁴ Haussig, *a.g.e.*, s.55-57.

³⁵⁵ Radloff, *Sibirya'dan*, C. I-I, s.75, 188; İnan, “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda”, s.230.

³⁵⁶ Süleymanova, *a.g.m.*, s.675; Shapira, *a.g.m.*, s.323.

³⁵⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.209.

³⁵⁸ Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.85.

³⁵⁹ Bu sayıya Türk kültür dairesi içerisinde yer alan Macarlarca çeşitli bölgelere verilen adlar da dâhil edilmiştir. Ayrıntılı liste için bkz. Imre Baski, “Demirkapılar (Temir Qapir, Vaskapu, Dömörkapu)”, *Turkish Studies*, C. II, S. 2, 2007, s.85-88.

ülke arasında doğal bir sınır vazifesi gören, Keş şehrinin 90 km. güneyinde yer alan bir bölge olup, Belh-Semer kand ve Belh-Buhara güzergâhları üzerinde bulunmaktadır. 12 ilâ 20 mt. genişliğinde, 3 km. uzunluğunda olan bu dar geçit askerî ve ticarî bakımdan stratejik bir mevkidir.³⁶⁰ Burası Orhun Abidelerinde³⁶¹ kuruluş devrinden itibaren Gök-Türklerin batı sınırını teşkil eden önemli bir bölge olarak tanımlanmaktadır. 629 yılında büyük bir seyahate çıkan Çinli Budist rahip Hüen Çang 630 yılında Demir Kapı'dan da geçmiştir. Hüen Çang'ın bölge ile ilgili tasvirleri ilginçtir. Çinli rahip, Demir Kapı denilen güzergâhın iki yanında da insanı korkutacak derecede sarp ve yüksek kayalıkların olduğunu, dağların renginin demir madenine benzediğini, geçidin demirle birbirilerine tutturulan kapılarla sağlamlaştırıldığını, bu sebeple bu kapıya Demir Kapı denildiğini belirtmektedir.³⁶² Gök-Türkler zaman zaman ellerinden çıkan bu bölgeyi geri almak için seferler düzenlemişlerdir. Kuteybe bin Müslim komutasındaki İslâm ordularının ilerleyişinden çekinen Semerkand halkının yardım talebi üzerine, 712 yılında harekete geçen Gök-Türk ordusu, Soğdlara karşı bir sefer düzenlemiş ve başarılı geçen sefer sonunda Demir Kapı'ya kadar ilerlemiştir.³⁶³

Hun Kapısı³⁶⁴ olarak da bilinen ikinci Demir Kapı, Kafkasya'da, Hazar Denizi'nin batı kıyısında yer alan Derbend şehrinde bulunmaktadır. Derbend'deki Demir Kapı ile ilgili semavi dinler açısından önemli bazı rivayetler mevcuttur. Musevilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'te bulunan ortak bir inanca göre yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp insanların başına bela olan ve Türklerle özdeşleştirilen Ye'cüc-Me'cüc³⁶⁵ adlı bir kavim bulunmaktadır. Kur'an'ı Kerim'de bildirildiğine göre³⁶⁶; Hz. Zülkarneyn (a.s.) bu bozguncu kavmi durdurmak için demir bir sed yapmış ve insanları

³⁶⁰ Chavannes, *a.g.e.*, s.199, 292; Eşref Buharalı, "Demir Kapı", *Türk Yurdu*, S. 288, 2011, s.28; Baski, *a.g.m.*, s.73-74.

³⁶¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.33.

³⁶² Beal, *a.g.e.*, s.35-36; N. Togan, *a.g.m.*, s.40.

³⁶³ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.23, 73-79; Chavannes, *a.g.e.*, s.356-357; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, 137.

³⁶⁴ Baski, *a.g.m.*, s.75.

³⁶⁵ El-Gırnâti, *a.g.e.*, s.67-68; Yâkut el-Hamavî, *Mu'cem el-büldân*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 142-143. Ahd-i Atık, Ahd-i Cedid ve Kur'an-ı Kerim'de dahi bu kavimlerin menşei ile ilgili net bir şey söylenmemesine rağmen Müslümanlar arasında dahi Türkler ile bu kavimleri eş tutmak bir gelenek olmuştur. Bu durum dinde yaşanan İsrailiyat'ın neticesidir. İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler"; *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 1, 1972, s.118-122.

³⁶⁶ *Kur'an*, Kehf Sûresi, Ayet 92-96.

onların saldırılarından kurtarmıştır. İşte bu sed Türkler tarafından Demir Kapı olarak adlandırılmıştır. İslâm kaynaklarında Derbend halkınca demircilerin kutsal kişiler olarak görüldüğü ve onlara karşı gelenlerin zarar göreceği yönünde bir inancın mevcudiyeti bildirilmektedir. Bu durum da konumuz açısından önemlidir.³⁶⁷ Derbend Demir Kapı'sı ile ilgili Süryani kaynaklarından derlenen bir diğer rivayet ise bu seddi Hun saldırılarını engellemek isteyen Makedon Kralı Büyük İskender'in³⁶⁸ yaptırdığı şeklindedir. Rivayete göre İskender, üç bin demirci ve üç bin bakırcı ustasını çağırarak onlara bu demir kapıyı yaptırarak üzerine bir kitabe yazdırmış ve bu kapının Hunları fazla tutamayacağını, Hunların bir süre sonra bu geçidi aşıp dünyaya hükmedeceklerini belirtmiştir. Ye'cüc-Me'cüc kavimlerinin Türklerle eş tutulmasının bir sebebi de tarih boyunca durdurulamayan bu Türk akınlarıdır. Özellikle Avrupa Hunlarının akınları Hristiyan dünyasında büyük akisler uyandırmış, bu sebeple kutsal kitaplarda belirtilen bozguncu kavmin Hunlar olduğu yönünde bir algı oluşmuştur. Ayrıca Ergenekon Destanı'ndaki eritilip geçilen demir dağlar ile Demir Kapı arasındaki benzerlik de dikkat çekmektedir. Ancak bu benzerlikten yola çıkarak bahsi geçen bozguncu kavmin Türkler olduğunu kabul etmek yanlış olacaktır.³⁶⁹

Üçüncü Demir Kapı ise Balkan coğrafyasına hâkim olan Türkler açısından son derece stratejik bir mevki olan *Vaskapuszotos* yani Demir Kapı Boğazı'dır. Bu boğaz Karpat dağlarının güney kısmında, Tuna Nehri üzerinde yer almaktadır. Burası Peçeneklerden Osmanlı Türklerine kadar Demir Kapı olarak anılmıştır.³⁷⁰

6.2.ŞAHİS İSİM VE UNVANLARINDA DEMİR

Türkler, çocukların adının onun kişiliği ve geleceği üzerinde etkili olduğuna inandıkları için ad verme işine çok önem atfetmişler ve bu işi bir merasim haline getirmişlerdir.³⁷¹ Adın kişilik ve gelecek üzerindeki etkisine olan inanç onların belli anlamlarda isimler vermelerine vesile olmuştur. Bu amaçla demirci bir millet olan ve gücünü demirden alan Türkler, çocuklarına güç ve kudret sembolü olan demir ile ilgili

³⁶⁷ Baski, a.g.m., s.75-76; İnan; "Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklorunda", s.231.

³⁶⁸ Hz. Zülkarneyn ile Büyük İskender'in aynı kişi olduğu yönünde bir rivayet mevcuttur. Baski, a.g.m., s.76.

³⁶⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s.70-71; Eckhardt, a.g.m., s.124.

³⁷⁰ Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.83-84; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.169, 174, 242; Baski, a.g.m., s.77.

³⁷¹ Varis Abdurrahman, "Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme", *Milli Folklor*, S. 61, 2004, s.124-130.

isimler vermişlerdir. Demir unvanlarda da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Burada demir ile ilgili bazı isim, lakap ve unvanlar ile anlamları sıralandıktan sonra önemli görülen bazıları açıklanacaktır.

Akdemir: dövme demir, **Aldemir:** demirin kızdırılmış durumu, **Alpdemir:** demir yürekli, korkusuz yiğit, **Aydemir:** ay gibi ışıklı, temiz, demir gibi güçlü kimse, **Başdemir:** ileri gelen, saygın kimse, **Bekdemir:** demir gibi sağlam ve güçlü olan kimse, **Bozdemir:** demir gibi sağlam ve güçlü olan kimse, **Candemir:** özü güçlü, demir gibi sağlam ve kişilikli kimse, **Demir:** güçlü, kuvvetli, sert kimse, **Demiralp:** güçlü, kuvvetli, sert, yiğit kimse, **Demirbaş:** başı demir gibi sağlam olan kimse, **Demirbükten:** demiri bükecek güçte olan kimse, **Demirdöven:** demiri işleyen, güçlü kimse, **Demirel:** eli demir gibi güçlü olan kimse, **Demirgüç:** demir gibi güçlü kimse, **Demirhan:** güçlü hükümdar, **Demirkan:** güçlü soydan gelen kimse, **Demirpençe:** güçlü, kuvvetli, sert kimse, **Demirtaş:** güçlü, kuvvetli, sert kimse, **Demir Yaylı:** güçlü, kuvvetli, eğilmez kimse, **Eldemir:** demir gibi güçlü eli olan kimse, **Erdemir:** demir gibi güçlü erkek, **Gökdemir:** mavi gözlü, güçlü kimse, **İldemir:** ülkenin güçlü kimsesi, **Kandemir:** güçlü soydan gelen kimse, **Karademir:** güçlü, kuvvetli esmer kimse, **Kocademir:** güçlü, kuvvetli ihtiyar kimse, **Tarkan:** demirci, **Taşdemir:** taş ve demir gibi sağlıklı, sağlam kimse, **Timur:** güçlü, kuvvetli, sert kimse, **Toydemir:** çok genç ve deneyimsiz güçlü kimse.³⁷²

Demir Yaylı, Karakalpak ve Tarhan demirin lakap, isim ve unvanlarda kullanımına verebileceğimiz önemli örneklerdendir. Minusinsk Tatarlarının efsanelerinden Dede Korkut hikâyelerine birçok yerde geçen Demir Yaylı lakabıyla ilgili en önemli tarihi örnek Selçukluların atası olan Selçuk Bey'in babası Dukak'tır. Bütün tarihi kaynaklarda Dukak'ın çok güçlü birisi olması sebebiyle *Temür-Yalıg* yani Demir Yaylı lakabıyla³⁷³ anıldığı ifade edilmektedir. Demir Yaylı lakabında, güç ve

³⁷² Bu listedeki isim, lakap ve unvanlar konusunda Türk Dil Kurumu'nun *Kişi Adları Sözlüğü* ile birlikte bazı tarihi kaynaklardan yararlanılmıştır.

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&arama=adlar&name=demir&like=0&cinsi=0&turu=0&guid=TDK.GTS.5549b18e42ed17.54147878&page=1 (28.04.2015); Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.61-62, 177, 180, 204-205, 245, 266; Gyula Németh, "Hunların Dili", *Attila ve Hunları*, Haz: Gyula Németh, Çev: Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982, s.191.

³⁷³ Şahrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.1; Gregory Abül Farac, *Abül Farac Tarihi*, C. I, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.292. Demir Yaylı deyiminin unvan mı lakap mı olduğu konusundaki tartışmalar için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s.32-34.

kudret sembolü olan demirin Dukak'ın gücünü ifade ettiği ortadadır. Ancak yay ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Bilindiği üzere yay eski Türklerde hâkimiyet alametlerinden biridir. Oğuz Kağan Destanı'nda görüldüğü üzere³⁷⁴ yay hâkimiyeti, ok ise tâbiyeti temsil etmektedir. Bundan yola çıkan İbrahim Kafesoğlu *Demir Yay* deyimini bir unvan olarak görüp, bunun Dukak'ın yüksek derecedeki mevkiini işaret ettiğini iddia ederken, Osman Turan ise eski Türklerden bizlere ulaşan unvanlar arasında böyle bir unvanın olmadığını belirterek bu iddiaya karşı çıkmaktadır.³⁷⁵

Aral gölü çevresinde yaşayan bir Türk boyu olan Karakalpakların adı da demir ile bağlantılıdır. Karakalpak adı ile ilgili bir görüşe göre bu ad onların kavmi bir özelliğinden değil, başlarına taktıkları kara kalpaklardan gelmektedir. Karakalpakların savaşlarda başlarını korumak amacıyla demir başlıklar giydiği ve bu sebeple Karakalpak olarak anıldıkları iddia edilmektedir. “*Baş sağlam olursa, düşman yenilir*” şeklindeki Karakalpak atasözü de bu iddiayı destekler niteliktedir.³⁷⁶

Demir ile ilgili en önemli Türk unvanı şüphesiz Tarhan'dır. Tarhan, geç dönemde demirci anlamında kullanılan yüksek derecede bir asâlet unvanıdır. Ancak Tarhan unvanı daha önceki zamanlarda değişik Türk toplulukları tarafından farklı anlamlarda kullanılmış ve demir ile ilgili anlamını XIII. yüzyılda kazanmıştır. Bu unvan Gök-Türklerde *yüksek asâlet derecesi*, Uygurlarda *bakan*, X. Yüzyıl Oğuzlarında *başkomutandan sonraki makam*, Hazarlarda *hükümdar ve vezir unvanı*, *Divan-ü Lûgat-it-Türk'e* göre *bey* anlamında kullanılmıştır.³⁷⁷ Görüldüğü üzere XIII. yüzyılda, Moğol devrinde *demirci* anlamını kazanan Tarhan unvanı Türklerce çok daha eski dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte geç dönemlerde demirci anlamı kazanmıştır. Tarhanlar her türlü vergiden muaf olmak, savaş veya avda ele geçirdikleri malları hazinesine katabilmek, izin istemeden saraya girebilmek, dokuz defaya kadar suç işleyebilmek ve bundan mesul olmamak ziyafetlerde başköşeye

³⁷⁴ Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s.48.

³⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *M. E. B. İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Ankara 1997, s.353-354; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2014, s.55. Türk devlet geleneğinde ok ve yayın yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, C. IX, S: 35, 1945, s.305-318; Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s.167-191.

³⁷⁶ Pınar Dönmez, *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s.17, 29.

³⁷⁷ Donuk, *a.g.e.*, s.44-47; Ergin, *Orhun Abideleri*, s.55; *DLT*, C. I, s.436; Giraud, *a.g.e.*, s.117-120; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.77, dn. 4; Rásonyi; *Tarihte Türklük*, s.61-62.

oturmak gibi çeşitli imtiyazlara sahipti.³⁷⁸

7. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE DEMİR

Atasözleri ve deyimler milletlerin kültürel hafızalarının ürünü olup atalarımızın uzun denemeler sonucunda elde ettikleri tecrübeleri özlü biçimde ifade etmektedirler. Milletin ortak değer yargılarını ifade eden atasözleri ve deyimler yol gösterici özelliktedirler. Bu sebeple atasözü veya deyim ile desteklenen herhangi bir davranışın doğruluğu herkesçe kabul edilmektedir.³⁷⁹ Demir, çeşitli Türk atasözü ve deyimlerinde karşımıza çıkan önemli bir unsurdur. Bu kısımda demir ile ilgili bazı atasözü ve deyimler aktarıldıktan sonra kısaca açıklanacaktır.

Uygur yıgaç uzun kes temür kısga kes: *Ey Uygur ağacı uzun, demiri kısa kes, çünkü demir uzatılabilir*³⁸⁰ anlamına gelen bu atasözünde tedbirli olmak ve her işi usulüne göre yapmaktan bahsedilmektedir. Tekrar tekrar işlenip şekillendirilebilen demir burada bir örnek olarak verilmiştir.

Kök temür kerü turmas: *Gök demir geri durmaz, dokunduğu şeyi yaralar*³⁸¹ anlamına gelen bu atasözünde kılıç kınından çıktıktan sonra mutlaka kan akacağı, bu sebeple işi o raddeye getirmeden meselelerin çözülmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Demir ıslanmaz, deli uslanmaz: *her varlığın özünde değişmeyen bir özellik vardır* anlamına gelen bu atasözünde demir yine bir örnek olarak verilmiştir. Burada “demir ıslanmaz” ifadesinden kasıt suyun, demirin içine nüfuz edemeyeceği, demiri yumuşatamayacağıdır. Yoksa her madde gibi demirin de ıslanacağı aşikârdır.

Demir nemden, insan gamdan çürür: *demir nasıl nemde paslanıp çürüyorsa insan da dertten öylece çürür, yıpranır* anlamına gelen bu atasözünde cümleler gerçek anlamında kullanılmıştır. Demirin nemde çürümesi onun olumsuz özelliklerinden biridir.

Demir tavında dövülür; Demir tavında, dilber çağında: *Her iş zamanında ve uygun durumda yapılır* anlamına gelen bu iki atasözünde demirin belli bir derecede ısıtılmadan tavlansın, dövülemeyeceğinden hareketle her iş için zaman ve şartların

³⁷⁸ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.410.

³⁷⁹ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. I, Türk Dil Kurumu, Ankara 1978, s.19-21.

³⁸⁰ *DLT*, C. II, s.11.

³⁸¹ *DLT*, C. I, s.361-362.

uygun olması gerektiği vurgulanmaktadır.

İşleyen demir pas tutmaz (ışıldar): Mecaz olarak *tembel kişinin aksine çalışan kişinin sağlıklı ve başarılı olacağı* anlamına gelmektedir. Ancak bu atasözü gerçek anlamını da ihtiva etmektedir. Çünkü gerçekten işleyen demir her daim parlak iken, işlemeyen demir bir süre sonra paslanmaktadır. Bu atasözü ile ilgili oldukça fazla söz söylenebilir, ancak bu durum konumuz kapsamını aşacağı için bu kısa açıklama ile yetinilmiştir.

Yiğidin sözü, demirin kertiği: *Yiğit adamın sözü demire atılmış çentik gibidir, silinmez* anlamına gelen bu atasözünde dolaylı olarak demirin sağlamlığı ve dayanıklılığı vurgulanmaktadır.

Emir demiri keser: Bu atasözü *ast-üst ilişkisinde disiplinin ve emre itaatin ne kadar önemli olduğunu* veciz bir şekilde ifade etmektedir. Türk askerî disiplini göz önüne alındığında emre itaatsizliğin bir seçenek olmadığı, üstten gelen herhangi bir emrin, koşulsuz yerine getirilmesi gerektiği bilinmektedir. Burada sağlamlığı ile bilinen demirin dahi emir karşısında aciz olduğu ise atasözünün en önemli vurgusudur.

Türkçede herhangi bir nesne ya da insanın sağlamlığı ve gücünü ifade etmek için **demir gibi** deyimini kullanılmaktadır. Bir de **yer demir, gök bakır** şeklinde zor şartlarda, umudun tükendiği anlarda söylenen bir deyim mevcuttur. Bu deyimde demir ve bakır olumsuz özellik arz etmektedir. Bunun muhtemel sebebi ekonomik değer açısından altın, gümüş gibi diğer madenler ile kıyaslanması ve onlar kadar değerli olmamasıdır. Gemilerin suda sabit kalmak amacıyla kullandığı çapadan hareketle söylene gelen **demir atmak** deyimini bir yerde uzun süre kalmayı işaret ederken, tersi durumlar için ise **demir almak** deyimini kullanılmaktadır. Başarılması zor işler için ise **demir leblebi** deyiminin kullanımı yaygındır. Son olarak **demirbaş** diye bir deyim vardır ki bu deyimde demir ölümsüz, sonsuz bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Türkler tarafından genelde devlete ait mal ve hazineleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Herhangi bir malın devlet hazinesinden çıkması ise **demirbaştan düşmek** deyimini ile ifade edilmektedir. Demirbaş deyiminin en ilginç kullanımı Ruslara karşı savaşıp başarısız olduktan sonra esaretten kurtulmak amacıyla Osmanlılara sığınan İsveç Kralı XII. Şarl (Karl) ile ilgilidir. 1709 yılından 1714 yılına

kadar³⁸² Osmanlı devletinin himayesinde kalan kral, bu uzun iltica dönemi sebebiyle Demirbaş Şarl olarak anılır olmuştur. Bu iltica döneminin bu kadar uzun olmasının en önemli sebebi de şüphesiz kralın misafirlik dönemi boyunca oldukça güzel bir şekilde ağırlandığıdır.³⁸³

Gerek geçmişte gerekse günümüzde, demirin atasözleri ve deyimlerde bazen mecaz bazen de gerçek anlamı ile bu kadar yaygın olarak kullanılması eski Türk demirci kültürünün izleridir. Buraya kadar aktarılan demir ile ilgili atasözleri ve deyimlerde bir yandan demirin sağlamlığı, kullanım kolaylığı, güç ve kudret sembolü oluşu gibi olumlu özellikleri, diğer yandan demirin paslanıp çürümesi dolayısıyla olumsuz bir özelliği vurgulanmıştır.

³⁸² Bayram Nazır, *Osmanlı Misafirperverliği ve Avrupa'daki Yankıları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2008, s.11-12.

³⁸³ Atasözleri ve deyimler ile ilgili örnekler ve açıklamaları için bkz. Ömer Asım Aksoy, *a.g.e.*, C. I-II, s.200, 274, 384, 592-593, 942.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK EKONOMİSİ VE DEMİR

1. TÜRK BOZKIR EKONOMİSİNİN KAYNAKLARI

İnsanların yaşadıkları coğrafyanın onların ekonomik faaliyetlerinde belirleyici olduğu ortadadır. Bozkır kültür dairesine mensup olan ve topraklarının büyük bölümü geniş bozkırlardan oluşan Türkler için de aynı durum geçerlidir. Bozkırlar, sahip oldukları geniş otlaklar dolayısıyla doğal olarak hayvancılığa elverişli oldukları için, bir bozkır kavmi olan Türklerin en önemli geçim kaynağı şüphesiz hayvancılıktır. Ayrıca bozkırlarda su kaynaklarının elverdiği ölçüde tarım da yapılmıştır. Sanayi ise başta demircilik olmak üzere çeşitli madencilik faaliyetleri, dokumacılık, dericilik vb. iş kollarından oluşmaktadır. Bütün bu bilgiler göstermektedir ki Türk ekonomisi hayvancılık, tarım, sanayi ve bunlardan elde edilen ekonomik ürünlerin ticaretine dayanmaktadır.

Hayvancılık Türk ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Arkeolojik buluntulardan elde edilen bilgilere göre; at ve koyun M.Ö. 2500'lü yıllardan beri Türk bozkırlarının en önemli hayvanları olmuştur. Bu hayvanlar –ekonomik bir değer olmalarının yanı sıra- Türk kültüründe bıraktıkları derin izler dolayısıyla da öne çıkmaktadır. Türkler tarafından evcilleştirildiği konusunda herhangi bir şüphe bulunmayan at, Türklerin geniş coğrafyalara hükmetmelerinde demir ile birlikte en önemli etkidir. At adeta Türklerin vücutlarının bir parçası olmuş, at ile Türk bütünleşmiştir. Bu sebeple Türk, at üstüneyken yenilmez bir güç iken, attan indikten sonra yürüme yetisini beceremeyen bir çocuk gibi tasvir edilmiştir. Bütün bu özelliklerinden dolayı at, Türklerce çok önemli bir hayvan olarak addedilmiş, çeşitli kurban törenlerinde en makbul kurban olarak görülmüştür. Ayrıca at Türklerin en önemli ihraç malları arasında yer almıştır. Türkler başta Çin olmak üzere çeşitli ülkelere her yıl binlerce at ihraç etmiş, Türk atları yabancı pazarlarda aranan bir ürün olarak dikkati çekmiştir.³⁸⁴

Türk ekonomisinin temeli başta koyun olmak üzere küçükbaş hayvancılığına

³⁸⁴ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.221, 317-318; Ahmetbeyoğlu, “Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, s.8; Abdülkadir İlgen, “İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 1999, s.104.

dayanmıştır. Asya bozkırlarının küçükbaş hayvancılığa elverişli olması dolayısıyla bölgede sayısız cinste küçükbaş hayvan yetiştirilmiştir. Türklerin çeşitli amaçlarla etinden, sütünden ve derisinden faydalandıkları koyun, Türkler tarafından en değerli varlıkları olarak görülmüştür. Bu sebeple ekonominin yanı sıra Türk sanatında ve inancında önemli yer edinmiş; Türk sanatındaki hayvan üslubunun ve inançtaki kurban törenlerinin vazgeçilmez unsuru olmuştur.³⁸⁵

Türkler açısından uzak coğrafyalara kısa sürede ulaşılmasını sağlayan ve savaşlarda onlara büyük bir üstünlük sağlayan at, tek nakil vasıtası değildir. Türkler atın yanı sıra deve, merkep ve katır gibi hayvanları da hem kendileri hem de ticarî ürünleri için bir nakil vasıtası olarak kullanmış, dolayısıyla bu hayvanları da yetiştirmişlerdir. Asya Hunları hakkında bilgi veren *Han-shu*³⁸⁶ adlı Çin yıllığında da bu hayvanlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Genelde bozkırlardan oluşan Türk topraklarında sadece hayvancılık değil, toprak yapısı ve sulama imkânlarının elverdiği ölçüde tarım da yapılmıştır. Ön-Türk boyları hakkındaki bilgiler onların ekonomisinde tarımın önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.³⁸⁷ Wolfram Eberhard'ın Ön-Türklerdeki tarım faaliyetleri ile ilgili verdiği bilgiler oldukça ilginçtir. Eberhard'a göre; önceleri tarıma daha fazla önem veren Ön-Türk boyları, Chou hanedanının (M.Ö. 1046-256) büyümesi sonucu ellerindeki tarım arazilerinin çoğunu kaybetmişlerdir. Daha sonraki süreçte ticarî-askerî faaliyetler ile tarım ürünlerini elde etmenin daha kolay olduğunu fark ederek tarıma eskisi kadar önem vermez olmuşlardır. Bu sebeple eski Türkler sık sık Çin üzerine akınlara çıkmışlar, bu akınlarda esnasında yağma faaliyetleri ile tarım ürünleri elde ettikleri gibi Çin ile yapılacak antlaşma şartlarına da çeşitli tarım ürünlerinin temini konusunda maddeler ekleterek tarım ihtiyaçlarını karşılamışlardır.³⁸⁸

³⁸⁵ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.51-52.

³⁸⁶ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi*, s.1; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.94.

³⁸⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.17; Cosmo, a.g.m., s.1103-1104.

³⁸⁸ Nitekim Büyük Hun İmparatorluğu'nun Han hanedanını baskı altında tuttuğu M.Ö. 162 yılında, Han İmparatoru Hsiao Wen, Hun hükümdarına gönderdiği mektupta yılda birkaç kez Hunlara ham ve işlenmiş ipeğin yanı sıra darı vb. tarım ürünleri de gönderdiğini belirtmektedir. Daha sonraki dönemlerde de buna benzer durumlar söz konusu olmuştur. Gök-Türk hükümdarı Kapgan Kağan 696 yılında Çin ile yaptığı bir antlaşmada Çin'den 100 bin hu (yaklaşık 1250 ton) tohumluk darı istemiştir. Eberhard, *Çin Tarihi*, s.38-39; Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi*, s.20, 40; Liu Mau-Tsai, a.g.e., s.299-300; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.327; Bülent Gül, *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s.63-65.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Türklerin tarımı tamamen bıraktığını düşünmek elbette ki yanlış olacaktır. Zira Hunlar bir yandan çeşitli yollarla Çin'den tarım ürünleri temin ederken, diğer yandan kendi çaplarında tarım ile uğraşmışlardır. Altay bölgesinde bulunan ve Büyük Hun İmparatorluğu dönemine tarihlenen sulama kanalları bunun en büyük kanıtıdır. Yine yakın çevrede Gök-Türk dönemine ait sulama kanalları da mevcuttur.³⁸⁹ Türk tarım ürünleri hakkında bilgi veren kaynaklar, Türklerin buğday, arpa, pirinç, darı, mısır vb. ürünleri yetiştirdiklerini aktarmaktadır. Ayrıca anayurdu Ön Asya olarak bilinen buğdayın ikinci vatanı ve bir fasulye cinsi olan acı baklanın anavatanı olarak Türkistan gösterilmektedir.³⁹⁰

Türkler hem ekonomik hem de askerî açıdan çeşitli sanayi kollarında ürünler vermişlerdir. Bunlar başta demircilik olmak üzere, kuyumculuk, dericilik, dokumacılık, ahşap işçiliği vb. sanayi kollarıdır. Konumuz kapsamında ayrıntılı olarak incelenen demirciler genellikle silah ve çeşitli günlük eşyaların üretiminde faaliyet göstermiştir. Ancak demirciliğin yanı sıra altın, gümüş vb. değerli madenlerin çıkartılması ve işlenmesi de önemli bir iş kolu olmuştur. Altay bölgesi M.Ö. 2000'li yıllardan beri önemli bir altın ticaret ve kuyumculuk merkezidir.³⁹¹ Ayrıca hayvancılığa bağlı olarak gelişen giyim sanayi ve dokumacılık da ekonomide önemli pay sahibidir. Türkler küçükbaş hayvanların derileri ve tüylerinden çeşitli ürünler yapmakla birlikte, bu ürünleri iç ve dış pazarlarda satarak büyük bir kazanç sağlamaktadırlar. Pazırık kurganından çıkan halı ve kıyafet örnekleri Türklerin bu konuda ne kadar hünerli olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.³⁹² Marangozluk olarak tabir edilen ahşap işçiliği de gelişmiş Türk sanayi kolları arasında yer almaktadır. Hun Türklerince üretilen masa, sandalye, koltuk, dolap gibi çeşitli ahşap ürünleri bu konudaki kayda değer ürünlerdendir.³⁹³

Türk ekonomisini ayakta tutan en önemli gelir kaynaklarından biri de ticaretti. Türkler ticarete oldukça önem vermiş ve komşu devletler ile yaptıkları antlaşmalarda ticareti teşvik edici maddeler koymuşlardır. Türkler için özellikle Çin ile sınır pazarlarında yaptıkları ticaret çok önemli olmuştur. Güçlü oldukları

³⁸⁹ Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.88-89, 164, 181 vd.

³⁹⁰ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.52-53; İlgen, a.g.m., s.104-105.

³⁹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.320-321; İlgen, a.g.m., s.105-106.

³⁹² Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s.133-139.

³⁹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.321; İlgen, a.g.m., s.106.

dönemlerde bu pazarların açık olması için Çin üzerinde büyük baskı kurmuşlardır. Sınırdaki pazarlar sayesinde ellerindeki ürünleri satarak ihtiyaç duydukları ürünleri almışlardır.³⁹⁴ Burada belirtmek gerekir ki coğrafi olarak geniş bozkırlardan meydana gelen Türk ülkesinin ürün ve ihtiyaçları ile Çin gibi tarım topraklarından meydana gelen bir ülkenin ürün ve ihtiyaçları doğal olarak farklı olacaktır. Sınır pazarlarında yapılan ticarete yaşanan karşılıklı olarak birbirilerinin ihtiyaçlarını tamamlamadır. Türkler, Çin'e başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kürk ve çeşitli hayvani ürünler satmışlar, karşılığında da ham ve işlenmiş ipeğin yanı sıra çeşitli tarım ürünleri almışlardır.³⁹⁵ Tarihin en büyük ve önemli ticaret yollarından biri olan İpek Yolu'nun büyük bir kısmının Türk toprakları üzerinden geçmesi Türk ticaretini geliştiren en önemli etkenlerden biridir. İpek Yolu sayesinde Türkler hem Çin'den aldıkları ürünleri hem de (demir vb.) kendi sanayi ürünlerini batıya, İran ve Roma'ya ulaştırma imkânı bulmuşlardır.³⁹⁶

2. TÜRKLERDE TARIM VE DEMİR

Metalürjide yaşanan gelişmeler sadece askerî alanda yenilikler getirmemiş, aynı zamanda tarım üretimini de etkilemiştir. Demirin işlenip insan hizmetine sunulmasının ardından, demirden yapılan tarım âletleri tunca nazaran daha sağlam ve keskin olduğu için tarım üretimini kolaylaştırmıştır. Bir bozkır kavmi olan Türklerin en önemli geçim kaynağının hayvancılık olduğu açıktır. Buna rağmen, Türkler Minusinsk ve Tarım-Basin gibi onlarca yerleşim yerinde şehir hayatı ve tarım ile de iç içe yaşamışlardır. Dil bilimciler ve arkeologlar Türklerin tarih öncesi dönemlerden beri metalürjinin yanında tarım ve el sanatlarıyla uğraştıklarını ortaya koymuşlardır.³⁹⁷

Tahıl üretiminde kullanılan en önemli âlet olan saban, tarlayı ekilir duruma getirmek için toprağı sürmeye yarayan bir tarım âletidir. Eski Türklerde de saban kullanımı yaygındır. Konumuz açısından sabanı önemli kılan ucundaki demirdir. Asıl kısmı ahşap olan sabanların ucu, yani toprağı karıştıran kısmı demirden

³⁹⁴ Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri", *Bellekten*, C. LI, S. 200, 1987, s.619-620.

³⁹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.325; Onat, a.g.m., s.620-624.

³⁹⁶ Haussig, *a.g.e.*, s.158-159; Sevillano-Lopez ve Gonzales, a.g.m., s.43-44.

³⁹⁷ Findley, *a.g.e.*, s.227; Cosmo, a.g.m., s.1103-1104.

yapılmıştır. Üçgen biçiminde olan bu saban demiri *bukursı*³⁹⁸ ve *tış*³⁹⁹ gibi adlarla anılmıştır. *Tış* adlandırmasının saban demirinin dış organına benzerliğinden hareketle oluştuğu tahmin edilmektedir.⁴⁰⁰

Türklerin ekini biçmek için kullandıkları âletlerden biri olan *orak*, “biçmek” anlamındaki *or-*⁴⁰¹ kökünden türemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla eski Türkler orakların bilenme işine de çok önem vermişlerdir. *Divan-ü Lûgat-it-Türk*'te bulunan *orgak tişendi*, *-tişlendi*, *-tişetti*⁴⁰² gibi deyimler bunu göstermektedir.⁴⁰³ *Tırpan* da ekini biçmek amacıyla kullanılan orak benzeri bir âlettir. Ancak yapı itibarıyla oraktan daha uzun ve farklıdır. Kırgızlar tırpan ile orağın benzerliğinden yola çıkarak tırpana “bel orağı” anlamında *bel orok* adını vermişlerdir. Orak ve tırpan Türkler tarafından çok eski dönemlerden beri kullanılan tarım âletleridir. Bu sebeple Türkler at adlarında dahi orak ve tırpanı kullanmışlar; hızlı atlara “tırpan başlı” anlamında *orak baş* demişlerdir.⁴⁰⁴ Saban, orak ve tırpanın yanı sıra kazma ve kürek gibi tarım âletleri de mevcuttur. Ancak kaynaklarda bu âletler ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Arkeolojik araştırmalarda Türklere ait çok sayıda tarım âleti ele geçirilmiştir. Çin'in Chao Su eyâletinde Wu-sun dönemine tarihlenen bir mezarda bulunan saban demiri, Türklerin bu âleti çok eskilerden beri bilip kullandığını göstermesi bakımından önemlidir. Yine Yukarı Yenisey bölgesinde hem yerel, hem de Çin üretimi saban demirleri bulunmuştur. Altaylarda ise dökme demirden sabanlara rastlanmıştır. Ordubalık'ta ve günümüz Tataristan'ında bulunan demir tarım âletleri Uygurlar ve Bulgarların tarımda ne kadar ilerlediklerini göstermektedir. Bunların yanı sıra Selenge Nehri, Baykal Gölü ve Minusinsk gibi yerleşim yerlerinde bulunan saban demiri, orak, tırpan vb. yüzlerce tarım âleti

³⁹⁸ *DLT*, C. III, s.242.

³⁹⁹ *DLT*, C. III, s.125.

⁴⁰⁰ Gül; *a.g.t.*, s.175, 216-217, 223.

⁴⁰¹ *DLT*, C. I, s.172.

⁴⁰² *DLT*, C. II, s.128, 244, 307

⁴⁰³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.23-25.

⁴⁰⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. II, s.25-27; Gül, *a.g.t.*, s.216.

Türklerin bu konuda ne kadar gelişmiş bir teknoloji kullandıklarını ortaya koymaktadır.⁴⁰⁵

3. TÜRKLERDE DEMİR TİCARETİ

Tarih boyunca Türk devletlerinin en önemli gelir kalemlerinden biri ticaret olmuştur. Türk ihraç malları genelde at, koyun vb. hayvanlar ve hayvansal ürünler olarak bilinmektedir. Ancak demir de Türklerin en önemli ihracat ürünleri arasında yer almaktadır. Türkistan coğrafyasının İpek Yolu güzergâhında olması Türklerin demir ticaretini geliştiren en önemli etkenlerden biridir. "İpek Yolu" tabirindeki "ipek" sözü ticareti yapılan mallar konusunda bizde yanlış bir intiba uyandırmaktadır. Çünkü İpek Yolu'nda satılan ürün sadece ipek değildir; bu yol üzerinden ilaçlar, baharatlar, ahşap ürünleri, demir, bakır, çeşitli taşlar başta olmak üzere birçok malın ticareti yapılmaktadır. İpek Yolu birçok açıdan incelenmesine rağmen madencilik, maden ticareti ve bu ticaretin Avrasya'daki ekonomik ve kültürel etkileri yeterince araştırılmamıştır. Türkler başta olmak üzere, İpek Yolu üzerindeki değişik milletler tarafından yapılan maden ticareti, farklı kültürler arasında fikri ve teknolojik açıdan büyük bir etkileşim başlatmıştır.⁴⁰⁶

Türkler tarihlerinin en eski dönemlerinden beri demir ticareti yapmışlardır. Türk demircilerinin ürettiği mallar Çin'den, İran'a ve hatta Roma'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada alıcı bulmuştur. Hunların Çin'e demir mamulü silah ve çeşitli âletler ihraç ettiği bilinmektedir. Çinliler demir dövme ve eritme tekniklerine aşina olmadıklarından⁴⁰⁷ sık sık ticarî kanallarla demir ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Bu amaçla Sibiryaya içleri, Türkistan ve hatta Kore gibi demir üretim merkezlerinden demir satın almışlardır.⁴⁰⁸ Çin dahi demiri Hunlardan alırken, kaynaklarda Roma İmparatorluğuna demirin, çok uzaklardan, Çin'den getirildiği belirtilmektedir. Çin'den Roma'ya uzanan bu uzun ticarî yolculuğun Türkistan kervan yolundan

⁴⁰⁵ Drompp, a.g.m., s.401; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.27; Sovonov, a.g.m., s.137; Klyashorniy ve Sultanov, a.g.e., s.68; Koç, a.g.t., s.48, 251; Noonan, a.g.m., s.222; Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.89, 203, 222, 299.

⁴⁰⁶ Sevellano-Lopez ve Gonzales, a.g.m., s.43-44; Haussig, a.g.e., s.155-159.

⁴⁰⁷ Çin'de demir sanayinin eskiliği konusu hayli abartılmaktadır. Çin'de, Ch'in Hanedanı (M.Ö. 255-209) ve Erken Han Dönemi (M.Ö. 209-M.S. 25)'nde dahi bronz ve demir birlikte kullanılmaktaydı. Çin'in tam olarak Demir Çağı'na geçişi Geç Han Dönemi (M.S. 25-220)'ne tarihlenmektedir. Bu dönemden kalan mezarlardan çıkarılan nesnelere bolca demire rastlanmaktadır. Forbes, a.g.e., s.440.

⁴⁰⁸ Berthold Laufer, *Chinese Clay Figures*, C. I, Field Museum of Natural History, Chicago 1914, s.267, 271-272.

geçtiği şüphesizdir. Çin Türkistanı'nın ve Pamir'in halkı, yani Hunlar, Roma'ya giden bu demir ticaretinde çok önemli rol oynamışlardır. Ancak bu gayr-i Çin unsurlar kaynaklarda genellikle Çinli olarak adlandırılmışlardır.⁴⁰⁹ Bu durumun doğru olamayacağı ortadadır. Çünkü Çin ile Roma arasındaki geniş toprakların büyük bölümünde Hunlar, bir kısmında ise Persler hâkimdir. Bu büyük yolun sadece Çinli tüccarlar ile aşılamayacağı belli olduğuna göre kaynaklarda yeterli veri olmasa dahi Hunların da Roma'ya yapılan bu demir satışında payı olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Zira Hunlar hakkında bilgi veren kaynaklarda onlara ait en önemli ticarî malın “Hun demiri”⁴¹⁰ olduğu belirtilmektedir.

Gök-Türklerin milli zanaatı olan demircilik şüphesiz ekonomide de ciddi pay sahibi olmuştur. Gök-Türklerin, Çin, İran ve Doğu Roma ülkeleriyle yaptıkları ticarete en önemli ihraç malları ham ve işlenmiş demir ürünleridir.⁴¹¹ Gök-Türk demir ürünleri içerisinde silahlar ayrı bir yere sahiptir. Gök-Türk silahlarından övgüyle bahseden kaynaklarda, Gök-Türk kılıçlarının demiri bile kesebildiği rivayet edilmekte, özellikle *kurç* denilen kaliteli cins çelikten üretilen kılıçlar ile *karaçorî* ve *bilgatekinî* denilen güzel kılıçların Gök-Türklerin en büyük ihraç malları olduğu kaydedilmektedir. Silahların yanı sıra Gök-Türk ülkesinde üretilen ve Horasan'a ihraç edilen demir levhalar da önemli bir ticarî mal olarak zikredilmektedir.⁴¹²

Tarihi İpek Yolu'nun büyük bir kısmına hâkim olan Gök-Türkler için ipek ve demir ticareti o kadar önemlidir ki onlar bu ticaretin selameti için çok büyük askerî seferlerden geri durmamışlardır. 542 yılında kurulan Gök-Türkler, üst üste gelen askerî zaferler sonucu çok kısa sürede çok geniş bir coğrafyaya hükmeder duruma gelmişlerdir. İlk olarak Juan-Juan İmparatorluğu'nu, daha sonra da Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'a hükmeden Akhun İmparatorluğu'nu ortadan kaldıran Gök-Türkler, Sasani İmparatorluğu ile komşu olmuşlardır. Bu dönemde Doğu Roma'da Çin ipeği hayli revaçtadır. Ancak Sasaniler, Doğu Roma ile olan düşmanlıkları sebebiyle İpek Yolu'nu ve bu yolda yapılan ticareti baltalamak adına bazı hamleler

⁴⁰⁹ Wilfred H. Schoff, “The Eastern Iron Trade of the Roman Empire”, *Journal of the American Oriental Society*, C. XXXV, 1915, s.224, 236.

⁴¹⁰ Laufer, *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*, s.202.

⁴¹¹ Koca, a.g.m., s.28.

⁴¹² Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s.34; Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.378; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.206.

yapmışlardır. Bu yolda yapılan ticaretin sekteye uğraması hem Doğu Roma hem de Gök-Türkler için büyük bir kayıp anlamına gelmektedir. Bu sebeple İpek Yolu ticaretinde büyük rol oynayan ve Gök-Türk tebaası olan Soğd kavminden Maniah adlı bir tüccar ittifak amacıyla Doğu Roma ile temas kurmayı önermiştir. İstemi Yabgu'nun onayıyla önce Soğdlu Maniah Doğu Roma'ya gitmiş, sonra da Doğu Roma elçisi Kilikyalı Zemarkos Gök-Türk ülkesine gelmiştir. İki ülke arasında yapılan diplomatik görüşmeler neticesinde Sasanilere karşı ittifak yapılması kararlaştırılmıştır. Bu antlaşmada konumuz açısından önemli olan kısım Gök-Türklerin Doğu Roma'ya Çin ipeğinin yanı sıra demir de tedarik etmeyi teklif etmeleri ve onların da bu teklifi kabul etmesidir.⁴¹³ İpek ve demir ticaretine hükmeden Gök-Türkler bu antlaşma sonucunda bu ticareti güvence altına almak için Doğu Roma ile birlikte Sasaniler üzerine birçok sefer yapmışlardır. Bu seferler Sasanileri derinden sarsmış ve devlet kısa bir süre sonra yıkılmıştır.⁴¹⁴

Gök-Türklerin yıkılışından sonra Türkistan'ın büyük bölümünde hâkim olan Uygurlar, yerleşik hayata geçip, dinlerini değiştirmekle birlikte birçok Türk geleneğini terk etmelerine rağmen demircilik konusunda geri adım atmamışlardır. Hatta yerleşik hayata geçişleri onların ticarî faaliyetlerini de kolaylaştırmıştır. Uygur şehirleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, çoğu şehirde sadece demirci ve silah ustalarının yer aldığı özel çarşıların bulunduğu yönünde bilgiler yer almaktadır. Uygurları ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-Te, Uygur başkenti Beşbalık çarşılarında altın, gümüş ve demir üzerinde çalışan usta zanaatkârlar olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁵ Beşbalık'ın kuzeybatısında yer alan Bahvan şehri de demirden çok çeşitli ürünlerin yapıp satıldığı çarşılara sahiptir. Bu şehirden Tibet ve Çin'e demir ürünleri ihraç edilmiştir. Bahvan'ın güneybatısında bulunan Cumruk şehrinde ise sadece silah imal edilen özel bir çarşı vardır. Tabgaç adlı şehirde de Türklerle ait demirci çarşıları bulunmaktadır. Bu şehrin en önemli ihraç malları demir ve Tibet miskidir.⁴¹⁶ Hazharâket adlı Uygur şehri tabiri caizse tam bir demirci atölyesi olarak dikkat çekmektedir. Burada çeşitli bölgelerden getirilen ham demirler işlenmekte ve

⁴¹³ Chavannes, *a.g.e.*, s.296-301; Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s.52-53; Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", s.16; Golden, *Central Asia in World History*; s.38; Bekin, *a.g.e.*, s.55.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Chavannes, *a.g.e.*, s.299-324.

⁴¹⁵ İzgi, *a.g.e.*, s.66.

⁴¹⁶ İdrîsî, *a.g.e.*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.98-99.

hem iç hem de dış pazara ihraç edilmektedir.⁴¹⁷ Sayram'da ise bir zamanlar on bin demirci bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴¹⁸

Uygurlar demir işçiliğinde oldukça maharetli bir Türk boyudur. Bu maharetlerini ticarete çok iyi değerlendirmiş ve ciddi bir ekonomik gelir elde etmişlerdir. Öyle ki Gök-Türkler gibi Uygurlar da demir kaynaklarını ve ticaret yollarını ele geçirmek için savaştan kaçınmamışlardır. Uygur hükümdarı Kutlug Bilge Kağan 800'lü yılların başında Kırgız topraklarında bulunan demir kaynaklarını elde etmek için bir sefer düzenlemiş ve Kırgızları itaat altına almıştır. Bu sayede Kırgızların elinde bulunan ticaret yollarına da hâkim olan Uygurlar büyük bir gelir kapısına sahip olmuşlardır.⁴¹⁹ Uygur Devleti yıkıldıktan sonra da demircilik ve demir ürünlerinin ticaretini tekellerinde tutan Uygurlar, Moğol Kitan Devleti (X-XI. yüzyıl) bünyesinde yer alan demir ocaklarını işletmeye ve bu ürünlerin ticaretini yapmaya devam etmişlerdir. Bunun sebebi Moğolların demirciliği çok geç dönemde öğrenmiş olmalarıdır. Cengiz Han döneminde Moğol ülkesini ziyaret eden Çinli elçiler, Moğolların bu dönemde dahi demir işlemeyi bilmediklerini, silahlarını Uygurlardan sipariş ettiklerini ve Moğol topraklarındaki demir ocaklarını Uygurların işlettiklerini belirtmektedir.⁴²⁰

Uygurların yıkılışının ardından, onların toprakları ve demir kaynakları Kırgızların eline geçmiştir. Kırgızlar çok eskiden demircilik ile uğraşan ve zengin demir kaynakları üzerinde yaşayan bir Türk boyudur. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre her yağmurdan sonra demir aramaya çıkan Kırgızlar, *Chia-sha* adlı kaliteli cins bir demirden oldukça keskin silahlar üretmiş ve bu silahları Gök-Türklerle ihraç etmiştir.⁴²¹ Kırgız demir ürünleri sadece Gök-Türk ülkesinde değil, Çin, Tibet, İran ve Arap diyarlarında da alıcı bulmuş; Kırgız çeliği uluslararası ticarete önemli bir unsur olmuştur. Bu sebeple Kırgız ülkesinden Turfan'a kadar uzanan, Batı ve Doğu Türk şehirlerinden Çin'e kadar giden bir ticarî güzergâha "çelikyolu" denilmiştir.

⁴¹⁷ İdrîsî, *a.g.e.*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.101-102.

⁴¹⁸ Baykara, *a.g.m.*, s.85.

⁴¹⁹ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.82

⁴²⁰ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.188, 200, 212.

⁴²¹ Kaynaklarda ihraç olarak geçen bu durum esasında bir vergi ödemesidir. Bu konu ile ilgili ilerleyen kısımlarda ayrıntılı bilgi verilecektir. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.84; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.68; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s.178.

Ancak yukarıda da belirtildiği üzere 800'lü yılların başlarında Uygurlar, Kırgızlar üzerine sefer düzenlemiş ve bu ticarî güzergâhı ele geçirmişlerdir.⁴²²

Yukarıdaki Türk boylarından ayrı olarak, Türkistan coğrafyasından farklı bir bölgede, Doğu Avrupa topraklarında hüküm süren Hazarlar, Avarlar ve Bulgarlar da çevrelerindeki komşu ülkelerle demir ticareti yapmışlardır. Özellikle ticarî açıdan kavşak noktası diyebileceğimiz bir bölgede, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Hazarlar, Rus kavimlerine demir ürünleri satmışlardır.⁴²³

Hayli gelişmiş bir ticaret ağına sahip olan İtil Bulgarları da çeşitli demir ürünleri ihraç etmiştir. Demircilik konusunda oldukça maharetli olan Bulgarlar, kendi kaynaklarının yanı sıra çeşitli bölgelerden aldıkları ham demiri de işleyerek iç ve dış pazarda satmıştır. İbn Fazlan'ın bildirdiğine göre⁴²⁴; Bulgarlar X. yüzyıl başlarında Harezm bölgesinden ham demir ithal etmişlerdir. Bu durum her ne kadar demir işçiliği konusunda tecrübeli olsalar da Bulgarlarda kaliteli demir cevherinin eksik olduğunu göstermektedir.⁴²⁵ Çünkü XII. yüzyılda Endülüs'ten yola çıkan ve Bulgar coğrafyasının da içinde bulunduğu birçok bölgeyi gezen İslâm seyyahlarından Gırnâtî de benzer bir bilgi aktarmaktadır. Gırnâtî Seyahatnamesi'nde yer alan bilgiye göre; Bulgarlar Azerbaycan civarında mızrak olarak kullanılan ve cilasız olan kılıçları satın almaktaydılar. Daha sonra bu kılıçları tekrar eritip defalarca su vermek suretiyle işleyerek çelikleştirmekte ve kuzeylerinde bulunan Visu adlı bölgede satmaktaydılar.⁴²⁶ Bulgarların ihraç ettiği demir ürünleri arasında zırh gömlekler özel bir yere sahiptir. Bulgarlar arasında da kullanımı yaygın olan bu zırhlar Türkistan bölgesine ihraç edilmiştir. Zırhların yanı sıra çeşitli silahlar, demir kilitler, anahtarlar, orak vb. tarım âletleri de ihraç edilen demir ürünleri arasında yer almıştır.⁴²⁷

Türkistan sınırları içerisinde bulunup her dönemde büyük bir demir üretim ve işleme merkezi olan Fergana da demir ticareti açısından önemli bir şehirdir.

⁴²² Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.82; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.221.

⁴²³ Artamanov, *a.g.e.*, s.517.

⁴²⁴ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.29.

⁴²⁵ Koç, *a.g.e.*, s.259-260.

⁴²⁶ El-Gırnâtî, *a.g.e.*, s.153; Ebû Hâmid el Gıranâtî, *Tuhfet el-acâ'ib*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.181.

⁴²⁷ Koç, *a.g.t.*, s.230, 259-260, 270, 274.

Fergana demiri yumuşak olduğundan, istenilen şekli vermek kolaydır. Bu sebeple bu şehirde demirden çok çeşitli ürünlerin imal edildiği çarşılar bulunmaktadır. Fergana'nın en önemli ihraç malları ham demir ve demir ürünleridir. Kılıç ve zırh gibi Fergana imali silahlar Bağdat'a ihraç edilmiştir. Fergana madeni ürünleri kalitesi ve sağlamlığı bakımından İslâm dünyasında haklı bir şöhret kazanmıştır.⁴²⁸

Demir devletlerarası ekonomik ilişkilerde de önemli bir ticarî üründür. Ancak her türlü silahın ham maddesi olması dolayısıyla stratejik önemi de haizdir. Bu sebeple devletler zaman zaman demir üretimi ve satışını tekellerine almışlardır. Bu durum her türlü demir ürününün ihracatının kısıtlanması anlamına gelmektedir. Özellikle Çin ile Türkler arasındaki ticarî ilişkilere bakıldığında Çinliler, Türklerle yaptıkları ticarete maliden ziyade askerî kaygılarla hareket etmiştir. Bu sebeple zaman zaman Türklerle ham demir ve demir mamulü ürünlerin satışı yasaklanmıştır. Çünkü Çin hükümeti, kolaylıkla düşmanı haline gelebilecek olan Türkleri kendi ürettiği silâhlarla donatmak istememiştir.⁴²⁹ Bu sebeple Özellikle Han hanedanı döneminde Çin'de uzun süre demir üzerinde devlet tekeli devam etmiştir. İmparator Wen'in hükümlerinde ilk sınır pazarları açıldığında büyük gruplar halinde pazara akın eden Hunlar kendi ürünlerini satmış, ihtiyaç duydukları ürünleri ise almıştı. Yine de demir üzerinde ihraç yasağı bulunduğu Hunlara her türlü demir ürününün satışı yasaktı. Buna karşın kaçakçılar Hunlara çeşitli demir ürünlerini temin etmişlerdi.⁴³⁰ Gök-Türk döneminde de benzer olaylara rastlanmaktadır. T'ang Hanedanı zamanında, 714 yılında, Gök-Türk sınırında kurulan bir pazar yeri için Çin Sarayı'ndan "sınırdan altın ya da demir geçirmeye çalışanlara müsaade edilmemesi" yönünde bir ferman gelmiştir.⁴³¹ Uygurlar ise Moğollar tarafından böyle bir yasağa maruz bırakılmıştır. Demircilikleriyle meşhur olan Uygurlar, Kitanlar döneminde Moğol toprakları üzerindeki demir ocaklarının işletilmesinden sorumlu tutulmuştur.

⁴²⁸ İbn Havkal, *Sûrat el-arz*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.241; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.183, 254; Negmatov, a.g.m., s.445.

⁴²⁹ Hilda Ecsedy, "Trade and War Relations Between The Turks And China in the Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXI, S. 2, 1968, s.145; Onat, a.g.m., s.613, 623.

⁴³⁰ Thomas J. Barfield, "The Hsiung-nu Imperial Confederacy, Organization and Foreign Policy", *The Journal of Asian Studies*, C. XLI, S. 1, Kasım 1981, s.54.

⁴³¹ Ecsedy, a.g.m., s.145, dn.88.

Buna karşın Kitan hükümdarı tarafından 1055-1065 yıllarında Uygurlara demir ve demir ürünlerinin satılmayacağı yönünde ferman çıkarılmıştır.⁴³²

4. VERGİ TAHSİL ARACI OLARAK DEMİR

Eski Türk devletlerinde vergiler nakdinin yanı sıra aynî olarak da tahsil edilmiştir. Bu sebeple Türklere bağlı çeşitli kavimlerin yanı sıra savaşlar sonucu mağlup edilmek suretiyle devlete tabi kılınan komşu devletler de sahip oldukları ve ürettikleri mallar ile vergilerini ödemişlerdir. Bu mallar o boyun ya da devletin ekonomik uğraşlarına göre değişmekle birlikte, demir en önemli vergi tahsil araçlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Gök-Türklerin kuruluş döneminde olduğu gibi demirci Türk boy ve devletlerinin de bağlı buldukları devletlere vergilerini demir ürünleri ile ödediği görülmüştür.

Doğu Türkistan'ın demir kaynakları açısından ne kadar zengin bir bölge olduğu anlatılmıştır. Bazı dönemlerde Hunların elinden çıkıp diğer devletlere geçen bu bölge çoğu zaman Hunların üst egemenliğini tanımak ve onlara vergi vermek durumunda kalmıştır. Bir dönem Doğu Türkistan'da hüküm süren ve Hun egemenliğini kabul etmek durumunda kalan Tangutlar⁴³³ da vergi olarak demir silahlar sunmuşlardır.

Oğuzların batıdaki kolu olan Ogurlardan olan Kutrigurlarla⁴³⁴ ilgili de benzer bir bilgi mevcuttur. I. Justinianos (527-565) döneminde Bizans'ı baskı altına alarak onları haraca bağlayan Kutrigurlar, vergiyi altın, gümüş ve demir şeklinde talep etmiş olmalıdırlar. Çünkü Kutrigurlarda daha önce görülmeyen kuyumculuk ve her türlü maden işçiliğine bu verginin tahsilinden sonra rastlanmıştır.⁴³⁵

Gök-Türk devletinin kurucuları olan Aşina boyunun başından geçenler Ergenekon bahsinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Demircilikleri ile meşhur olup Ergenekon'daki demir dağı eritmek suretiyle özgürlüğe kavuşan Aşinalar beş yüz

⁴³² Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.366.

⁴³³ Gök-Türk döneminde Orhun abidelerinde de adı geçen Tangutlar Tibet asıllı bir kavimdir. Ergin, *Orhun Abideleri*, s.43; Giraud, *a.g.e.*, s.278. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ruth W. Dannel, "Who are the Tanguts? Remarks on Tangut Ethnogenesis and the Ethnonym", *Journal of Asian History*, C. XVIII, S. 1, 1984, s.78-89.

⁴³⁴ Kutrigurlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 51, 2011, s.1-19.

⁴³⁵ Ögel, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında", s.435, dn.23. Ancak bu durum daha önce Kutrigurların yeni geldiği coğrafyayı ve kaynaklarını tanıma süreciyle ilgili de olabilir.

çadırılık halkıyla Juan-Juanlara sığınmışlar ve onlar için demir dövmeye başlamışlardır. Bu durum Aşına boyunun kendilerine yurt veren Juan-Juanlara ödediği bir vergidir. İlerleyen süreçte Türk boylarını kendi sancağı altında toplayan Bumin Kağan'ın Juan-Juan imparatoru A-na-küei'nin kızını istemesi meselesinde söylediği “sen benim demirci kölemsin” mealindeki söz de bu durumu işaret etmektedir.⁴³⁶ İlerleyen süreçte demirciliklerini muhafaza edip demirden aldıkları güç ile büyük bir devlet kuran Gök-Türkler haraç verirken haraç alır duruma gelmişlerdir. İkinci Gök-Türk Devleti'nin kurucusu İlteriş Kağan'ın ölümü üzerine tahta çıkan Kapgan Kağan fetret devrinde bağımsızlık kazanan Türk boylarını süratle devlete bağlamış, ardından gözünü ezeli düşman Çin'e dikmiştir. Üst üste gelen Gök-Türk zaferleri üzerine Çin imparatoriçesi barış istemek durumunda kalmıştır. Bu istek üzerine Kapgan Kağan barış şartlarını dikte etmiştir. Bu şartlardan biri de Çin'in çok miktarda⁴³⁷ demir göndermesidir. İlk başta Kapgan Kağan'ın ileri sürdüğü barış şartlarını reddeden Çin İmparatoriçesi daha sonra kabul etmiş ve bütün şartları yerine getirerek Gök-Türlere istenilen miktarda demir göndermiştir.⁴³⁸ Daha önce Kırgızlar hakkında “Gök-Türlere demir ihraç ettikleri” yönünde verilen bilgiler de esasında vergi ödemesidir. Abidelerde de belirtildiği üzere⁴³⁹ Kırgızlar, Gök-Türlere tabi olan bir Türk boyudur. Dolayısıyla Gök-Türk hazinesine her yıl belli miktarda vergi sunmuşlardır. Kaliteli demir kaynakları ve demircilikteki maharetleri ile meşhur olan Kırgızlar da vergilerini aynî olarak, demir ürünleri şeklinde ödemişlerdir.⁴⁴⁰

Kalankantlı Moses'in Hazar Türkleri ile ilgili kaydettiği bir bilgi de Türklerdeki vergi ödeme anlayışını ortaya koymasından önemlidir. Kalankantlı Moses'in kaydettiğine göre; Gök-Türk devletinin çöküşe sürüklendiği 629-630 yıllarında artık bağımsızlığını iyice pekiştirmiş olan Hazar hükümdarı öylesine güçlenmişti ki kendisine bağlı olan bütün boy ve devletlere çok ağır vergiler

⁴³⁶ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.14, 17, 61-62; Gumilev, *Eski Türkler*, s.31, 35, 44.

⁴³⁷ Kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir.

⁴³⁸ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.23-24; Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.299-300, 588-589; Gumilev, *Eski Türkler*, s.355-357; Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.53.

⁴³⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.13,15, 17 vd.

⁴⁴⁰ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.84; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.68; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s.178.

salmıştı. Hükümdar, altın, gümüş, demir ve bakır üzerinde çalışan bütün kuyumcu ve dökümcülere müfettişler tayin etmiş; onlardan büyük miktarda aynî vergi almıştır.⁴⁴¹

Çin'in iç karışıklıklar yaşadığı bazı dönemlerde Türk yardımına başvurduğu bilinen bir gerçektir. 755 yılından 769 yılına kadar süren ve Çin'i paramparça eden An Lu-Shan isyanı esnasında da böyle bir durum vukuu bulmuştur. İsyanı bastırmakta zorlanan Çin İmparatoru, Uygur hükümdarına kızını vermek suretiyle bir antlaşma imzalamış ve Uygurlara vergi vermeyi kabul etmiştir.⁴⁴² Çin kaynaklarındaki bilgiler ile İslâm kaynaklarındaki bilgiler birleştirildiğinde bu verginin demir kılıçlar şeklinde ödendiği anlaşılmaktadır. Çünkü İslâm kaynaklarında Uygur hükümdarının Çin İmparatorunun damadı olduğu ve Çin'in her yıl Uygurlara 100 bin ilâ 500 bin kılıcı vergi olarak sunduğu şeklinde bir bilgi mevcuttur.⁴⁴³

Kaynaklarda çeşitli Türk devletleri bünyesinde yer alan bazı şehirlerin de vergi ödemesini demir ve demir ürünleri ile yaptığı yönünde bilgiler mevcuttur. Doğu Türkistan'daki Kaşgar bölgesinin ürünleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, burada tunç, kalay ve demir gibi madenlerin bol olduğu, Kaşgar hükümdarının Gök-Türklere vergisini bu gibi ürünlerle ödediği belirtilmektedir.⁴⁴⁴ Batı Türkistan'da bulunan Fergana, Horasan ve Semerkand halkı da vergilerini demir ürünleri ile ödemişlerdir. Büyük bir demirci atölyesi olarak tanımlayabileceğimiz Fergana şehrinin en önemli ürünleri madeni eşyalardır. Bu sebeple şehri kendine tabi kılan güçler de vergiyi demir ürünleri şeklinde tahsil etmeyi uygun görmüşlerdir. Aynı durum Semerkand ve Horasan için de geçerlidir. VIII-IX. yüzyıllarda İslâm fetihleri sonucu Müslümanların eline geçen bu şehirlerden her yıl 1300 parça demir levhanın vergi olarak Bağdat'a gönderildiği bilinmektedir.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s.175-176.

⁴⁴² Gumilev, *Eski Türkler*, s.477.

⁴⁴³ İbn el-Fakih, *Kitâb el-büldan*, Çev: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.195; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s.52-53.

⁴⁴⁴ Ercilasun, *a.g.e.*, s.20.

⁴⁴⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.44-45; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.237; Abdulhalık Bakır, *a.g.m.*; s.533; Abdukakhor Saidov vd., *a.g.m.*, s.18;

Görüldüğü üzere demircilik Türk ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. Demircilik sadece askerî değil, tarım, sanat vb. birçok alanda çok geniş bir ürün yelpazesine sahiptir. Bu ürünler gerek iç gerekse dış pazarlarda satılmak suretiyle Türk devletlerine büyük bir gelir sağlamıştır. Özellikle Türk üslup ve zevkiyle üretilen silahlar dış pazarda aranan ürünler olmuştur. Zengin demir kaynakları üzerinde yaşayan Türkler çağlarının en büyük demir tacirleri olmuşlar, Çin'den Roma'ya kadar uzanan geniş topraklarda demir ticareti yapmışlardır. Ayrıca güçsüz oldukları dönemde bağlı buldukları devletlere demir ile vergilerini ödemişler, güçlü oldukları dönemde ise kendilerine bağlı boy ve devletlerden vergileri demir olarak tahsil etmişlerdir.

SONUÇ

Gerek sağlamlığı ve keskinliği, gerek yeryüzünde en çok bulunan madenler arasında yer alması sebebiyle yoğun olarak kullanılan demirin eritilip işlenmesi insanlığın siyasi ve sosyal tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu büyük buluş genellikle Hititlere atfedilmiş, demirin ilk kez onlar tarafından eritilip işlendiği ve Demir Çağı'nın M.Ö. XII. yüzyılda Hititler tarafından başlatıldığı kabul olunmuştur. Ancak arkeolojik araştırmalar göstermektedir ki Hititlerde Demir Çağı M.Ö. X. yüzyılda başlamaktadır. Bununla birlikte kadim Türk yurdu olan Altay bölgesinde M.Ö. XV. yüzyıllardan itibaren yoğun miktarda demir üretimi gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Demir Çağı'nın Türkler tarafından Altay sahasında başlatıldığı ortadadır. Çünkü Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde Demir Çağı'na giriş ile ilgili eldeki bilgiler M.Ö. XV ilâ X. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Arkeolojik araştırmalar bu konuda oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bilindiği üzere eski çağlarda demirin eritilmesi için gerekli olan sıcaklıklara ulaşmak ancak körüklerin icadı ile mümkün olmuştur. Genellikle küçükbaş hayvan derilerinin birbirilerine dikilmesi suretiyle üretilen ilk körüklerin menşei Türkistan'a dayanmaktadır. Deri körükler Türkistan'dan Yakın Doğu'ya, buradan da Avrupa ve Afrika'ya yayılmıştır. Bütün bu veriler demirin ilk kez Türkler tarafından eritildiği yönündeki bilgileri destekler niteliktedir.

Türkler tarihlerinin en eski dönemlerinden itibaren demircilikle uğraşmışlar, bunu sadece ekonomik ya da askeri bir uğraş olarak değil, milli ve kutsal bir meslek olarak görmüşlerdir. Bu sebeple demircilik adeta Türklerin töresi olmuştur. Türklerin anayurdu olan Altayların demir cevherleri açısından oldukça zengin bir bölge oluşu da bunda önemli bir etkidir. Altaylar merkez olmak üzere Türkistan sahasının genelinde de durum böyledir. Bu sebeple demircilik birçok Türk kavim ve devletinde en önemli uğraş olmuştur. Arkeolojik araştırmalarda İskitler başta olmak üzere birçok Ön-Türk boyunun demircilik ile iştigal ettiği yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Demirci Türk devletleri arasında Gök-Türkler hem demircilik konusundaki maharetleri hem de geniş ticaret ağı sayesinde öne çıksa da Hunlar dönemindeki demircilik faaliyetleri ile ilgili bilgiler bizleri dahi şaşırtmıştır. Bunların yanı sıra Avarlar, Uygurlar, Kırgızlar, Bulgarlar başta olmak üzere birçok Türk boy ve devletinde demir üretimi ve ticareti görülmüştür. Bütün bu boy ve devletlerin zamanlarının tekniğine göre oldukça ileri bir teknoloji ile üretim

yaptıkları kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak bu teknolojik tekâmülü tam manasıyla takip ve tahlil etmek yalnız tarihi bilgilerle mümkün değildir. Bunun için Türkistan coğrafyası başta olmak üzere, çalışma boyunca adları anılan bölgelerde konu ile ilgili saha araştırmaları yapılması, elde edilen bulguların arkeolojik, kimyevi ve metalürjik açılardan da incelenmesi gereklidir.

Demirin insanlık tarafından tanınması kendinden önceki diğer madenlerin aksine yeryüzü değil, gökyüzü aracılığıyla olmuştur. İlk demirler göktaşlarından elde edilmiş ve bu sebeple Tanrı'nın bir armağanı olarak görülmüştür. Bundan dolayı demir kutsal bir maden addedilmiştir. İlerleyen süreçte yeryüzünde de demirin bulunup işlenmesi üzerine bu algı devam etmiştir. Tabii bu algıda demirin insanlığa sağladığı olağanüstü güç de göz ardı edilmemelidir. Demiri eritip işlemek bilgisi demircinin tekelinde olduğundan bu bilgi halk nezdinde “sır” gibi görülmüştür. Bu durum demircilere olağanüstü güçler atfedilmesine, onlarla ilgili dini-mitolojik algılar oluşmasına zemin hazırlamış ve bazı kültürlerde demirin ve demircilerin kutsal kabul edilmesine sebep olmuştur. Türklerde de durum böyledir. Türk inancında *yer-su* zümresine dâhil olan demir, ruh sahibi, yani canlı bir varlık olarak görülmüş ve kutsal kabul edilmiştir. Yine Türk inancının önemli bir parçası olan *atalar kültü* de demircilik ile ilgilidir. Türklerin her yıl belli dönemlerde ziyaret edip kurbanlar sunduğu ata mağaralarının aslında birer demir ocağı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca eski Türk dinine sirayet etmiş olan Şamanizm ile demircilik arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bir Yakut atasözünde de belirtildiği üzere Şamanizm’de “Demircilerle Şamanlar aynı yuvadandır” anlayışı hâkimdir. Şaman doğumundan ölümüne kadar demir ile iç içedir. Şaman ayinlerinin ve kıyafetlerinin en önemli unsuru demirdir. Şamanlar ayin esnasında demir çalgılarla çıkardıkları gürültü ile kötü ruhları korkutup uzaklaştırmaktadır. Kıyafetlerindeki demir nesnelere ise bu kötü ruhlara karşı bir zırh vazifesi görmektedir.

Türklerin evren anlayışında da demir önemli bir yer tutmaktadır. Evrenin yaratılışından kıyamet algılarına kadar hemen her alanda demir ile ilgili rivayetler ve inançlar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Türk kozmolojisinde en önemli unsur *Kutup Yıldızı* adıyla da anılan *Demir Kazık*’tır. Türkler göğü dokuz katlı olarak düşünmüşler ve merkezine yani beşinci katına *Demir Kazık*’ı yerleştirmişlerdir.

Burası aynı zamanda Gök-Tanrı'nın mekânıdır. Gök, bu Demir Kazık ucunda dönmektedir.

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan demir çeşitli geleneklere de sirayet etmiştir. Türklerde doğumdan cenaze merasimlerine kadar çeşitli geleneklerde demir kullanımı yaygındır. Doğan çocuğun acıya dayanıklı olması için yanakları kızgın demirle dağlanmış, ölenlerin ardından da yanaklar demirle kesilerek kanlı gözyaşları akıtılmıştır. Türkler canlı ve ruh sahibi olarak gördükleri için karşılıklı antlaşmalarda en önemli şahit olarak demiri tutmuşlar ve onun üzerine ant içmişlerdir. “Kök kirsün, kızıl çıksun” atasözü bunun en önemli göstergesidir. Demir üzerine ant içme hemen hemen bütün Türk boylarında görülen yaygın bir gelenektir. Öyle ki zaman içerisinde Hristiyanlaşarak milli benliklerini yitiren Bulgarlar uzun süre demir üzerine ant içmeye devam etmişlerdir. Demir üzerine içilen antlarla ilgili en güzel örnekler Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer almaktadır. Demirin geleneklerdeki kullanımına dair en ilginç örneklerden biri de dağlamadır. Türkler mülklerini tanımanın yanı sıra şifa amaçlı olarak da dağlama yapmışlardır.

Türkler demirden çok çeşitli ürünler üretmişlerdir. Bunlar arasında silahlar ayrı bir yere sahiptir. Ancak demir sadece silah üretiminde kullanılmamış; demirden bıçak, makas, ütü, çivi, kazan, üzengi, nal vb. çok çeşitli eşyalar üretilmiştir. Bunlar arasında ütü oldukça dikkat çekicidir. Türkler çok eski dönemlerden itibaren elbiselerindeki kırışıklıkları gidermek ve dikiş yerlerini sağlamlaştırmak amacıyla kızgın demirden ütüler kullanmışlardır.

Türk kültüründe bu kadar büyük öneme sahip olan demirin, kültürün en önemli unsurlarından biri olan destanlara yansımaması şüphesiz mümkün değildir. Demir, Türk destan ve efsanelerinde en önemli unsurdur. Alp Er Tunga Destanı'nda Türkler demir millet olarak tasvir edilirken, Oğuz Kağan Destanı'nda demir, Oğuz Kağan'ın kudretinin kaynağı olarak kendini göstermektedir. Türk destanları arasında özel bir yere sahip olan Ergenekon Destanı ise baştan sona demir ve demircilik ile ilgilidir. Demir dağı eritmek suretiyle Ergenekon adlı dar boğazdan çıkan Türkler özgürlüklerini demircilikleri sayesinde elde etmişlerdir. Ergenekon'daki demir motifi, Türkleri durdurabilen büyük güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gücün mağlup edilmesi ve özgürlüğe kavuşulması da ancak demircilik bilgisiyle mümkün

olabilmiştir. Manas Destanı'nda Manas'ın en büyük yardımcısı onun demircisidir. Yine Dede Korkut Hikâyeleri'nde de demir çok önemli bir unsurdur.

Türkler tarafından kutsal kabul edilen demir isimlerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. İçerisinde demir barındıran birçok Türk ismi mevcuttur. Timur (Temür-Demir) bunlar arasında en çok bilinenidir. Türkler yalnız şahıs adlarında değil coğrafya adlarında da demiri yoğun olarak kullanmışlardır. Türkistan başta olmak üzere birçok yerde Demir Kapı, Demir Dağı, Bulat vb. adlandırmalar görülmektedir. Ayrıca atasözleri ve deyimler de demirin yoğun olarak kullanıldığı alanlardır. Demir ve demirciliğin günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu Türk toplumunda birçok olay demir kavramı etrafında anlamlandırılmış, bu sebeple demir ile ilgili çok sayıda atasözü ve deyim ortaya çıkmıştır.

Türklerde demirin manevi boyutu önde olmasına karşın, bir de maddi boyutu vardır. Demir ve demircilik Türk ekonomisinde çok önemli bir yere sahiptir. Dünyanın en zengin demir yataklarına sahip olan ve demircilik konusunda oldukça mahir bir millet olan Türkler eşsiz işçilikleriyle ürettikleri çeşitli ürünleri Çin'den Roma'ya kadar uzanan geniş topraklarda satmışlardır. Demir ticareti tarih boyunca Türk ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Bunun yanı sıra Türkler için belki de altından daha değerli bir maden olan demir en önemli vergi tahsil araçlarından biri olmuştur. Türk boyları bağlı buldukları devletlere vergilerini demir ile verdikleri gibi Türk devletleri de gerek bağlı bulunan Türk boylarından gerekse de vassal devletlerden vergilerini demir ile tahsil etmişlerdir. Bu durum Türklerin demire atfettiği maddi önemi göstermesi bakımından ilginçtir.

Görüldüğü üzere demir Türkler tarafından kutsal kabul edildiği gibi demircilik de Türk töresinin bir parçası haline gelmiştir. Çeşitli açılardan Türk töresini terk eden Uygurlar ve Bulgarlar dahi demirciliğe sınımsız sarılmışlar, ondan vazgeçmemişlerdir. Bu sebeple hemen hemen bütün Türk boyları ve devletlerinde demircilik faaliyetleri görülmüştür. Bu sebeple komşu ve düşman kavimler Türkleri “bayrağı, zırhı ve bileği demirden bir millet” olarak tasvir etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMAN, Varis. “Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme”, *Milli Folklor*, S. 61, 2004, s.124-133.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç. *Oğuzlar*, Çev: Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- AHİNCANOV, Ahincanov. *Kıpçaklar: Türk Halklarının Katalizör Boyu*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- AHMETBEYOĞLU, Ali. “Avrupa Hunlarının ‘Sihirli Geyik’ Efsanesi”, *Hakki Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s.65-68.
- AHMETBEYOĞLU, Ali. “Bizans Tarihçisi Menandros’un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 50, 2010, s.541-546.
- AHMETBEYOĞLU, Ali. “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 51, 2011, s.1-19.
- AHMETBEYOĞLU, Ali. “Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2003, s.1-14.
- AHMETBEYOĞLU, Ali. *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- AHMETBEYOĞLU, Ali. *Grek Seyyahi Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- AKSOY, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. I, Türk Dil Kurumu, Ankara 1978.
- ALAKUŞ, Elif. *Afyonkarahisar Merkezde Yer Adlarına Bağlı Oluşan Efsaneler, Derleme-İnceleme-Metinler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2014.
- ALKIN, Sergei V. “Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma: Sincan'ın Tiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler”, *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s.544-553.
- ALMAS, Turgun. *Uygurlar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- ANOHİN, A. V. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev: Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.

- ARSLAN, Ahmet Ali. “Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanların Giysileri”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 16-17 Nisan 2007, s.51-82.
- ARTAMANOV, M. I. *Hazar Tarihi*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- ATSIZ, Hüseyin Nihal. *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basımevi, İstanbul 1992.
- BAHAR, Hasan. “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1994, s.233-244.
- BAHAR, Hasan. *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2014.
- BAKIR, Abdulhalık. “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayii”, *Bellekten*, S. 232, Ankara 1998, s.520-595.
- BANARLI, Nihad Sâmî. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- BANG, W. ve RAHMETİ, G. R. *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.
- BARFIELD, Thomas J. Thomas J. Barfield; “The Hsiung-nu Imperial Confederacy, Organization and Foreign Policy”, *The Journal of Asian Studies*, C. XLI, S. 1, Kasım 1981, s.45-61.
- BARTHOLD, V. V. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- BARTHOLD, V. V. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- BASKI, Imre. “Demirkapılar (Temir Qapir, Vaskapu, Dömörkapu)”, *Turkish Studies*, C. II, S. 2, 2007, s.73-88.
- BAUERMANN, Hilary. *A Treatise on the Metallurgy of Iron*, Virtue and Co., London 1868.
- BAYAT, Fuzuli. *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken, İstanbul 2010.
- BAYKARA, Tuncer. “Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 1975, s.75-104.

- BEAL, Samuel. *Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629)*, C. I, Trübner & Co., Ludgate Hill, London 1884.
- BEKİN, Ahmet Rıza. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev: Müjdat Kayayerli, Ötüken, İstanbul 2001.
- BEKİN, Ahmet Rıza. *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- BOGENBAYEV, Nurbolat ve CALMIRZA, Aydın. “Eski Türk Dünya Görüşündeki ‘Kut’ ve ‘Karga’ Kavramları”, *Milli Folklor*, C. XIII, S. 103, s.69-79.
- BRANDAU, Birgit ve SCHICKERT, Hartmuth. *Hititler*, Çev: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003.
- BUHARALI, Eşref. “Demir Kapı”, *Türk Yurdu*, S. 288, 2011, s.28-30.
- BUNCH, Bryan ve HELLEMANS, Alexander. *The History of Science and Technology*, Houghton Mifflin Company, New York, 2004.
- BUNKER, Emma C. vd. *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes*, Yale University Press, New York 2002.
- CERRAHOĞLU, İsmail. “Ye’cüc-Me’cüc ve Türkler”; *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 1, 1972, s.97-125.
- CHAVANNES, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev: Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- CHILDE, Vere Gordon. *The Story of Tools*, Cobbett Publishing Co. Ltd., Londra 1944.
- CİVELEK, Yakup. “Eski Arapça Kaynaklarda Türkler”, *Türkler*, C. V, Ankara 2002, s.921-934.
- COLLINOS-TENTHOREY, N. “Ön-Asya’da Demir”, *Ülkü*, S. 63, Ankara 1938, s.264-270.
- COSMO, Nicolo Di. “Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History”, *The Journal of Asian Studies*, C. LIII, S. 4, Kasım 1994, s.1092-1126.
- COSMO, Nicolo Di. *Ancient China and Its Enemies*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

- ÇAĞLAR, Birsal. *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzerine Bir İnceleme*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008.
- ÇAKMAK, M. Suat. *Taş Baltadan Makineye Çağlar Boyu Teknoloji*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇERİBAŞ, Mehmet. “Türklerde Demirciler ve Şamanlar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 42, 2007, s.113-121.
- ÇORUHLU, Yaşar. *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007.
- ÇORUHLU, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.
- DAKUKLU, Hüseyin Ali. “Volga Havzasında Müslüman Bulgar Devleti”, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, C. II, Haz.: Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s.427-463.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat. “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, *Türkler*, C. III, Ankara 2002, s.827-894.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat. *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1972.
- DONUĞ, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- DÖNMEZ, Pınar. *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.
- DROMPP, Michael R. “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A. D. 840”, *Journal of the American Oriental Society*, C. CXIX, S. 3, 1999, s.390-403.
- DUNNEL, Ruth W. “Who are the Tanguts? Remarks on Tangut Ethnogenesis and the Ethnonym”, *Journal of Asian History*, C. XVIII, S. 1, 1984, s.78-89.
- DURMUŞ, İlhami. *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Yayınevi, Ankara 2008.
- DURMUŞ, İlhami. “Türk Kültürü Çerçevesinde Dağlama Geleneği”, *Milli Folklor*, S. 95, 2002, s.114-121.
- EBERHARD, Wolfram. *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

- EBERHARD, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev: Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- EBÛ HAMÎD MUHAMMED EL-GIRNÂTÎ. *Girnâtî Seyahatnâmesi*, Çev: Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- EBU'L-GAZÎ BAHADIR HAN. *Türk Şeceresi-Türk'ün Soy Ağacı*, Çev: Yunus Yiğit, İlgî Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009.
- EBULGAZÎ BAHADIR HAN. *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz: Zuhal Kargı Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara 1996.
- ECKHARDT, Sándor. "Efsanede Attila", *Attila ve Hunları*, Haz: Gyula Németh, Çev: Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982.
- ECSEDY, Hilda. "Trade and War Relations Between The Turks And China in the Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. XXI, S. 2, 1968, s.131-180.
- el-CÂHİZ. *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, Çev: Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- ELIADE, Mircea. *Demirciler ve Simyacılar*, Çev: Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.
- ELİADE, Mircea. *Şamanizm*, Çev: İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- ERCİLASUN, Konuralp. *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ERGİN, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- ERGİN, Muharrem. *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
- ERGİNSOY, Ülker. "Türk Maden Sanatı", *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Haz: Nejat Diyarbekirli vd., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993, s.344-361.
- ERZURUM-HASANKALELİ İBRAHİM HAKKI HZ. *Marifetname*, C. III, Bahar Yayınevi, İstanbul 1978.
- ESİN, Emel. "Ahsîkes", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, s.180-181.
- ESİN, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.
- ESİN, Emel. *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

- ESİN, Emel. *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- FINDLEY, Carter Vaughn. *The Turks in World History*, Oxford University Press, New York 2005.
- FİRDEVSÎ. *Şehnâme*; Çev: Necati Lugal, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.
- FORBES, Robert James. *Metallurgy in Antiquity*, Brill, Leiden 1950.
- FRYE, Richard N. *The Heritage of Central Asia-From Antiquity to the Turkish Expansion*, Markus Wiener Publishers, Princeton 1998.
- GELEGDORJ, Eregzen, vd. "Transitions in Cast Iron Technology of the Nomads in Mongolia", *Journal of Archaeological Science*, S. 34, 2007, s.1187-1196.
- GİRAUD, René. *Gök Türk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları*, Çev: İsmail Mangaltepe, Ötüken, İstanbul 1999.
- GOLDEN, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples - Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
- GOLDEN, Peter B. *Central Asia in World History*, Oxford University Press, New York 2011.
- GOLOMSHTOK, Eugene A. ve GRİAZNOV, M. P. "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaeology*, C. XXXVII, S. 1, Ocak-Mart 1933, s.30-45.
- GÖKALP, Ziya. *Türk Töresi*, Devlet Kitapları, Ankara 1976.
- GÖKALP, Ziya. *Türk Uygarlık Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991.
- GÖKSU, Erkan. *Okla Yükselen Millet*, Kömen Yayınları, Konya 2013.
- GÖKSU, Erkan. *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken, İstanbul 2008.
- GÖMEÇ, Saadettin. *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
- GREGORY ABÛL FARAC. *Abûl Farac Tarihi*, C. I, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- GRONBECH, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç. *Eski Türkler*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç. *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç. *Hunlar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- GÜL, Bülent. *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- GÜLENSOY, Tuncer. “At Damgaları”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Haz: Emine Gürsoy Naskali, Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s.95-119.
- GÜLENSOY, Tuncer. *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.
- HAUSSİG, Hans Wilhelm. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev: Müjdat Kayayerli, Ötüken, İstanbul 2001.
- HELFEN, Otto M. “The Legend of the Origin of the Huns”, *Byzantion*, C. XVII, s.245-251.
- HELFEN, Otto M. “The Ting-Ling”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. IV, S. 1, Mayıs 1939, s.77-86.
- HELFEN, Otto M. *The World of the Huns*, University of California Press, London 1973.
- HERODOTUS. *Histories*, C. II, İng. Çev: A. D. Godley, Loeb Classical Library, London 1928.
- HOPPÁL, Mihály. “Sibirya Şamanizminde Doğa Tapınımı”, Çev: Gürbüz Enginer, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XLI, S. 1, Ankara 2001, s.209-225.
- HOPPÁL, Mihály. *Avrasya'da Şamanlar*, Çev: Bülent Bayram vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- <http://www.stil-fer.it/img/slide/01.jpg> (03.03.2015).
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&arama=adlar&name=demir&like=0&cinsi=0&turu=0&guid=TDK.GTS.5549b18e42ed17.54147878&page=1 (28.04.2015)
- <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/3479076/?lng=tr> (30.04.2015)

- <http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+Archaeological+Artifacts/879687/?lng=tr> (02.05.2015)
- http://www.orkun.org.tr/asp/orkun.asp?Makale_nu=*YNYP*-WVJDWIFTBSF!P*R/YYLPYDIWUHL*YNYP,WVJDWIFTB8!P*R/YYLPYDIWUHL&B1=Makaleye+Bak&Tip=Makale (02.02.2015)
- <https://depts.washington.edu/silkroad/museums/ubhist/ubhist27.jpg> (04.05.2015)
- HUMMEL, R.E. *Understanding Materials Science*, Springer, New York 2004.
- ISHJAMTS, N. “Nomads in Eastern Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, Ed: János Harmatta, UNESCO Publishing, Paris 1996, s.151-170.
- İŞİK, Emin. “Hadîd Sûresi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XV, s.13-14.
- İBN FAZLAN. *Seyahatnâme*, Çev: Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İBN HURDAZBİH. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İLGEN, Abdülkadir. “İslamlik Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 1999.
- İNAN, Abdülkadir. “Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.36-38.
- İNAN, Abdülkadir. “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, *Makaleler ve İncelemeler C. I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.317-330.
- İNAN, Abdülkadir. “Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklarda”, *Makaleler ve İncelemeler C. II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.229-231.
- İNAN, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- İZGİ, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- JETTMAR, Karl. “Metallurgy in Early Steppes”, *Artibus Asiae*, C. XXXIII, S. 1/2, 1971, s.5-16.
- KAFESOĞLU, İbrahim. “Selçuklular”, *M. E. B. İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Ankara 1997, s.353-416.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

- KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2007.
- KARAKURT, Deniz. *Türk Söylence Sözlüğü*, 2011.
- KARAYEV, Ömürkul. *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev: Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2008.
- KAŞGARLI, Mahmud. *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev: Besim Atalay, Ankara 1998.
- KAŞGARLI, Mahmud. *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, C. II, Çev: Besim Atalay, Ankara 1998.
- KAŞGARLI, Mahmud. *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, C. III, Çev: Besim Atalay, Ankara 1999.
- KİTAPÇI, Zekeriya. *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 1996.
- KİTAPÇI, Zekeriya. *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004.
- KİTAPÇI, Zekeriya. *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- KLYASHTORNY, S. G. Ve SULTANOV, T. İ. *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- KOCA, Salim. "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C. III, Ankara 2002, s.15-37.
- KOÇ, Dinçer. *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- KORY, Raimar W. "Arkeolojik Bir Araştırma-Avar Yerleşimleri", *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s.664-673.
- KÖK, Elif. *Türk Sanatında Asya Sanat Tarihi Araştırmalarında İslâm Öncesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.
- KSENEFONTOV, Gavril Vasilyeviç. *Yakut Şamanlığı*, Çev: Atilla Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2011.
- KUMEKOV, Bolat E. *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, Çev: Mehmet Kıldıroğlu ve Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

- KURAT, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972.
- LAUFER, Berthold. *Chinese Clay Figures*, C. I, Field Museum of Natural History, Chicago 1914.
- LAUFER, Berthold. *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*, Field Museum of Natural History, Chicago 1919.
- MACKENZIE, Donald A. *Çin ve Japon Mitolojisi*, Çev: Koray Akten, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- MANGALTEPE, İsmail. “Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat”, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum-Teşkilat ve İşlev)*, Ed: Feridun Emecen, İstanbul 2008, s.121-152.
- MANGALTEPE, İsmail. *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protector ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009.
- MARTYNOVA, Galina S. “The Beginning of the Hunnic Epoch in South Siberia”, *Arctic Anthropology*, C. XXV, S. 2, 1988, s.61-83.
- MAU-TSAI, Liu. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev: Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- MCEVEDY, Colin. *İlkçağ Tarih Atlası*, Çev: Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- MİNORSKY, V. *Hudūd al-ālam: Regions of the World*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- MİNORSKY, V. *Hudūdü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, Çev: Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- MOSES, Kalankatlı. *Alban Tarihi*, Çev: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- NAZIR, Bayram. *Osmanlı Misafirperverliği ve Avrupa'daki Yankıları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2008.
- NÉMETH, Gyula. “Hunların Dili”, *Attila ve Hunları*, Haz: Gyula Németh, Çev: Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982, s.191.
- NOONAN, Thomas S. “Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate”, *The World of the Khazars*, Ed: Peter B. Golden vd., Brill, Leiden 2007, s.207-244.

- ONAT, Ayşe, vd. *Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- ONAT, Ayşe. “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri”, *Belleten*, C. LI, S. 200, 1987, s.611-624.
- ORKUN, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin. “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 5, Ankara 1948, s.431-460.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.
- ÖGEL, Bahaeddin. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- ÖZDEMİR, Hakkı Fahri. “Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu’ya Etkileri Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XVI, S. 1, 2007, s.501-518.

- ÖZERDİM, Muhaddere N. “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1-2, Ankara 1951, s.105-110.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. *Selçuklular I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖZKAN, İsa. “Ergenekon Destanı Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. XXIX, S. 265, s.43-46.
- POTAPOV, L. P. *Altay Şamanizmi*, Çev: Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2012.
- Radloff, Wilhelm. *Manas Destanı*, Haz: Emine Gürsoy Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.
- RADLOFF, Wilhelm. *Sibirya’dan*, C. I-I, Çev: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.
- RADLOFF, Wilhelm. *Sibirya’dan*, C. II-I, Çev: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- RADLOFF, Wilhelm. *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.
- RÁSONYI, Laszlo. *Doğu Avrupa’da Türklük*, Çev: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- RÁSONYI, László. *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1996.
- RAXMAN, Abdulkérim, vd. *Uygur Örp ve Adetleri*, Uygurca’dan Aktaran: Ahmet Karaman, Şincañ Yaşlar Ösümler Neşriyatı, Ürümçi 1996.
- REARDON, Arthur C. (Ed.). *Metallurgy for the Non-Metallurgist*, ASM International 2011.
- ROUX, Jean-Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2014.
- ROUX, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.
- RUBEN, Walter. “Milâttan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan’ın En Eski Demircileri Arasında”, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1943, s.237-243.

- SAIDOV, Abdulkakhor, vd. "The Ferghana Valley: The Pre-Colonial Legacy", *Ferghana Valley*, Ed: Frederick S. Starr vd., M. E. Sharpe, New York 2011, s.3-28.
- SCHOFF, Wilfred H. "The Eastern Iron Trade of the Roman Empire", *Journal of the American Oriental Society*, C. XXXV, 1915, s.224-239.
- SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati. *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İrfan Yayınları, İstanbul 1998.
- SEVILLANO-LOPEZ, David ve GONZALES, F. Javier. "Mining and Minerals Trade on the Silk Road to the Ancient Literary Sources 2 BC to 10 AD Centuries", *History of Research in Mineral Resources*, S. 13, Madrid 2011, s.43-60.
- SHAPİRA, Dan D. Y. "Armenian And Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation", *The World of the Khazars*, Ed: Peter B. Golden vd., Brill, Leiden 2007, s.307-352.
- SINOR, Denis. "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed: Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.285-316.
- SOVONOV, Vasilij. "Eskiçağ Türk Döneminde Altaylar", *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s.133-141.
- SUMNER, W. G. "The Yakuts", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, C. XXXI, 1901, s.65-110.
- SÜLEYMANOVA, Sevda A. "Kafkasya ve Avarlar", *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s.674-686.
- SÜMER, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- ŞAHRUDDİN EBU'L-HASAN 'ALİ İBN NÂŞİR İBN 'ALİ EL-HÜSEYNÎ. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ŞEN, Hüseyin. *İslam Öncesi Türk İnanış ve Düşüncesinde Gök*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- ŞEN, Serkan. "Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 3, 2008, s.162-172.

- ŞEŞEN, Ramazan. “Eski Araplara Göre Türkler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. XV, İstanbul 1969, s.11-36.
- ŞEŞEN, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- ŞEŞEN, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- TABERÎ. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, Çev: Zâkir Kadirî Ugan ve Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- TARHAN, Taner. “İskitlerin Dînî İnanç ve Adetleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 23, İstanbul 1969, s.145-170.
- TAŞ, İsmail. *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya 2011.
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Ergenekon’un Yeri ve Tarihi”, *Türk Yurdu*, S. 265, Ankara 2009, s.50-53.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Gök-Türkler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Gök-Türkler*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Gök-Türkler*, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Kök Tengri’nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- TEZ, Zeki. *Kimya Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2000.
- TEZ, Zeki. *Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011.
- THOMPSON, Elizabeth A. *Hunlar*, Çev: M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları, Ankara 2008.
- THOMSEN, Elsebeth, “New Light on the Origin of the Holy Black Stone of the Ka’ba”, *Meteoritics*, C. XV, S.1, 1980, s.87-91.
- TOGAN, İsenbike, vd. *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-Shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- TOGAN, Nazmiye. “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV, S. 1-2, 1964, s.21-64.

- TOGAN, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.
- TOGAN, Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2014.
- TURAN, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.
- TÜRKMEN, Fikret ve TÜRKER, Feray. "Geleneklerde ve İnançlarda Demir", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XIV, S. 1, 2014, s.1-8.
- TWITCHETT, Denis ve LOEWE, Michael. *The Cambridge History of China*, C. I, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- ULDUZ, Naciye. *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- URAZ, Murat. *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994.
- VURAL, Feyzan Göher. *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.
- WAGNER, Donald B. *Science and Civilisation in China*, C. V, Ed: Joseph Needham, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- WEIR, William. *50 Weapons That Change Warfare*, The Career Press, New Jersey 2005.
- YAMAN, Ali. "Türk Dünyasında Ziyaret Kültürünün Ortak Bazı Unsurları Hakkında", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S.14, 2005, s.29-37.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. VII, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.
- YILDIRIM, Dursun. "Efsâne Türü ve Ergenekon Efsanesi", *Türk Yurdu*, C. XXIX, S. 265, s.36-42.
- YILDIRIM, Elvin. *Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

- YILDIRIM, Kürşat. “Doğu Türkistan’da Erken Saka Kültür Çevresi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 206, 2013, s.1-10.
- YILDIRIM, Kürşat. *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken, İstanbul 2013.
- YONG, Ma ve YUTANG, Sun. “The Culture of the Xinjiang Region”, *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, Ed: János Harmatta, UNESCO Publishing, Paris 1996, s.209-226.
- YU, Ying-Shih. “The Hsiung-nu”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed: Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.118-150.
- YUSUF HAS HACİP. *Kutadgu Bilig*; C. II, Çev: Reşit Rahmet Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- YÜCEL, Muallâ Uydu. “Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi”, *Belleten*, C. LXX, S. 256, Ankara 2006, s.523-564.
- YÜCEL, Muallâ Uydu. “The Importance of Iron in Turkish History”, *Humanities and Social Sciences Review*, C. I, S. 2, 2012, s.197-203.
- YÜCEL, Muallâ Uydu. *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- ZINIAKOV, Nikolai M. “Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries A.D.”, *Arctic Anthropology*, C. XXV, S. 2, Wisconsin 1988, s.84-100.